

443
А - 139

Х.АБДУРАҲМОНОВ,
Қ.АҲМЕДОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА
АДАБИЁТИ

ТАЙЁРЛОВ
БЎЛИМЛАРИ
СТУДЕНТЛАРИ
УЧУН

Х. АБДУРАҲМОНОВ, Қ. АҲМЕДОВ

473
Д-139

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Олий ўқув юртлари қошидаги тайёрлов,
бўлимлари студентлари учун қўлланма

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқлаган

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
Тошкент—1975

Махсус редакторлар:
ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси

ЮСУФ СУЛТОНОВ,

Филология фанлари кандидати

РАЪНО ИКРОМОВА

4 Уз

А 15

Абдурахмонов Холиқ ва Аҳмедов Қудрат.

Ўзбек тили ва адабиёти. Олий ўқув
юртлари тайёрлов бўлимлари студентлари
учун қўлланма. Т., «Ўқитувчи», 1975.

244 б.

IA. Соавт.

Абдурахманов Халик и Ахмедов Кудрат.
Узбекский язык и литература.

4Уз+8Уз

На узбекском языке

АБДУРАХМАНОВ ХАЛИК, АХМЕДОВ КУДРАТ

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

для студентов подготовительных групп ВУЗов

Издательство «Ўқитувчи»—Ташкент—1975

Редакторлар: Мадалиева М., Шокиров А.

Бадий редактор А. П. Бродский

Техн. редактор Т. Ананина

Корректор Ж. Нуриддинова

Теришга берилди 7/II-1975 й. Босишга рухсат этилди 4/XI-1975 й.
Қозғ № 3. 60×90 1/16. Физ. б. л. 15,25. Нашр л. 16,83. Тиражи 20000. Р-09664.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 207-74.

Баҳоси 47 т. Муқоваси 10 т.

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси иш-
лари Давлат Комитетининг Тошкент полиграфия комбинатида теришиб, 1 бос-
махонасида Сосилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1975 й, Зак № 887

Набрано на Ташполиграфкомбинате Государственного Комитета Совета
Министров УССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
Отпечатано в типографии №1. Ташкент, ул. Хамзы, 21.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1975

60602 № 409
А М 353 (06) —75 107—75

АВТОРЛАРДАН

Ушбу қўлланма олий ўқув юртлари қошидаги тайёрлов группаларининг тингловчилари учун мўлжалланган бўлиб, ундан институтларнинг кечки ва сиртқи бўлимларига кириш учун тайёргарлик кўраётган ёшлар ва ҳамма абитуриентлар фойдаланишлари мумкин.

Ўрта мактабни бир неча йил илгари тугаллаган ва ишлаб чиқаришда банд бўлган ёшлар, шунингдек, Совет Армияси сафида хизмат қилиб қайтганларнинг она тили ва адабиёт курсларидан олган билимлари хотирадан анча кўтарилган бўлиши шубҳасиз. Бу материалларни тўлиқ такрорий ўрганиб чиқиш ҳам мумкин эмас. Шунинг учун тингловчиларнинг она тили ва адабиётдан давлат программаси ҳажмидаги билимларни тез ва пухта ўзлаштириб олишларини таъминлаш, кўпроқ мустақил ишлашга жалб қилиш, уларга олий ўқув юртларига кириш имтиҳонлари талаблари доирасида билим бериш, мустақил ишлаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бориш қўлланмага асос қилиб олинди.

Қўлланмада ўзбек тили материаллари содда, ихчам ва бирмунча қисқартириб берилган. Асосан, имло ва тиниш белгилари билан боғлиқ масалаларни нисбатан кенгроқ ёритишга ҳаракат қилинган. Шу билан бирга, грамматика қонун-қоидаларини мустаҳкамловчи машқларга ва ёзилиши жиҳатдан қийинроқ деб ҳисобланган сўзларнинг шу машқлар ичида кўпроқ бўлишига алоҳида эътибор берилган. Тингловчиларнинг саводини ошириш ва мустаҳкамлашга ёрдам бериш мақсадида имлоси қийин сўзларнинг қисқача луғати ҳам қўлланмага илова қилинди.

Қўлланманинг «Ўзбек тили» қисмини ишлашда IV—VIII синфлар учун тузилган «Ўзбек тили» дарсликлари, олий ўқув юртлари учун тузилган дарслик ва қўлланмалардан фойдаланилди.

Қўлланманинг «Ўзбек адабиёти» қисмида кўпроқ иншо ёзиш малакаларини мустаҳкамлаш, ўқилган бадий асарлар мазмунини қайта эсга солиш, текстни мустақил таҳлил қилиш учун йўл-йўриқлар ва, шунингдек, иш намуналари бериб бориш назарда тутилади. Ёзувчилар ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун берилган методик тавсиялар тингловчиларнинг дарслик ва бадий асар устида мустақил ишлашларини енгиллаштиради деган фикрдамиз. Тавсиялар фақат тингловчилар учунгина эмас, шу билан бирга, тайёрлов группаларида машғулот олиб боровчи ёш ўқитувчилар учун ҳам ёрдам бериши мумкин.

Қўлланманинг «Ўзбек тили» қисми Х. Абдураҳмонов, «Ўзбек адабиёти» қисми Қ. Аҳмедов томонидан ёзилган.

Қўлланмани тузишда тайёрлов курсларида тил ва адабиётдан дарс берувчи ўқитувчиларнинг бир неча йиллик тажрибалари ҳам ҳисобга олинган.

Қўлланмани ўқиб ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирган ўртоқларга авторлар миннатдорчилик изҳор этадилар.

Ш а р т л и қ и с қ а р т м а л а р

- А. Қ. — Абдулла Қаҳҳор.
 А. Қод. — Абдулла Қодирий.
 А. Р. — Адҳам Раҳмат.
 А. У. — Амин Умарий.
 Ас. М. — Асқад Мухтор.
 А. П. — А. С. Пушкин.
 Б. Б. — Барот Бойқобилов.
 Бек. Ж.д. — Бекмурод Жўрабой ўғли.
 В. М. — В. В. Маяковский.
 Г. — Н. В. Гоголь.
 Г. Н. — Г. Николаева.
 Газ. — Газетадан.
 «Ёш. л.» — «Ёш ленинчи» газетаси.
 Ж. Абд. — Жонрид Абдуллахонов.
 Ж. Ш. — Жуманиёз Шарипов.
 И. Р. — Иброҳим Раҳим.
 И. Ш. — Йўлдош Шамшаров.
 Й. Ой. — Йўлмирза Оймирасов.
 Кр. — Крилов.
 К. Я. — Комил Яшин.
 Л. Т. — Лев Толстой.
 Мирм. — Мирмуҳсин.
 М. Ш. — Мақсуд Шайхзода.
 М. Исм. — Мирзакалон Исмоиллий.
 «Мушт». — «Муштум» журнаלי.
 М. Қ. — Мақсуд Қориев.
 М. Мак. — М. Максимов.
 М. Г. — М. Горький.
 М. Ж. — Марва Жалолиддинова.
 М. Л. — М. Ю. Лермонтов.
 М. Б. — Машраб Бобоев.
 Н. С. — Назир Сафаров.
 О. Г. — О. Гончарь.
 О. — Ойбек.
 О. Ё. — Ойил Ёкубов.
 Ойд. — Ойдин.
 П. Қ. — Пиримқул Қодиоров.
 П. Т. — Парда Турсун.
 П. М. — Пўлат Мўмин.
 Р. Ф. — Раҳмат Файзий.
 Р. Б. — Рамз Бобожон.
 С. Қ. — Саъдулла Қароматов.
 С. Абд. — Собир Абдулла.
 С. Э. — Саида Зуннунова.
 С. А. — Садриддин Айний.
 С. Аҳм. — Саид Аҳмад.
 С. Ан. — Суннатулла Анорбоев.
 Топ. — Топишмоқ.
 У. — Уйғун.
 У. Н. — Учқун Назаров.
 Х. Р. — Холид Расул.
 Ч. Айт. — Чингиз Айтматов.
 Ш. Р. — Шароф Рашидов.
 Ш. — Шухрат.
 «Ш. юлд». — «Шарқ юлдузи» жур-
 нали.
 Ш. Ш. — Шонслом Шомуҳамедов.
 Э. В. — Э. Войнич.
 Э. Ж. — Эргаш Жуманбулбул ўғли.
 У. Ум. — Улмас Умарбеков.
 У. Х. — Уткир Ҳошимов.
 Ўзб. х. д. — Ўзбек халқ достонлари.
 Ғ. Ғ. — Ғафур Ғулوم.
 Ғ. — Ғайратий.
 Ҳ. Н. — Ҳабиб Нуъмон.
 Ҳ. О. — Ҳамид Олимжон.
 Ҳ. Ҳ. — Ҳамза Ҳакимзода Ннэзий.
 Ҳ. Р. — Ҳабиб Раҳмат.
 Ҳ. Ғ. — Ҳамид Ғулум.
 1001 ҳ. — 1001 ҳикмат.

ФОНЕТИКА ВА ИМЛО

1-§. Фонетика (грекча *фоне*—*товуш* сўзидан олинган) тилшуносликнинг нутқ товушларини ўрганувчи бўлимидир.

Фонетика товушларнинг ҳосил бўлиши, талаффузи, талаффуз ва ёзувнинг ўзаро муносабати, шунингдек, бўғин ва урғунинг хусусиятлари каби ҳодисаларни ўрганади.

Инсон тили товуш тилидир. Тилдаги сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар нутқ товушлари ёрдамида ҳосил бўлади.

2-§. Нутқ товушларининг пайдо бўлишида иштирок этувчи органлар нутқ органлари деб, шу органлар йиғиндиси эса нутқ аппарати деб аталади. Нутқ аппарати тўртга бўлинади: 1) нафас аппарати; 2) бўғиз (ҳиқилдоқ) бўшлиғи; 3) оғиз бўшлиғи (тил, танглай, кичик тил, тиш ва лаблар жойлашган қисм); 4) бурун бўшлиғи (товуш оҳангига алоҳида тус беришда иштирок этувчи қисм).

3-§. Товушни ҳарфдан фарқ қилмоқ керак. Товушларни айта-миз ва эшитамиз. Ҳарфларни эса ёзамиз, кўрамиз ва ўқиймиз. Демак, ҳарф нутқ товушларининг ёзувдаги шартли белгиси, символидир.

Ҳарфларнинг қатъий бир тартибда жойлашган йиғиндиси алфавит дейилади.

Ўзбек тилида 33 та ҳарф ва 2 та белги (ъ, ь) бор: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ь, э, ю, я, ў, қ, ғ, ҳ.

Овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра ўзбек тилидаги товушлар иккига бўлинади: унли товушлар ва ундош товушлар.

Унли товушлар ун-овоз пайчаларининг тебраниши билан ўпкадан чиқаётган ҳавонинг оғиз бўшлиғида тўсиққа учрамай ўтишидан пайдо бўлади. Бунда товуш пайчаларининг тебранишидан юзага келган овознинг ўзигина қатнашади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида олтига унли товуш бор: и, э, а, о, у, ў. Унли товушлар ёзувда ўн та ҳарф билан ифода этилади: а, я, э, е, и, о, ё, у, ю, ў.

Ундош товушлар, асосан, ҳаво оқимининг оғиз бўшлиғида тўсиққа учрашидан юзага келган шовқиндан (баъзан эса шовқин билан овознинг қўшилишидан) ҳосил бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош товушлар қуйидагилар: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

Булардан б, п, д, т, г, к, қ каби товушлар оғиз бўшлиғидаги икки нутқ органининг ўзаро жипслашиб, ҳаво оқимининг ана шу органлар орасида портлаб чиқишидан ҳосил бўлади, шунинг учун улар портловчи товушлар деб аталади;

в, ф, з, с, й, х, ғ, ҳ каби товушлар эса сирғалувчи ундош товушлар дейилади, чунки улар оғиз бўшлиғидаги икки нутқ органининг ўзаро тўла жипслашмай, фақат яқинлашуви ҳамда ўпкадан чиқаётган ҳавонинг сирғалиб ўтишидан ҳосил бўлади.

1-машқ. Қўчириб ёзинг. Портловчи товушларни ифодаловчи ҳарфлар тагига бир, сирғалувчи товушларни ифодаловчи ҳарфлар тагига эса икки чизиқ чизинг.

Қуёш кундан-кунга бир меъёردа исиб борарди. Унинг ёқимли ҳарорати нам ерлар бағрида яшириниб ётган турли-туман майсалар, чечаклар томирига ҳаёт бағишларди. Қатортол қишлоғининг табиати ҳам тезгина жонланиб, кун сайин гуркираб, тоғ этаклари, сой қирғоқлари баҳорнинг эркатойи бўлган чечаклар ва кўм-кўк ўтлар билан ясанарди. (Ш. Р.)

Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар. Ундош товушлар шовқин ва ун пайчаларининг иштирокига кўра иккига бўлинади: жарангли ва жарангсиз ундошлар.

Жарангли ундошлар шовқин ва қисман овоз (ун) нинг иштирокидан ҳосил бўлади. Жаранглиларни талаффуз қилганимизда, ун пайчалари ҳам қатнашиб, жаранг сезилиб туради.

Жаранглиларга б, в, г, д, ж, з, й, ғ, л, м, н, р, нг (сўнг, онг кабилардаги) ундошлари киради.

Жарангсиз ундошлар фақат шовқиндан ҳосил бўлади. Жарангсиз ундошларга п, ф, т, с, ш, ч, ц, к, қ, х, ҳ товушлари киради.

2-машқ. Текстни кўчининг, жарангли ундошлар тагига бир ва жарангсиз ундошлар тагига икки чизиқ чизинг. Фарқларини кўрсатинг.

Ўктам ва Комила «Элобод» колхозининг чўлда очган қўшимча янги қўриғини отларда елиб, қувонч билан айланишаркан, ҳар ёнда ёш далаларнинг кўм-кўк денгизи қуёшда балқиб, сўлқиллаб ётар эди. Ҳар ёнда ариқларнинг жонли найи оқар, олтин водий ҳавосида қўшиқлар мавжланар, ҳали нозик-ниҳол дарахтларнинг кўк қаторлари олислардан теvarакни қуршаган эдилар. Комила билан Ўктамнинг юраклари баҳор ва умрбод севгининг бахти ва нашъаси билан лим тўла эди. (О.)

4-§ Бўғин. Бир ҳаво зарби билан айтилган айрим бир товуш ёки товушлар йиғиндиси бўғин дейилади. Бўғинларнинг тузилишида унли товушлар муҳим роль ўйнайди—унли товушларсиз бўғин тузилмайди. Шунинг учун ҳам сўздаги бўғинлар сони унлилар сонига тенг бўлади. Масалан, *пах-та-кор-ла-ри-миз*; *тонг* сўзи эса бир бўғиндан иборат.

Бўғинлар икки хил бўлади: *очиқ бўғин* ва *ёпиқ бўғин*. Унли товуш билан битган (ёки унлидан иборат бўлган) бўғин *очиқ бўғин*:

му-но-за-ра, о-на, ваъ-да, ва-зи-фа каби; ундош товуш билан битган бўғин ёпиқ бўғин саналади: *мак-таб, қум-лоқ, меҳ-нат-каш, ишд-лик* каби.

Икки ёки ундан ортиқ товушдан таркиб топган бўғинларда товушлар қуйидаги тартибда жойлашган бўлиши мумкин:

- 1) унли+ундош: *из, оқ, ўч, эл;*
- 2) ундош+унли: *ло-йи-ҳа, ба-ра-ла, ра-ке-та;*
- 3) унли+ундош+ундош: *авж, ақл, аср, икс, узр, уфқ;*
- 4) ундош+унли+ундош: *кон, қўй, кез, туш;*
- 5) ундош+ундош+унли: *про(за), бро(непоезд), бри(гада), бло(када);*
- 6) ундош+унли+ундош+ундош: *вахм, пўст, нақш, сайр;*
- 7) ундош+ундош+ундош+унли: *стра(хование), стра(тегия);*
- 8) ундош+ундош+ундош+унли+ундош: *стрел(ка), справ(ка), штраф;*
- 9) ундош+ундош+унли+ундош+ундош: *фронт, транс(порт), штамп.*

Бўғиннинг савод чиқаришда (биринчи синфда сўзлар бўғинма-бўғин ўқитилади), шеърятда (бармоқ вазида) маълум аҳамияти бор. Бундан ташқари, ёзувда бир йўлга сиғмай қолган сўзнинг қисмлари иккинчи йўлга бўғин асосида кўчирилади.

3-машқ. Текстдаги сўзларни бўғинларга ажратинг ва уларнинг тузилишини тушунтиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги жарағли ва жарағсиз ундошларни топиб, талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудош, Бувайда, Толлиқ, Олқар, Юлгунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар. Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. (А. Қ.)

5-§. Бўғин кўчирилиши. Бир неча бўғинли сўзнинг қатор охирига сиғмай қолган бўғинлари кейинги қаторга кўчирилади. Бунда:

1. Биринчи қаторда қолган бўғинга мансуб сўнги товуш кейинги қаторга кўчган бўғинга қўшилиб қолмаслиги ёки, аксинча, кўчаётган бўғинга онд биринчи товуш юқоридаги қаторда қолаётган бўғин таркибида қолмаслиги керак: *тин-чи-моқ (тинч-имоқ эмас), телеви-зор (телев-изор эмас), инс-це-ни-ров-ка (ин-сценировка эмас)* каби.

2. Сўзнинг бир унли товушдангина иборат биринчи бўғини қатор охирида қолдирилмайди: *о-паси эмас, опа-си, у-каси эмас, ука-си, о-нангиз эмас, она-нгиз, у-юшқоқ эмас, уюш-қоқ каби.*

3. Сўзнинг бир унлидангина иборат ёки е, ё, ю, я ҳарфларидан бири билан ифодаланган сўнги бўғини ҳам кейинги қаторга кўчирилмайди: *мудофа-а эмас, мудо-фаа, матба-а эмас, мат-баа, мудда-о*

эмас, муо-ооо, революци-я эмас, револю-ция, авли-ё эмас, ав-лие, филологи-я эмас, филоло-гия, мули-ё эмас, му-миё каби.

4. Бир товушнинг ҳарфий белгиси бўлган нг ва шч бирикмалари алоҳида ҳарфларга (н ва г га, ш ва ч га) ажратилмайди: *отан-гиз* эмас, *ота-нгиз*, (революция) *төн-ги* эмас, (революция) *то-нги*, *по-меш-чик* эмас, *поме-ичик*, *меш-чан* эмас, *ме-ичан* каби.

5. Таркибида айириш (ъ) ёки юмшатиш (ь) белгиси бўлган сўзлар бўғинларга ажратиб кўчирилганда, бу белгилар биринчи қаторда қолади: *раз-ъезд* эмас, *разъ-езд*, *жур-ъат* эмас, *журъ-ат*, *ма-ъно* эмас, *маъ-но*, *физкул-ътура* эмас, *физкуль-тура*, *факул-ътет* эмас, *факуль-тет* каби.

6. Сўзларнинг биринчи ҳарфларидан таркиб топган *КПСС*, *ЦУМ*, *ГУМ* каби қисқартма сўзлар, кўп хонали рақамлар қисмларга ажратилмайди: улар яхлитлигича биринчи қаторда қолдирилади ёки яхлит ҳолда кўчирилади.

4-машқ. Қуйидаги текстдаги сўзларни бўғин кўчириш қондаларига мувофиқ бўғинларга ажратинг.

Намуна: *им+ти+ҳон* ёки *им+тиҳон*.

1. Машраб гўё қишда офтоб чиққандай дили ёришиб, юзини, шилиниб кетган қўлларини артди. (*О. Ё.*) 2. Буни аниқлаш учун шамол юришиб турган жойдан нарига кетишар эди. (*Л. Т.*) 3. Мансуров трубкани қўйиб, Замоналига томон бурилганда, чехраси одатдагидан хийла очик кўринди. (*П. Қ.*) 4. Умид мана шундай ҳавони севади. (*Мирм.*) 5. У Марказий Комитетга ариза берди. (*Мирм.*) 6. Умид юмшоқ сим каравотда ўтирарди. (*Мирм.*) 7. Пахтага чиқмасимиздан олдин тинч эди. (*П. Қ.*) 8. Ашулага мос келтириб чертилган зарб ва усул садоси ва буларга жўр қилиниб чалинаётган юракни эзувчи хазин най садоси чўл тинчлигини бузмоқда. (*С. А.*) 9. Ёлғиз етти яшар бир қулбаччага ҳар замонда бир қараб қўярди. (*С. А.*) 10. Сенга кунда ўн марта хуш исли совун билан ювилиб, ҳеч бир нарсага теккизилмайдиган нозик қўллар керак. (*С. А.*)

6-§. Урғу. Сўз бўғинларидан бирининг бошқаларига нисбатан кучлироқ оҳанг билан айтилиши урғу дейилади.

Урғу одатда бўғиннинг унли товушига тушади. Бундай урғу сўз урғуси дейилади. Масалан: *Ўқувчилар тўпланишдй, дарс бошландй* каби.

Ўзбек тилида урғу одатда сўзнинг охириги бўғинига тушади: *ки-тоб*, *мактаб*, *қора*, *сарик*, *йигирма*, *тўқсон* каби. Сўзларга қўшимча қўшила бориши билан урғу ҳам сўзнинг охириги бўғинига кўча боради: *дала*, *далалар*, *далаларга* каби. Бироқ тилда урғу олмайдиган қўшимчалар, элементлар ҳам мавжуд. Хусусан, равиш ясовчи *-ча*, *-дай*, *(-дек)*; сўз ўзгартувчи *-дир*, *-ман*, *-сан*, *-миз*, *-сиз*; бўлишсизлик қўшимчаси *-ма* ва *-ку*, *-у*, *-ю*, *-да*, *-ми*, *-чи* юкламалари урғу олмайди.

Сўз урғуси сўзларнинг маъноларини ажратишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Масалан: *сўзма* (ҳаракат)—*сузма* (предмет); *йигитча* (кичрайтириш маъносидаги от)—*йигитча* (равиш) *кабилар*.

5-машқ. Қуйидаги текстни кўчиринг. Сўзларга урғу қўйинг. Урғу олган бўғиннинг талаффузига эътибор қилинг.

Ботир билан Бўстон Большой театрга кирдилар. Деворлари олтин билан ҳалланган, саноксиз тилла қандиллар билан ёритилган бени ойналик бу улур зал ажойиб эди. Бўстон ҳайрат билан ҳар тарафга кўз югуртирар, тез-тез саҳна томонга қараб қўярди. Мана, Ҳалима Носированинг тиниқ, ёқимли овози залда жаранглади. Ҳамманинг юзида табассум жилоси кўринди. Кучли музика садоси остида қорақалпоқларнинг «Тўй» ўйини бошланди. Саҳнанинг бир томонидан юздан ортиқ қиз билан келин, иккинчи томонидан шунча йигит билан куёв қувноқ, шўх ашула айтиб саҳнага кириб келдилар. Саҳна тўлиб, жонланиб кетди. (С. Н.)

УНЛИ ТОВУШЛАРНИ ИФОДА ЭТГАН ҲАРФЛАР ИМЛОСИ

7-§. И ҳарфи: *тилак, бир, тиш, дил* каби сўзлардаги қисқа и унлиси ўрнида; *сиёсий, илмий, адабий, лирика, социализм* каби сўзларнинг урғули бўғинидаги чўзиқ и ўрнида; *қиш, қиб, ғилоф, хизматчи, хил* каби сўзларда чуқур тил орқа қ, ғ, х товушлари билан ёнма-ён келадиган қисқа ва қаттиқ и унлиси ўрнида ва рус тилидан ўтган *випел, выставка, вишка, ричаг* каби сўзлардаги русча ы унлиси ўрнида ёзилади.

Қуйидаги сўзларнинг ёзилишини билиб олинг: *Азм, айш, арз, афт, ақл, баднафс, баҳс, бокс, базм, байт, брак, вазн, ваҳм, вақф, гипс, глобус, дафн, даҳр, жазм, жалб, жанр, жаҳл, жаҳд, жипс, жинс, жуфт, ирқ, зеҳн, зикр, зулм, зулф, илм, карч, кафт, каср, касб, кекс, кибр, майл, меҳр, машқ, литр, лутф, наср, нақш, метр.* Бу каби сўзларда, одатда, қисқа и талаффуз қилинади, аммо ёзилмайди.

У ҳарфи:

а) *қовун, совун, шовул, овул, товук, совук, совут, чувур-чувур, тарвуз, қувур* каби сўзларнинг олдинги бўғинларида о, а, у унлиларидан бири бўлган ва шу унлидан сўнгги ёпиқ бўғиннинг бошида келган в товушидан кейинги у унлиси ўрнида ёзилади; аммо *чивин, шивир-шивир, чивик, тивит* каби сўзларда и унлисидан кейин келган в дан сўнг и ёзилади;

б) биринчи бўғинида у ёки ю бўлган *узун, узум, узук, бутун, унум, тутун, қуюн, юлдуз, буюк, ютуқ* каби сўзларнинг иккинчи бўғинида ҳам у ёки ю ёзилади. Аммо иккинчи бўғин ясовчи ёки турловчи қўшимча бўлганида шу қўшимча таркибидаги и биринчи бўғинидаги у га мослашмайди ва ўз ҳолича ёзилади: *туширди* (қиёс қилинг: *тушунди*), *тутинмоқ, узил-кесил, узилиш* (қиёс қилинг: *узул-қисқа*) каби;

в) биринчи бўғинида у ёки ю бўлган сўзларнинг иккинчи очиқ бўғини қ ёки ғ билан бошланса, шу очиқ бўғин у билан тугайди: *қайғу, урғу, уйқу, туйғу* каби.

Қуйидаги сўзларнинг ёзилишига эътибор қилинг, чунки уларнинг биринчи бўғинида ҳам, иккинчи бўғинида ҳам, баъзан учинчи бўғинида ҳам у ёзилади: *бурун, бутун, бужур, бузрук, бузувчи, гуруч,*

гуруҳ, дуруст, жужун, зуҳур, кунжут, кукун, кундуз, нуфуз, сурув, тутун, тутуруқ, узум, умум, учун, тузум, чуқур, чучук, шукур, қуруқ, ғурур, ғулу, ҳузур, ҳукумат ва бошқалар.

6-машқ. Қуйидаги гаплардаги и ҳарфи иштирок этган сўзларни кўчириб ёзинг. И ҳарфи орқали ифодалангантовушнинг талаффузидаги хусусиятларини тушунтиринг.

Биз белоруссиялик жанговар дўстлар билан хайрлашиб, Украинадаги ўз отрядимизга жўнаб кетдик. Биз қайтиб келаётиб ўзаро суҳбатлашиб борарканмиз, бу жасур ўзбек қизи Шириннинг фамилиясини билиб олмаганимизга жуда афсусландик.

Бу воқеанинг бўлиб ўтганига йигирма йилдан ошди. Шириннинг фамилиясини билмасак ҳам, у ҳақда ёзишга қарор қилдик. Бу ҳикоямизни ўқиган Шириннинг қариндош-уруғлари, таниш-билишлари бизга Брест қалъаси ҳимоячисининг қизи, белорус партизан отряди комсомол ташкилотининг секретари Шириннинг урушдан кейинги тақдири, ҳозир қаерда ва қандай иш билан шуғулланаётганини хабар қилишар деган умиддамиз. (А. Р.)

7-машқ. Қуйидаги гаплардан ажратиб кўрсатилган сўзларни дафтарингизга кўчиринг ва уларда у ёки и ёзилишининг сабабларини тушунтиринг.

1. Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. (О.) 2. Қарим полвон «ҳайт» деб унинг қўлини тутди. Нусрат қаҳқаҳа уриб кулди. (С. Назар.) 3. Марҳамат купега кирмай, коридорда, очиқ деразадан кираётган шамолга юзини тутиб узоқ туриб қолди. Ҳаяжонданми, куннинг иссигиданми, аъзойи-бадани қизиб, яхшигина терлаган эди. Шабада унга совуқ сувда ювингандай ёқарди. (Р. Ф.) 4. Ана шу Аҳмаджон, меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди. (А. Қ.) 5. Аҳмаджон пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўриатиб, мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар яқин келганда, устма-уст икки сидра ўқ ёғдирди. (А. Қ.)

Қуйидаги сўзларнинг ёзилишини ёдда тутинг: биринчи бўғинида ў, иккинчи бўғинида эса доимо и ёзилади: бўйин, бўлим, бўлиқ, бўлинма, бўри, бўғиз, бўғин, бўғиқ, дўндик, дўмбира, кўмир, кўнгил, кўникма, кўпик, кўрик, кўчирма, мўмин, сўлим, сўлиқ, сўри, сўфи, тўқим, тўқиш, тўққиз, чўгир, чўзиқ, чўмич, чўри, чўчимоқ, ўзишмоқ, ўттиз, ўйин, ўқисик, ўнинчи, ўрим.

Э ҳарфи: сўз бошида эълон, элик, эҳсон, эксперимент каби; сўз охиридаги бўғин бошида дуэт, дуэл каби ёзилади.

О ҳарфи:

а) тош, тонг, бонг, ош, қол, онт каби бир бўғинли сўзларда, баҳор, такрор, само, шамол, наҳор каби сўзларнинг иккинчи бўғинида, овоз, ором, огоҳ, обод, озор, омон, оломон каби сўзларнинг ҳар бир бўғинида ёзилади;

б) русча-интернационал сўзларнинг урғули бўғинидаги о ўрнида (образ, округ, оптика, орган, реви́зор каби), урғусиз биринчи бўғиндаги а га яқин талаффуз этиладиган товуш ўрнида (окоп, омоним,

орнамент, операция, орбита, организм каби), сўз охиридаги *р* дан олдин келиб и га ўхшаш талаффуз қилинадиган товуш ўрнида (*профессор, прожектор, инкубатор, экскаватор, ирригатор, культиватор* каби) ёзилади.

Қуйидаги сўзларнинг барча бўғинларида *о* ёзилади. Уларнинг ёзилишини эсда сақланг: *порох, пролог, порошок, полвон, очко, оқсоч, оқсоқол, оқлов, оқова, оро, оромгоҳ, оромижон, осмон, осмоқ, осон, орол, олмос, олмош, олмоқ, омон, оппоқ, омоч, олов, оҳор, озор, доно.*

А ҳарфи: *наҳор, завол, шамол, савол, жавоб, савоб, аввал, баҳор* типидagi сўзларда лаб ундошлари таъсирида *о* га мойилроқ талаффуз этиладиган товуш ўрнида ва *муомала, музокара, муҳокама* каби сўзларнинг учинчи бўғинида и га ўхшаш талаффуз этиладиган товушлар ўрнида ёзилади.

8-машқ. Қуйидаги сўзларда *о* ва *а* ҳарфларининг ёзилишини ва уларнинг қўшалоқ келишини, шу ҳарфлар воситасида ифодаланган товушларнинг ҳар бир сўздаги конкрет талаффузини тушунтиринг. Уларнинг ёзилишини эсда сақланг.

I. Осмон, тоғ, сой, офтоб, ҳаво, наво, блокнот, бронза, ботаника, фонетика, вокзал, футбол, глобус, ўрикзор, ревизор, телевизор, договор, виговор, агрессор, инкубатор, экватор, новатор, стабилизатор, аттор, гавда, гавжум, давлат, давр, жавлон, жавоб, кавуш, камол, муомала.

II. Манфаат, матбаа, муталаа, мудофаа, мурожаат, мутаассиб, таажжуб, тааллуқ, таассуб, таассурот, таассуф.

III. Фаолият, фаол, жамоа, жамоат, зироат, соат, какао, итоат, бадний, шоир, шуаро, баобрў, иншоот, мажмуа, мемуар, нанки, вакуум, воқеа, доимо, доимий, диалог, воқеий, мушоира кабилар.

Е, ё, ю, я ҳарфларининг ишлатилиши ва имлоси

8-§. Бу ҳарфлар сўз бошида, айириш ва юмшатиш белгиларидан кейин ҳамда унлидан сўнг келганда икки товуш (йэ, ёо, йу, йа) ни билдиради.

Е ҳарфи:

а) *енг, елпигич, елдирмоқ, подъезд, съезд* каби сўзларда бўғин бошида ёки айириш белгисидан сўнг, *емиш, едирмоқ, етук* каби сўзларда айрим бўғинни ташкил этганда, *самодержавие, телевидение* каби сўзларнинг охирида (й+э ўрнида) ёзилади;

б) икки ундош орасида ёки очиқ бўғинда э тарзида талаффуз қилинадиган товуш ўрнида ёзилади: *мен, сен, тез, ҳеч, кеча, девор, декабрь, депутат, перо, печак* каби.

Ё ҳарфи:

а) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йо (й+о) ўрнида ёзилади: *ёд, ёз, ёстиқ, диёр, сиёҳ, саёҳат, зиёфат, биёбон* каби;

б) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқроқ талаффуз этиладиган ундошдан сўнг келадиган *о* ўрнида ёзилади: *зачёт (зачёт), режиссёр (режиссёр), самолёт (самолёт), пулемёт (пулемёт)* каби.

Аммо район, мажор, Нью-Йорк каби сузларда бўғин бошида ё эмас, йо ҳарфий бирикмаси ёзилади.

Ю ҳарфи:

а) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йу (й+у) ўрнида ёзилади: *юпқа, юрт, юксак, буюк, туюқ, туюлмоқ, юган, юзаки, юмор, юмуш, муюлиш* каби;

б) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқроқ талаффуз этиладиган ундошдан сўнг келадиган у ўрнида ёзилади: *парашиют (парашют), бюджет (бюджет), революция (революция)* каби.

Я ҳарфи:

а) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил этган йа (й+а) ўрнида ёзилади: *яйлов, якка, якшанба, суяк, ноябрь, мия, қия* каби;

б) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқроқ талаффуз этиладиган ундошдан кейин келадиган а ўрнида ёзилади: *сентябрь (сентябрь), октябрь (октябрь), отряд (стряд)* каби.

9-машқ. Қуйидаги гапларни кўчиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги ун-леларнинг ҳамда е, ё, ю, я ҳарфларининг қандай талаффуз қилинаётганини тушунтиринг.

Поёнсиз пахта далаларининг ҳусни ва баракати, сўлим боғларнинг шарбати ва гулларнинг минг товланган ранглари—ҳаммаси сув туфайли.

Қуёш селида мириқиб чўмилган бўйдор тераклар қучоғида торая-торая ғойиб бўлган текис йўлда аскар енгил одим отади. Илгари бу ерда ёғингарчилик палласида балчиқ отнинг қорнига етарди. Аскарнинг кўз олдида йўл қуриш манзараси жонланди. У—ёш колхозчи, ўз тенгқурлари билан бирга қандай жон куйдириб ишлаган эди ...

... мана бугун қулинг ўргилсин хиёбонки, кўланкасида ястангинг келади. Аскарнинг юраги тўлқинланди, одим-одим жойда тўхтар ва ҳар ёнга суқланиб қарар эди. Ариқларда қий-чув билан чўмилиб, қизгин тупроққа ағанаган қора-қура болалар, ўрикзорда ўрик қоққан қизлар, ҳавода зарғалдоқнинг «биёв-биёв» и ва тракторнинг гулдурови, девор орқасида тандирда пишаётган ноннинг ҳиди, олисларда чай-лалардан, дала шийпонларидан кўтарилаётган тутун, боғларда меваларни қушлардан қўриқловчиларнинг шовқини—ҳамма нарса унга тинч ҳаётни ва эркин меҳнат напшасини гавдалантирар эди. (О.)

УНДОШ ТОВУШЛАРНИНГ ЁЗУВДАГИ ИФОДАСИ ВА ИМЛОСИ

9-§. Сўз охирида келган б, д жарангли ундошлари жарангсиз п, т тарзида талаффуз этилса ҳам б, д ёзилади. Масалан: *ғолиб* (талаффузда *ғолип*), *косиб* (талаффузда *косип*), *тартиб* (талаффузда *тартип*), *арбоб* (талаффузда *арбоп*), *рубоб* (талаффузда *рубоп*), *доклад* (талаффузда *доклат*), *склад* (талаффузда *склат*), *даромад* (талаффузда *даромат*).

Сўз охирида келган бундай товушларнинг жарангли ёки жарангсиз эканлигини аниқлаш учун улардан сўнг унли билан бошланган

аффикс қўшиб куриш керак. Масалан, *Ғолиб—қураш ғолиби* (Ғолиби эмас), *тартиб—иш тартиби* (тартиби эмас), *доклад—лекторнинг доклади* (доклати эмас).

в ҳарфи: икки унли ўртасида баъзан **б** деб талаффуз қилинса ҳам, в ёзилади: *қовоқ* (талаффузда баъзан *қобоқ*), *товоқ* (талаффузда баъзан *тобоқ*), *чивиқ* (талаффузда баъзан *чибиқ*).

ф ҳарфи: баъзи кишилар нутқида **п** тарзида айтилади, аммо **ф** ёзилади: *фарқ* (талаффузда *парқ*), *ҳарф* (талаффузда *ҳарп*), *штраф* (талаффузда *штрап*), *сафар* (талаффузда *сапар*) каби.

ж ҳарфи: икки хил товуш ўрнида (*жийда*, *жасур*, *жиддий*, *мажол*, *тажсанг* каби сўзлардаги қоришиқ портловчи ва *аждар*, *жюри*, каби сўзлардаги сирғалувчи товуш ўрнида) ёзилади.

ц ҳарфи, асосан, русча-интернационал сўзлар таркибида қўлланиладиган қоришиқ портловчи (**т+с**) ўрнида ёзилади: *цирк*, *центнер*, *цемент*, *процент*, *коалиция*, *социализм* каби.

Мещанин, помещик, барщина каби сўзлар таркибидаги **щ** ўзбек тилида **шч** ҳарфий бирикмаси билан ёзилади: *мешчан*, *помешчик*, *барщина* каби. Бўгин кўчирилишида бу товушни ифода этган **ш** ва **ч** ажратилмайди.

н ундошидан кейин **б**, **п** ёки **м** лаб товушлари келганда, **н** ундоши **м** га мойил талаффуз қилинади, аммо **н** ёзилади: *сунбул* (талаффузда *сумбул*), *танбур* (талаффузда *тамбур*), *айланма* (талаффузда *айламма*) каби.

Сўз ўртасида **к**, **г**, **қ**, **ғ** ундошларидан олдин келган **н** товушинг **га** мойилроқ талаффуз қилинади, аммо **н** ёзилади: *танга*, *аланга*, *резинка*, *тинка*, *колонка*, *танқис*, *анқов*, *чанқов*, *чанғи*, *қўнғиз* каби.

10-машқ. Қуйидаги парчадан таркибида **ф** ҳарфи иштирок этган ёки охири **б**, **п**, **д**, **т** ҳарфларидан бири билан тугаган сўзларнинг тагига чизинг. Шу сўзларнинг талаффузи билан ёзилиши ўртасидаги фарқларни аниқланг, бу фарқларни аниқлаш йўлларини тушунтиринг.

1. Зайниддин ва Султонмурод сукут этиб, бир-бирларига узоқ тикилишди. (О.) 2. Бирга вафо—мингга вафо. (Мақол.) 3. У шу яхши ният билан кўнглига таскин бериб, қўшнисининг қўрғони томон отларини елдириб кетди ва тўппа-тўғри унинг ҳовлисига кириб борди. (А. П.) 4. Унинг қони тўкилган жойдан шифобахш булоқ чиққан. (И. Р.) 5. Машина йўлдан чиқиб тошлоққа бурилди. 6. Ранс ўрнидан туриб молхонанинг шундай ёнбошига қурилган сутхонага кирди. 7. Йўғон икки ўрим сочи тўлғаниб тақимиға урилади. (С. Ач.) 8. Бизни кутар шонли иш, бизни бахт кутар. (М. Ш.) 9. Қампир лабини бурганча Фарҳод тоғи томон тикилиб қолди. (Ойд.) 10. Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди. Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. (С. Аҳм.)

Қўш ундошли ҳарфий бирикма (**нг**) нинг имлоси

10-§. **нг** ҳарфий бирикмаси:

а) *жанг*, *занг*, *гунг*, *кўндаланг*, *дуранг*, *инграмоқ* каби сўзларда учрайдиган тил орқа (**нг**) товуши ўрнида ёзилади.

Аммо бундай сўзларни бўғинларга бўлганда, нг ҳарфий бирикмаси н ва г ҳарфларига ажратилмайди.

б) *конгресс, тангенс, танга* каби сўзларда нг алоҳида товушлар н ва г ни ифодалайди, шу сабабли бўғин кўчирилишида ажратиб ёзилади.

11-машқ. Қуйидаги гаплардан н ва г ҳарфлари ёнма-ён келган сўзларни ажратиб ёзинг. Шу сўзлардан қайси бирида н ва г ҳарфлари алоҳида товушларни, қайси бирида эса нг ҳарфий бирикмасини ифода этаётганлигини аниқланг.

1. Эртанинг тонги қанчалик сушт отмасин, бугуннинг шомидан нурли ва умидбахш эди. (Ш.) 2. Соғлигинг—бойлигинг. (Мақол.) 3. Ҳа, бўлмаса жонингиз ачиганими бу? (А. Қ.) 4. Қуда-андани ўйлаган ойим сенга бутунгина маҳси ҳам кийгизиб юбормабди. Маҳсингни қара, оёққа илиб бўлмайди. (О.) 5. Баҳор тонги ниҳоятда гўзал бўлади. 6. У шамолнинг кучсиз эпкиннида тебранган новда каби енгил ва ожиз эди. 7. Менга пул берма, пешана тери билан топган пулингни ўзингга харажат қил. Шу сўзинг ўзи олтидан аъло. 8. Конгресс қатнашчилари совет делегациясининг таклифини гулдурост қарсақлар билан қарши олишди. 9. Митингда рус ишчилари ер-сув муштумзўрлардан тортиб олиниб, камбағал батракларга берилсин, деб талаб қилишди. (О.)

Ҳ ҳарфи: бу ҳарф ифодалаган товуш х ундошига нисбатан юмшоқроқ талаффуз этилади ва қуйидаги каби сўзларда ёзилади: *ҳимоя, ҳосил, ҳоким, Шоҳиста, оҳанг, шаҳар, саҳна, тухфа* каби.

Қуйидаги сўзларнинг ёзилишига эътибор қилинг, уларнинг ёзилишини эсда сақланг: сулҳ, баҳор, субҳ, саҳв, саҳифа, саҳро, сайёҳ, руҳоний, руҳан, руҳий, роҳат, раҳм, раҳмат, меҳмон, пинҳон, оҳиста, оҳ-зор, оҳу, муҳтарам, маҳалла, маҳкам, лаҳза, иштаҳа, зоҳид, аҳвол, аҳд, аҳамият, муҳаррир, муҳташам, муҳтож, муҳаббат, муҳайё, муҳрдор, муҳим, муҳлат, муҳожир, муҳокама, муҳр, меҳр, меҳнат, маҳсулот, маҳол, маҳкум, заҳмат, ҳиммат.

12-машқ. Нуқталар ўрнига ҳ ва х ҳарфларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг.

Су...бат, ту...мат, ме...мон, му...окама, ...осил, бера...м, жа...он
...осият, ...отира, ...ронология, ...улоса, ...усн, ...урсанд, ...аким,
...алокат, ...озир, ...икоя, ...икмат, ба...она, қа...рамон, ме...нат.

Баъзи русча-интернационал сўзларнинг охирида ёнма-ён келган иккита бир хил ундош бир товушдек талаффуз этилади, аммо иккаласи ёзилади: *грамм, хлорофилл, металл, киловатт, экспресс, компресс* каби. Бундай сўзлар охиридаги бир хил ундошлардан сўнг шу ундош билан бошланган қўшимча қўшилганда, учта бир хил ундошдан бири ёзилмайди: *металллар* эмас, *металлар* каби.

Охирида с ва к товушлари қатор келган *пропуск, отпуск, киоск* каби сўзлар ўзбек тилида *пропуска, отпуса, киоска* (сўз охирида а орттирилиб) ёзилади. Аммо *танк, банк* каби сўзлар оғзаки нутқда *танка, банка* каби талаффуз қилинса ҳам, ўз ҳолича (а орттирилмай) ёзилади.

Сўз ўртасида ёнма-ён келган иккита бир хил ундошдан бири талаффузда эшитилмаслиги ҳам мумкин, аммо ёзувда тўлиқ сақланади: *миллион* (талаффузда *милион*), *артиллерия* (талаффузда *артилерия*), *комиссар* (талаффузда *комисар*) каби.

Қуйидаги сўзлар таркибида ҳам иккита бир хил ундош қатор келади. Уларнинг ёзилишини эсда сақланг: Муқаддам, муқаддас, шаддот, модда, мадда, мусаддас, моддий, оддий, содда, удда, тараддул, зиддият, жиддий, муддат, қадди-қомат, ҳиммат, Ғиёсиддин, Заҳириддин, Қамолиддин, Муҳиддин; дажжол, нажжор, ҳужжат, таажжуб; каззоб, лаззат, наззора, жизза, баззоз, Раззоқ; дуккак, икки, зукко, какку, маккор, мукка, укки, ҳакка, мураккаб, мутафаккир, оккупант, пакки, таваккал, саккиз, ташаккур; биллур, валламат, ёлланма, калла, колледж, коллектив, коллектор, малла, металл, муллавачча, параллел, пенициллин, пилла, салла, силлиқ; суллоҳ, тааллуқ, ялла, тасалли, яллиғ, ғалла, чилла, тилла, қўлланма, қуллуқ, туллак, чиллаки; гамма, грамм, грамматика, граммофон, диаграмма, коммунизм, коммуна, коммутатор, кўмма, мукамал, муҳаммас, Муҳаммадий, омма, ҳамма, симметрия, ҳиммат, ҳаммол, ҳаммом.

Уч ва тўрт сонларига -ала қўшимчаси қўшилиб, жамловчи сон ясалганда, уч сони икки ч билан (*уччала*) ва тўрт сони икки т билан (*тўрттала*) айтилса ҳам, *учала*, *тўртала* тарзида (бир ч ва т билан) ёзилади.

13- машқ. Қуйидаги сонларга -ала аффиксини қўшиб жамловчи сон ясанг. Шу сонлар иштирокида гаплар тузинг.

Икки, уч, тўрт, беш, олти.

Бир сонига донa сон ясовчи -та аффикси қўшилганда, бир сўзи таркибидаги р товуши т га ўтади. Бу ҳодиса ёзувда ҳам сақланади: *битта* (*бирта* эмас).

Стакан, стол, справка каби сўзлар олдида, *план, трактор, институт* каби сўзлар таркибидаги икки ундош ўртасида баъзан бир унли орттириб талаффуз қилинади (*истакан, устол, исправка, план, институт* каби), аммо ёзувда бундай сўзлар аслига мувофиқ (унли орттирилмасдан) ёзилади.

АЙИРИШ ВА ЮМШАТИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ ВА ИМЛОСИ

11-§. 1. Айириш белгиси (ъ):

а) сўз ўртасида келган е, ё, ю, я ёки а, у унлиларини аввалги ундошдан ажратиш учун ёзилади: *сьезд, съёмка, адъютант, санъат, қалъа, журъат* каби;

б) баъзи арабча сўзлардаги унли товушнинг чўзикроқ талаффуз қилинишини ифодалаш учун ёзилади: *даъво, Раъно, маъно, меъмор, эътиқод, эълон* каби.

Қуйидаги сўзларга эътибор қилиб, уларнинг ёзилишини ёдда сақланг: аэросъёмка, ашъор, аъён, аъзам, аъзо, аъло, аъмол, билъакс, бадфеъл, баъзи, ваъда, ваъз, дафъа, дафъатан, жузъий, заъфар,

заъфарон, истеъдод, истеъмол, лаъл, инъикос, инъом, масъул, масъуд, маънос, маълум, малъун, объект, субъект, маъқул.

Аммо *дарё, дунё, ҳадя, афюн* каби сўзларда, *Мирюсуф, Мат-ёқуб, Миряхё* каби атоқли отларда, *боряпти, келяпти* каби феъл-ларда ва *жам, нав, тобе, толе* каби сўзлар охирида айириш (ъ) белгиси ёзилмайди.

2. Русча-интернационал сўзлар таркибида юмшоқ ундошдан сўнг ёзиладиган юмшатиш белгиси (ъ) ўзбек ёзувида ҳам сақланади: *декабрь, факультет, фестиваль, медаль, ансамбль* каби.

Аммо бундай сўзлар охирига аффикс қўшилганда, юмшатиш белгиси ёзилмайди: *декабрь — декабрда, фестиваль — фестивалга, медаль — медални* каби. Шунингдек, *социал (ҳаёт), интернационал (дўстлик), территориал (бўлиниш)* каби сифатлар охирида ҳам юмшатиш белгиси ёзилмайди.

14- машқ. Қуйидаги гаплардаги айириш ва юмшатиш белгиси иштирок этган сўзларни кўчириг. Айириш белгисининг ёзилиш ва юмшатиш белгисининг тушиб қолиш сабабларини тушунтириг.

1. Бу алам уни қасос олишга даъват этарди. (Ш.) 2. Рулда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плашчи кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланади. (П. Қ.) 3. Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантиқни тан олмаслигини билар эди. (П. Қ.) 4. Кўп колхоз ва совхозларда ашула ва рақс ансамбллари ташкил этилган. 5. Колхозимиз аъзолари КПСС XXIV съезди қарорларини бажариш учун курашиб, бу йил пахта далаларида мўл ҳосил етиштирдилар. Теримнинг дастлабки кунлариданоқ суръатга суръат қўшиб борилди. (Газ.) 6. Бирдан кўзи туйнукдан қарши деворда оби нондек бўлиб тушиб турган шуълага тикилиб қолди. (Ш.) 7. Ўғим-теримнинг энг масъулиятли даври бошланди. Суръатни пасайтириш асло мумкин эмас. (Газ.) 8. Ориф ака кўп жойда масъул ишларда ишлади. (Ас. М.) 9. Бугун контрол диктант ўтказилади.

ЛЕКСИКА

12-§. Ўзбек тилида қўлланиладиган сўзларнинг йиғиндиси ўзбек тилининг лексикасини ҳосил қилади. Тилимизда шундай сўзлар борки, улар биргина ҳодиса ёки предметни эмас, балки бир неча ҳодиса ёки предметни ифодалаш учун ишлатилади. Бундай сўзларнинг маънолари бир-бирига яқин туради. Масалан, *бурун* сўзи тана-аъзоларидан бирини, *чойнакнинг бурни учган* деган гапда эса бошқа бир предмет қисмини, „*Умид*“ *бурни* деган иборада муайян бир оролнинг чеккасини билдиради. Шунингдек, *қулоқ* сўзи *одамнинг қулоғи*, *қозоннинг қулоғи*, *чойнакнинг қулоғи*, *дўторнинг қулоғи* каби маъноларда ҳам ишлатилади.

Шу сўзларнинг тана аъзоларидан бирини ифода этиши тўғри (бош) маъно деб, қолган маънолари эса кўчма (ясама) маъно деб аталади. Сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши шу предмет ёки нарсалар ўртасидаги нисбий ўхшашликка асосланади.

15- машқ. Гапларни кўчиринг. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топиб, маъносини тушунтиринг.

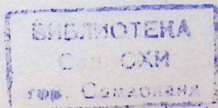
1. Биз дарёнинг ёқасида тўпландик. 2. Ҳаёт қайнар тонг туманида, кўз илғамас эл ўрмонида... (Ҳ. О.) 3. Тонг отиб, қуёш аста мўралади. 4. Биз булоқнинг кўзини очдик. 5. Уйда чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир. (Мақол.) 6. Совуқ гап дўстни дўстан ажратади. (Мақол.) 7. Лермонтовни ташламадим ҳеч... 8. Навоийни олдим қўлимга. (Ҳ. О.) 9. Тирноққа зор. 10. Ёзда «Гулистон» га бордик. 11. Самоварда одам гавжум. 12. Дарахт шохларини бутади.

16- машқ. Қуйида берилган сўзларни тўғри ва кўчма маънода қўллаб гап тузинг. Сўзнинг ҳар бир гапдаги маъносини тушунтиринг.

Кўз, учқун, қовоқ, тулки, айиқ, қармоқ, аччиқ, ширин, ёғоч, темир, узоқ йўл, булоқ.

13-§. Омонимлар. Ёзилиши бир хил, маънолари хар хил бўлган сўзлар омонимлар дейилади. Масалан:

- 1) от — ҳайвон номи;
- 2) от — ҳаракат;
- 3) от — кишининг исми,

Бу мисоллардаги *от* аслида бир неча сўз бўлиб, улар талаффузи ва ёзилиши бир хил бўлганлиги сабабли бир сўздек тасаввур қилинади, аммо ҳар хил маъно ифодалайди.

17-машқ. Текстдаги гапларни кўчириб, омоним сўзларни топинг, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Пахтани бегона ўт босмаслиги керак. 2. Ўт парво қилмай шўх-шўх ёнар эди. (С. Ан.) 3. Халқ пуфласа, бўрон турар экан, халқ чанг солса, тоғ қолармикан? (М. Исм.) 4. ... Ерга қараганича қўл чангларини қоқа туриб гапирди. (Ойб.) 5. Болаларнинг шодлигига чек йўқ. (П. Т.) 6. Нимани кўрса, нархини сўрамай чек ёздирди. („Ш. юлд.“) 7. Туш чоғида икки ёв бир-бирларига қарши келишдилар. (А. Қод.) 8. Ҳа-а, сув масаласи кундузи эсимизда-ю, кечаси тушимизда. („Муш“) 9. Кўкда ялт этиб чақмоқ чаққандек бўлди. (И. Р.) 10. Ёнғоқни тиш билан чақмоқ соғлиқ учун зарар келтиради. 11. Ер ва кўкни пахта тутгудай, худди қор ёққандай далага. (Ҳ. О.) 12. Қирда кўк майсалар жуда қалин эди. 13. Ёшим ўттизга етди. 14. Кўзига ёш олди.

18-машқ. *Юз, туз, қон, бўз, том, ток, қатлама, сўзма* сўзлари иштирокида гап тузинг. Бу сўзлар бошқа гапдаги шундай сўзларга омоним бўлиб келсин.

14-§. Синонимлар. Умумий маъноси бир хил, ёзилиши ва қўшимча маънолари ҳар хил бўлган сўзлар синонимлар дейилади: *бет, юз, чеҳра, афт, башара*. Бу сўзлар аслида бир тушунчани ифода этиб, шу тушунча доирасидаги қўшимча (эмоционал) маъноси билан ўзаро фарқ қилади. Синонимлар, одатда, бир сўз туркумига мансуб бўлади: *дўст, ўртоқ, жўра, биродар, йўлдош, ҳамроҳ* (от туркуми); *яхши, дуруст, тузук* (сифат туркуми) каби.

Киши ўз нутқида синонимлардан қанчалик кўп ва ўринли фойдаланса, унинг оғзаки ва ёзма нутқи ихчам, нафис ва мазмундор чиқади, тингловчининг, ҳамсухбатининг диққатини ўзига жалб қила олади, демак, нутқнинг таъсирчанлиги ҳам ошади.

19-машқ. Текстдаги гаплардан синонимларни топиб, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Гулсумбиби уйда қитдай ўтин, қитдай кўмир йўқлигини сўзлади. (О.) 2. Ҳожини хола дутор торини пича бўшатди, узилиб кетишини мумкин эди. (М. Исм.) 3. Матқовул ака секин келиб чеккадаги одамлар ёнида тўхтади. (М. Исм.) 4. Шоҳиста оҳиста қадам ташлаб уйга кирар экан, эшикни секингина ёпди. (М. Алиев.) 5. Йўлчи бу кишининг юзини кўрмасданоқ овозидан таниди. (О.) 6. Отабек товуш эгасини таниди. (А. Қод.)

20-машқ. *Дўст, хоин, катта, мўл, юз, чопмоқ* сўзларининг синонимларини топинг. *Дўст* сўзи ва унинг синонимлари иштирокида гаплар тузинг.

15-§. Антонимлар. Бир-бирига зид маъно билдирувчи сўзлар антонимлар дейилади: *яхши-ёмон, оч-тўғ, иссиқ-совуқ, бор-йўқ, оғир-енгил, оз-кўп, мард-номард, оқ-қора*.

Антонимлар бадий адабиётларда образлар, предмет, воқеа-ҳодисаларнинг белгисини, ҳаракатни аниқ ёки образли қилиб ифодалашда, уларнинг ўзига хос хусусиятларини очишда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун сўз усталари унга тез-тез мурожаат этадилар. Ёзма ва оғзаки нутқда улардан унумли фойдаланилади. Антонимлар, айниқса, халқ мақолларида кўп учрайди. Масалан: **Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. Яхши топиб гапирар, ёмон —қопиб. Мард бир ўлар, номард—минг.**

21- машқ. Антонимлар иштирок этган гапларни жуфт-жуфт қилиб кўчиринг, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Қасалнинг келиши осон, кетиши қийин. (Мақол.) 2. Оз емак — тани соғлиқ, оз демак — ҳикматга боғлиқ. (Мақол.) 3. Бизникидақа кичкина, ғарибона эмас, катта, чиройли уй экан, — деди Ҳожи хола. (М. Исм.) 4. Қандай ва қайси томондан қочди, қари тулки? (С. А.) 5. Усмонжон акасини уйга олиб келди. Лекин Одилжон шу касалланганича соғайиб кетмади. (С. З.) 6. Яқингинада шивалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво мусаффо. (С. Ан.) 7. Кўп бўлса кетар, оз бўлса етар. (Мақол.) 8. Катта карвон қаййўлдан кўча, кичик карвон шу йўлдан кўчар. (Мақол.)

22- машқ. *Дуст, бор, иссиқ* сўзларининг антонимларини топинг. Улар иштирокида гап тузинг. *Қапта* сўзининг синонимларини топиб, уларнинг маъносидаги фарқларни тушунтиринг.

МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО

16-§. Грамматика фани тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги таълимот бўлиб, унда гапда сўзларнинг ўзгариши ва бирикиши ҳақидаги қоидалар ўрганилади.

Грамматика ўзаро боғланган икки қисмдан — морфология ва синтаксисдан иборат.

Морфологияда сўзларнинг ўзгариши, таркиби, ясалиши ва сўз туркумлари кабилар ўрганилади.

СЎЗНИНГ ТАРКИБИ

17-§. Сўзлар морфологик таркибига кўра туб ва ясама бўлади. Сўзларнинг туб ва ясама деб икки турга ажратилиши уларнинг маъноли қисмларига, грамматик составига боғлиқ.

Бу қисмлар вазифаси ва сўздаги ҳолатига қараб икки хил бўлади: 1. Ўзак қисм (асосий қисм); 2. Қўшимча (кўмакчи қисм).

18-§. Ўзак мустақил ҳолда ҳам маъно билдиради. Ўзак маъноли бўлакларга бўлинмайди. Қўшимча эса ўзакнинг маъносига турли маънолар қўшадиган кўмакчи қисм: *пахта+зор+лар+ни, кон+чи+лар+дан, бош+ла+ган+лар+га, ўт+ла+моқ* каби. Бу мисоллардаги *пахта, иш, кон, бош, ўт* сўzlари ўзак, *-зор, -ла, -ни, -чи, -дан, -ган, -га, -ла, -моқ* кабилар эса қўшимча — кўмакчи қисм.

23-машқ. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романидан келтирилган қуйидаги парча^{ни} кўчиринг. Сўзларнинг ўзак ва қўшимчаларини ажратинг.

Йигит сўл ёқдаги чойхонанинг каравотига ўтирди. Чанг ва тердан ҳосил бўлган кирни яктак этаги билан юзидан сидириб ташлади. Кичкина халтани ёнига қўйиб, чой сўради. Самоварчи чувак юзли, эти суягига ёпишган, жиккак ва шу билан баравар гирт кўса одам. У устанинг қўлига туша-туша хўп эзилган, қорни пачоқ, чиркин, катта самоварнинг олдида ёғоч елкасини қисиб ўтирар, келган-кетган одамлар билан унчалик иши йўқ; ис босган кир латта билан дам самоварни, дам ёнида қалашган пиёла-choйнакларни артар, ҳар кунни минг марталаб қўлида тутадиган пиёлаларни олиб

гуе биринчи дафъа кўргандаи, кузини айлантирар, товушини баланд қўйиб, ўзича валдирар эди.

19- §. Қўшимчаларнинг турлари. Қўшимчалар маъно ва вазифаларига кўра сўз ясовчилар, форма ясовчилар ва сўз ўзгартувчиларга бўлинади.

I. Сўз ясовчи қўшимча янги маъноли сўз яшаш учун хизмат қилади. Масалан, *пахта* сўзи техника ўсимлиги номини билдирувчи сўздир. Бу сўзга *-кор* ясовчи қўшимчасини қўшиш билан пахта етиштирувчи шахсни ифодаловчи, бинобарин, янги маъно билдирувчи сўз ясалади. *Тер* сўзи феъл бўлиб, ҳаракат маъносини билдиради. Унга *-им* қўшимчасини қўшиш билан шу ҳаракатни бажариш жараёнини билдирувчи *терим* сўзи ясалади, *терим* сўзига қўшилган *-чи* қўшимчаси эса терувчи шахс номи (*теримчи* сўзи) ни ҳосил қилади. Демак, бу хилдаги қўшимчалар ўзакка қўшилиб, янги маъноли сўз яшаш вазифасини бажаради, шу сабабли улар сўз ясовчи қўшимчалар деб номланади.

24- машқ. Текстдаги сўзларни маъноли қисмларга ажратиб, қўшимчаларга, хусусан, сўз ясовчи қўшимчаларга алоҳида изоҳ беринг.

1. Унинг хаёлчан кўзлари тоғ бағридаги арчазорга қадалди. (С. К.) 2. ... Кўз олдида ҳозир баланд бўй, тўладан келган, сергўшт юзлари қип-қизил Жамол хола намоён бўлди. (Р. Ф.) 3. Шаҳарлик азиз меҳмон шарафига зиёфат берилди. (Ҳ. Ғ.) 4. Норқўзининг кўнгли аллақандай тинчиб, стулга ёпишиброқ ўтириб олди-да, докладга қулоқ солди. (Ҳ. Ғ.) 5. Салимбойвачча акасини ҳар кунгидан жиддийроқ ва хафароқ кўрди. (О.) 6. Ёввойи гиёҳлар новча бўйларини адл тутиб, остларидаги майсаларга қоровуллик қилаётгандек кеккайиб турарди. (Ш.) 7. Узоқда қилич дамидай йилтиллаб дарё кўринди. (Ш.)

Сўзларга ясовчи қўшимчалар қўшилганда, баъзан ўзак фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин. Бунда ўзакнинг ясовчи қўшимчаларсиз қўлланиш ҳолатини — ўзакнинг асл ҳолатини унутмаслик керак. Масалан: *ёш*, *сон*, *тара*, *тирна* каби сўзларга *-а*, *-қ* ясовчилари қўшилганда, ўзакда қуйидагича ўзгаришлар содир бўлади: *ёш* — *яша*, *сон* — *сана*, *тара* — *тароқ*, *тирна* — *тирноқ*.

Мисоллардан кўринадики, олдинги икки сўзда ўзакдаги о товуши а га, кейинги икки сўзда эса ўзакдаги а товуши о га айланган. Ёки *тани*, *таши*, *ўқи*, *тўқи* каби сўзларга в қўшилганда, охирги и товуши у га айланади: *ўқи* — *ўқув*, *таши* — *ташув*, *тўқи* — *тўқув* каби.

Сифат ва отларни бир-биридан фарқ қилиш учун ишлатиладиган *-ли* ва *-лик* қўшимчаларини ажрата билиш керак.

-ли — *мевали*, *ақлли*, *етарли* каби сифатларнинг ясалиши учун хизмат қилади;

-лик — *яхшилик*, *болалик*, *шанбалик*, *москвалик*, *қўқонлик*, *бухоролик*, *кўрпалик*, *беш сўмлик* каби отларни ясайди.

II. Форма ясовчи қўшимчалар сўзнинг маъносини ўзгартирмай, унга ҳар хил қўшимча маънолар беради. Масалан: *кул-иб*, *юр-ган*, *катта-роқ*, *қуш-ча*, *уй-лар*, *беш-инчи*, *кўр-газ* кабилар.

Форма ясовчиларга феълнинг равишдош, сифатдош формасини ясовчи қўшимчалар, феъл нисбатларини ҳосил қилувчи *-л(-ил), -н(ин), -тир (-дир), -ш (иш)* каби қўшимчалар, отлардаги кўплик-кичрайтиш ва эркалаш маъносини ифодаловчи *-ча (-чак), -лоқ (-алоқ), гина (-кина), -қина (-ғина)* каби қўшимчалар, сонларнинг маъно турларини кўрсатувчи қўшимчалар киради.

25- машқ. Гапдаги сўзларни маъноли қисмларга ажратинг. Форма ясовчи қўшимчаларни топиб, уларнинг сўз ясовчи қўшимчалардан фарқини изоҳланг.

1. Низомжон Марғилонга тушиб, уйдаги аҳволни тушунтириб, ишдан бўшаб келди. (С. Аҳм.) 2. Ҳозир айни ҳиснинг мавжларини у ўз юрагининг қаърида яна ҳам кучлироқ туйди. (О.) 3. Бир соат нари-берисида етти ухлаб тушига кирмайдиган воқеанинг содир бўлиши уни эсанкиратиб қўйганди. (Р. Ф.) 4. Биз бу йил институтнинг биринчи курсига ўқишга кириш учун имтиҳон топширамыз. 5. Катта меҳмонхонага кўрпачалар тўшалган. 6. У кап-катта йигит бўлиб қолган. Шунга қарамай, уни онаси тойчоғим, бўталоғим деб эркалатади. 7. Мен ойимнинг уй ишларига ёрдам бераман. Укамни ювинтираман, кийинтираман. Шунинг учун оймлар елкамга қоқиб, «болагинам, ёрдамчи эркатойим» деб мақтаб қўядилар. 8. Боғимизга қизғиш рангли гуллардан ҳам ўтқиздик.

III. Сўз ўзгартувчи қўшимчалар ўзи қўшилиб келган сўзнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Сўз ўзгартувчиларга турловчи (отлардаги келишиқ, эғалиқ қўшимчалари), тусловчи (феъллардаги шахс-сон қўшимчалари) киради. Масалан: *ватан-им, ватан-инг, ватан-имиз; машқ-ни, машқ-дан; айт-ди; бора-ман* каби.

26- машқ. Текстда берилган сўзларни қисмларга ажратинг ва сўз ясовчи, форма ясовчи, сўз ўзгартувчи қўшимчаларни изоҳланг.

1. У бўйнини чўзиб, қайноқ, асабий, ғазабли оммани, зулм ўчоғини портлатишга тайёр ботир халқни кўздан кечирди. (О.) 2. Бу қонхўрнинг жирканч башарасини эл-юрт кўрсин, тупурсин бунинг бетига. (Ҳ. Ғ.) 3. Йўқ-йўқ, бобожон, ишсиз қолсам, ичим тарс ёрилгудай бўлаверади. (Ш. Р.) 4. Ойдинда уларнинг паранжили иккита хотин эканлиги равшан кўриниб турар эди. (М. Исм.) 5. Мастон калта, аммо йўғон икки ўрим сочини бошига ўради-да, худди сув кечишга чоғланаётгандай, оёғидаги пишиқ ағдарма этикни кўздан кечирди. (А. Қ.) 6. Феллетон босилиб чиққан кун Элмурад учун катта тантана бўлди. Лекин у қувончини ичида сақлади. (П. Т.) 7. Чиройли саман отнинг жиловини тутиб, эғасини қўлтиқлаб ерга туширди. (О.) 8. Мутал кучли эди, аммо Отабек ундан ҳам кучли эди. (А. Қод.)

Сўзларнинг тузилишига кўра турлари

20- §. Сўзлар тузилиш жиҳатидан уч турга бўлинади: содда сўз, қўшма сўз ва жуфт сўз.

Биргина ўзакдан ташкил топган сўзлар содда сўз дейилади. *бола, дала, ёғзал, ишчи, бормоқ; каби.*

Содда сўзларнинг ўзи туб ёки ясама бўлади.

Таркибида ясовчи қўшимчалар бўлмаган сўзлар туб сўз дейилади: *китоблар, дафтарни, бахт, ҳавас, стол* ва бошқалар.

Ясама сўзлар, одатда, ўзакка сўз ясовчи қўшимчаларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ишчи, кул-ги, тер-им-чи* каби.

Икки ва ундан ортиқ маъноли ўзакдан ташкил топган сўзлар қўшма сўз дейилади: *қўлқоп, бешиктерватар, ўқиб бермоқ, йигирма олти, темир йўл* каби.

Икки ҳар хил маъноли сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тенг боғланишидан таркиб топган сўзлар жуфт сўз дейилади: *ста-она, ака-ука, катта-кичик, у-бу, уч-тўрт, кетди-қолди, борди-келди* каби.

27-машқ. Текстдаги сўзларнинг ясалишини аниқланг. Қўшимчаларнинг қандай сўз туркумига мансуб сўз ясаётганини ва тузилишига кўра турларини тушунтиринг.

1. Уч кундан бери тўхтовсиз ёққан лайлакқор бу паст-баланд томларни гўё текислаб қўйган эди. (Ш.) 2. Зухра ўйларди. Ўйлаган сари дугоналари, бутун колхоз, илғор сут соғувчилар, мамлакатда бошланиб кетган буюк ҳаракат — коммунистчасига ишлаш, яшаш учун кураш унга ҳам миллионлар қатори янги куч, ғайрат бахш этаётганлигини ҳис қиларди. (Р. Ф.) 3. Мирзакарим исмли қирқ беш-эллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши эди. (А. Қод.) 4. Икки хонали озода квартиранинг қордай оқ коридорида девор соат чиқиллайди. Деразага тушган қуёш шуъласидан стрелка йилтиллайди. Тонг салосидан уйғонган эр-хотин Дадашевлар коридорга бирин-кетин чиқдилар-да, одатдаги гимнастика машқи олдидан деразани катта очиб қўйдилар. Шу он шўх шабада билан бирга бир қучоқ нур ичкарига кирди-ю, рўпарадаги деворга экран бўлиб осилиб қолди. Қуёш нури акс этиб, бурчақдаги тошойнанинг тенг ярми чўғ бўлиб ёнди. Шу ойна олдида соч тараётган жувоннинг ўнг бети оловдай товланди, тўсдай қора соч, қошлари ярақлади. (И. Р.)

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

21-§. Сўзлар бир-биридан маъно ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан фарқ қилади. Баъзи сўзлар мустақил маъно ифодалай олса, айримлари бошқа сўзлар билан биргаликдагина маълум грамматик маънони ифодалаб, ўзича мустақил маъно билдирмайди, шу сабабли мустақил қўллана олмайди. Масалан: 1. Бир *чойнак чой кўтариб Ўрмонжон келди*. 2. *Унинг келганини на Сидиқжон пайқади ва на Қурбон ота*. (А. Қ.) 3. *Эҳ, дунё қандай ёғзал!* Келтирилган 1-мисолдаги ҳамма сўзлар мустақил ҳолда маъно ифодалайди; 2-гапдаги *на, ва* сўзлари мустақил маъно ифодаламай, фақат гапдаги сўзларнинг ўзаро алоқага киришувига ёрдамлашган; 3-гап-

даги аҳ сўзи эса ҳатто бундай хусусиятга ҳам эга эмас. Шунга кўра сўзлар уч туркумга ажратилади:

- 1) мустақил сўзлар (от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш);
- 2) ёрдамчи сўзлар (кўмакчи, боғловчи, юклама);
- 3) ундов сўзлар ва тақлид сўзлар.

ОТ

22- §. Шахс-предмет, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номини ифода-лайдиган мустақил сўз туркуми от дейилади. Улар ким?, нима?, кимлар?, нималар? каби сўроқлардан бирига жавоб беради: *одам, чақалоқ, дарахт, боғ, шаҳарлар, вафо, софлик, тўқлик, бахт, қувонч* каби.

Отлар кўплик, эгалик ва келишик қўшимчалари билан ўзгариш каби морфологик хусусиятларга эга. Масалан: *Институтимизнинг студентлари: -имиз* (эгалик), *-нинг* (келишик), *-лар* (кўплик), *-и* (эгалик).

28-машқ. Текстни кўчиринг. Отларни топиб, қандай сўроққа жавоб бўлишини тушунтиринг.

1. Яшаш соатининг олтин кафгири
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
Койнот шу дамда ўз куррасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон. (F.F.)
2. Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат,
Халқимнинг турмуши обод бўлсин деб. (F.F.)
3. Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, унда гуноҳ ўзимда. (С. Аҳм.)
4. Бу киши Россиянинг кўп шаҳарларида, Европанинг кўп мамлакатларида бўлган, кўпни кўрган, форс, араб тилларини худди ўз она тилидай билган, ўз даврининг пешқадам одами эди. (Ж. Ш.)
5. Токзор бу ерда неча ўн гектарга чўзилган бўлиб, бир ёғи Зарафшонга, бир ёғи тоққа туталиб кетган. (Ў. Ум.)
6. Саида ўзида йўқ хурсанд эди. (А. Қ.)

23- §. От ясовчи қўшимчалар. От ясовчи қўшимчалар турли ўзакларга қўшилиб от ясаш учун хизмат қилади. Бундай қўшимчалар қайси сўз туркумидан от ясашига кўра, асосан, икки катта группага бўлинади:

1. Отдан от ясовчи қўшимчалар:

-чи: ишчи, овчи, бетончи, колхозчи, тракторчи, комбайнчи;

-дош: синфдош, мактабдош, курсдош, маслакдош;

-каш: меҳнаткаш, туякаш, аравакаш;

-бон: боғбон, қўйчибон, дарвозабон (-зон каби талаффуз қилинса ҳам, -бон ёзилади);

-боз: дорбоз, ишқибоз, каптарбоз, найрангбоз (-воз каби талаффуз қилинса ҳам, -боз ёзилади);

-паз: ошпаз, сомсапаз, кабобпаз;

-дор: боғдор, пулдор, чорвадор, байроқдор, мулкдор, айбдор;

-шунос: тилшунос, ад. биётшунос, ўлкашунос;

-хон: китобхон, ғазалхон, газетхон, навоийхон;
 -соз: кемасоз, соатсоз, станоксоз, машинасоз;
 -гар: (-кар): кимёгар, мискар, фирибгар;
 -дўз: этикдўз, маҳсидўз, дўппидўз;
 -хона: ошхона, молхона, чойхона, шихона;
 -ик, -ионер, -изм, -ист, -илик, -гарчилик, -зор, -лоқ,
 -истон каби қўшимчалар ҳам, асосан, отдан от ясайди: академик,
 лирик, революционер, марксизм, марксист, пиллачилик, одам-
 гарчилик, гулзор, қишлоқ, гулистон, Ўзбекистон.

II. Феълдан от ясовчи қўшимчалар:

-ма: қатлама, бурма, сузма, қовурма;
 -к (-ик, -ук), -қ, (-иқ, -уқ): элак, курак, кўрик, чақи-
 рик, учуқ;
 -оқ: ўроқ, қочоқ, қучоқ;
 -ки, -ги, -қи, -ғи (-ғу): туртки, тепки, ёқилғи, туйғу,
 ачитқи, сезги, кулги;
 -кич, -гич, -қич, -ғич: савағич, кўрсаткич, қирғич,
 қисқич, қашлағич;
 -м, -им, -ум: чидам, ўрам, унум, ютум, кирим, чиқим;
 -инди: ювинди, чўжинди, чиқинди, қиринди, чайинди;
 -ч, -инч: ишонч, севинч, соғинч, қўрқинч, таянч,
 ўтинч кабилар;
 -лик қўшимчаси тозалик, софлик (сифатдан); тезлик,
 озлик, (равншдан); ўзлик (олмошдан); бирлик, учлик, беш-
 лик (сондан) от ясайди.

29- машқ. Қўчиринг. Отдан от ясовчи қўшимчаларнинг тагига бир, феълдан от ясовчи қўшимчаларнинг тагига икки чизиқ чизинг. Ясовчи қўшимчалар стнинг қандай турларига қўшилганини айтинг.

1. Ариқларда сувлар боғлардан гулзорларга, гулзорлардан хиё-
 бонларга ўтиб, шарқираб, шўх оқарди. (О.) 2. Ўқувчилар ва ўқитувчи-
 лар залга тўпланишди. 3. Биз қийинчиликлардан кўрқмаймиз. 4. Ўроқ-
 чининг ёмони ўроқ танлар. (Мақол.) 5. Кенг даланинг этагида паст-
 баланд уйлар, бостирмалар ва эгри-бугри кўчалар қанқайиб ётардилар.
 (Ҳ. Шамс.) 6. У мендан чаққонлик қилди. 7. Яхшилик қил, сувга
 ташла, сув билар, сув билмаса, балиқ билар. (Мақол.) 8. Ҳозир ме-
 ханизацияга суянмаган ҳўжалик қолмади.

24- §. Фамилия ясовчи қўшимчалар киши отларига қуйидаги тарзда қўшилади ва ёзилади:

1. Ундош билан тугаган киши отларига -ов, -ова, шаклида: Самад—Самадов, Қосим—Қосимов, Қосимова, Қурбонов, Қурбонова.

Э с л а т м а: ш ундоши билан тугаган киши отларига -ев, -ева қўшылади: Эргаш—Эргашев, Йўлдош—Йўлдошева.

2. Унли билан тугаган киши отларига -ев, -ева шаклида: Абдулла—Абдуллаев, Абдуллаев, Тўра—Тўраева, Тилла—Тиллаев.

3. Й билан тугаган киши отларига -ев, ева шаклида қўшилади, бунда от охиридаги й ундоши тушириб қолдирилади: Дадабой—

Баъзи от ясовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши

От ясовчи қўшимчалар	Ёзилиши	Мисоллар
-қ	Феълларга қўшилиб, от ясайди. Бунда феъл охиридаги а товуши о га, я товуши ё га айланади ва шундай ёзилади.	тара—тароқ, сўра—сўроқ, сана—саноқ
-им, -ум	Бу қўшимчалар фақат ундош билан тугаган феълларга қўшилади Эслатма: -ум қўшимчаси й ундоши билан тугаган феълларга қўшилганда, й+у ўрнида ю ёзилади	тин—тиним, бил—билим, ют—ютум
-кич, -қич, -гич, -ғич	Жарангсиз товуш билан тугаган феъл ўзакларига -кич, -қич; жарангли ва унли билан тугаган сўзларга -гич, -ғич тарзида қўшилади	қуй—қуном, уй—уюм қўрсатқич, савағич, босқич, сурғич, пурсағич, ўлчағич, чизғич
-гин (-қин), -гун	Жарангли ва жарангсиз ундош билан тугаган феъл ўзакларига қўшилади	тошқин, қирғин, тўлқин, ёнғин, сотқин, тутқин, уриқун, сурғун, юлғун
(-ғун), -қун -ки, -қи, -ги, -ғи(-ғу),	Жарангли товуш билан тугаган феълга -ги, -ғи ёки -ғу, жарангсиз товуш билан тугаган феълга -ки, -қи қўшилади	супурғи, кулги, севги, чолғу, урғу, тепки, ачитқи
-(у)в	о ёки а билан тугаган феъл ўзакларига қўшилиб, от ёки ҳаракат номи ясайди. Бунда феъл охиридаги а о га, и у га айланади	сайла—сайлов, ўқи—ўқув, тўқи—тўқув

Дадабоева, Турғунбой — Турғунбоева, Турғунбоев, Ўринбой — Ўринбоев, Ўринбоева.

30-машқ. Қуйидаги исмларга фамилия ясовчи қўшимчалар қўшинг. Қўшимча қўшилганда, ўзакда юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

Н а м у н а: Ўринбой — Ўринбоев.

Аббос, Аброр, Аваз, Адаш, Азим, Аъло, Бахтиёр, Бойқобил, Бойқўзи, Боқи, Вафо, Дадабой, Деҳқонбой, Жумабой, Илаш, Маъруф, Мирза, Расул, Файзи, Холбек, Хотам, Шамси, Шодмон, Элчи, Яраш, Қахрамон, Қутбой, Ҳамдам, Ҳамид.

31-машқ. Гапларни кўчириб, отлардаги ясовчи қўшимчалар тагига бир ва сўз ўзгартувчи қўшимчалар тагига икки чизик чизинг.

1. Қурбон ота кўзига бўшроқ кўринган ҳар бир одамни ишга солиб, ҳашарга чақириб, ёзги бинонинг олди ва атрофига гуллар экди, катта-кичик супалар қилди. (А. Қ.) 2. У ҳар хил оғир юмушларни қилиб ўрганган бўлса ҳам, тўнка ковламаган эди. (О.) 3. Қоровул кимнидир чақирди, аллаким билан гаплашди. (А. Қ.) 4. Майли, ҳар кимдан ҳам бир хатолик ўтади. (А. Қ.) 5. Ёш боланинг тили ҳар қанақа кўнгилни ҳам эритади. (А. Қ.) 6. Болалар ухлаб қолди-ю, лекин катталар алламаҳалгача ухлашмади. (Ҳ. Ғ.) 7. Уни-буни қўйинглар, биз кимни мусобақага чақирамиз? (О.) 8. Қийқириқ, кулги, чапак бўлиб кетди. Низомиддинов кўлини паҳса қилиб, ғазаб билан алланарсалар деди, аммо ҳеч ким эшитмади.

(А. Қ.) 9. Унсин танчада аллақандай хаёлларга ботиб ўтирар экан, болалардан бири югуриб келди. (О.) 10. Энг муҳими мана бу хат. Керак бўлса, дадасига, акасига кўрсатади. (О.) 11. Аҳмедов бир нима ёзиб, орқада ўтирган Рўзиматга узатди. (А. Қ.) 12. Йўлчи ҳеч кимга индамасдан, аразлаб, хўжайиннинг даргоҳидан чиқиб кетди. (О.) 13. Қайси бир ковакда чумчуқ болалари чирқиллайди, томдан каптарларнинг ўксиз «ху-ху», «ғу-ғу» лари эшитилиб қолади. (О.)

32-машқ. Ўзингиз мустақил равишда феълдан от ясовчи қўшимчалар билан от ясанг ва улар иштирокида гап тузинг.

Н а м у н а: -*ма* — қатлама; -*инди* — ювинди.

25-§. Қўшма отлар ва уларнинг имлоси. Икки ва ундан ортиқ ҳар хил маъноли ўзакнинг бирикувидан ташкил топган отлар қўшма отлар дейилади. Қўшма отнинг таркибий қисмлари аслида ўзаро қўйидагича синтактик муносабатда бўлади:

1. Аниқловчи + аниқланмиш: *қўлнинг қопи — қўлқоп, томнинг орқаси — томорқа, шолининг пояси — шолпоя* каби.

2. Тўлдирувчи + кесим: *отни боқар — отбоқар, музни ёрар — муз ёрар* каби.

3. Ҳол + кесим: *босиб олди — босволди* (қовуннинг тури), *беш отар — бешотар* каби.

Қўшма отларнинг қўйидаги турлари қўшилиб ёзилади:

1) бир тушунчани билдирадиган ва бир бош урғу билан айтиладиган қўшма отлар: *гултожсхўроз, бедапоя, қовоғари, белбоғ*;

2) иккинчи қисми -*ар* билан ясалган сифатдош бўлган қўшма отлар: *молбоқар, отбоқар, бешиктерватар, тезюрар*;

3) кейинги қисми турдош от бўлган географик номлар: *Қорадарё, Ўртасарой, Қўкбулоқ, Ёнбулоқ, Бешариқ*;

4) таркибида *аро, умум, бутун* сўзлари бўлган қўшма отлар: *халқаро*.

Қўшма отларнинг қўйидаги турлари ажратиб ёзилади:

1) иккинчи қисми атоқли от бўлган қўшма отлар: *Бутун Россия, Умум Европа* (иккинчи қисми турдош от бўлган *умумхалқ, Бутуниттифоқ* каби сўзлар қўшилиб ёзилади);

2) биринчи қисми сифат, иккинчи қисми атоқли от бўлган қўшма отлар: *Ўрта Чирчиқ, Кичик Осиё, Шарқий Сибирь, Қўҳна Ургачи*.

Э с л а т м а: *таржимаи ҳол, ойнаи жаҳон, шахри азим, сўз боши, нуқтаи назар, қишлоқ хўжалик, темир йўл, иш ҳақи, сиёсий иқтисод* кабилар ҳам ажратиб ёзилади.

33-машқ. Отларнинг туз лишига кўра турларини аниқланг. Қўшма отларини ажратиб, маъносини тушунтиринг.

1. Низомжон Чортаракка соат ўнларда кириб борди. (С. Аҳм.) 2. Яккачинор — икки тоғ оралиғида қисилиб ётган кичкина қишлоқ. (Ў. Ум.) 3. Бектемир пешанасини сиққан оғир кепкани сал кўтариб, кўзларини осмонга тикиди. (О.) 4. Ўрмонжонга, Бўтабойга, Қанизакка кўпдан-кўп салом айтди ва «Қўшчинор» га шу ҳафта ичи, яъни ваъдасидан бурунроқ боришини айтди. (А. Қ.) 5. У идора ишлари-

ни ҳам ўзидай иш ёқмас, бекорчи Шамсиевга топшириб қўйган. (Ас. М.) 6. Она-бола туни билан ҳасратлашиб, охир маслаҳатни бир ерга қўядилар. Эрталаб Қутбинисо ўғлига оқ йўл тилаб, дуо ўқийди. (П. Т.) 7. Ғўзапояси йиғиб олинган далаларда тракторлар ҳайқириб шудгор қилишга тушди. (Ў. Ҳ.) 8. Мезбонлар дилсиёҳлик кайфиятини яширишга уринишди. (А. Қ.) 9. Девонбегилар авлодига мансуб бўлган Шерназарбой Ислонхўжани ич-ичидан ёмон кўрар, азалдан адовати бор эди. (Ж. Ш.)

26-§. Қисқартма отлар. Қисқартма отлар нутқда ихчамликка эришиш зарурати билан ҳосил қилинадиган ҳодисадир. Улар турғун сўз бирикмаларининг маълум грамматик қонуният асосида қисқартирилишидан юзага келади. Қисқартма сўзлар, асосан, от туркумига хос ҳодиса бўлиб, бошқа сўз туркумларида учрамайди. Қисқартма отлар оғзаки ва ёзма нутқда хилма-хил типда бўлади. Бир хил қисқартма отлар сиёсий партиялар, касаба союз, ҳарбий ташкилотлар, хўжалик ва маданий-оқартув ташкилотлари номларини билдиради. Бошқалари эса давлат органлари, маъмурий-территориал жойлар, илмий текшириш институтлари, олий ўқув юртлари ва бошқа шу каби муассасалар номи сифатида таркиб топади. Масалан: *ҚПСС, Союз НИХИ, ТошДУ, ТДПИ.*

Қисқартма отлар қуйидагича тузилади ва ёзилади:

1. Турғун бирикма таркибидаги сўзларнинг биринчи ҳарфлари олинадиган ва ҳар бири бош ҳарф билан ёзилади: *СССР, ВДР, БМТ, ҚПСС, МТС.*

2. Турғун бирикма таркибидаги сўзларнинг биринчи бўғинлари олинадиган: *колхоз, совхоз, райком.*

3. Турғун бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг биринчи бўғини, кейинги сўзларнинг бош ҳарфлари олинадиган: *ТошДУ, ЎзССР, РайОНО.*

4. Турғун бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг олдинги бўғини, кейинги сўзнинг яхлит ўзи олинадиган: *Ўзкитоб, райсовет, партбилет.*

Қисқартма отларни шартли қисқартмалардан фарқлай билиш зарур. Масалан: *В. В. Маяковский, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода* каби.

Рус тилидан тўғридан-тўғри ўзбек тилига кириб, ўзлашиб кетган қисқартма отлар (*ҚПСС, колхоз, совхоз, ГЭС* каби) билан бир қаторда ўзбек тилидаги сўзлардан ясалган қисқартма отлар ҳам кўп қўлланилади: *БМТ, БАР, ТошМИ, Ўзкитоб, ЎзССР* каби.

34-машқ. Қуйидаги қисқартма отларнинг тўлиқ шаклини ёзинг.

Н а м у н а: *МК — Марказий Комитет.*

ЎзТАГ, БАР, райком, музфак, физмат, БМТ, Ўқувпеддавнашр, филфак, ВДР, СССР, МТС, ГЭС, политэкономия.

35-машқ. Мустақил равишда қисқартма отлар топиб, уларнинг тўлиқ формасини ёзинг.

27-§. Жуфт отлар. Икки ҳар хил маъноли сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тенг боғланишидан ташкил топган от жуфт от

дейилади. Жуфт отларнинг қисмлари орасига дефис (-) қўйилади. Масалан: *ота-бола, опа-сингил, қозон-товоқ, бола-чақа* каби.

Э с л а т м а: бундай жуфт отларнинг қисмлари *-у (-ю)* юкламаси билан қўлланганда, дефис қўйилмайди: *болаю чақа, нону чой, боғу бўстон* каби.

Жуфт отларнинг қисмлари тубандагича бўлади:

1. Таркибий қисмлари мустақил қўлланадиган сўзлар: *ака-ука, бог-бўстон, ўғил-қиз, меҳр-муҳаббат, чол-кампир*.

2. Биринчи қисми мустақил, иккинчи қисми мустақил қўлланмайдиган сўзлар: *чой-пой, дон-дун, бола-чақа, темир-терсак, нон-пон*.

3. Ҳар иккала қисми мустақил қўллана олмайдиган сўзлар: *гала-говур, дали-ғули, ивир-ишвир, алғов-далғов*.

Э с л а т м а: 1. Амал, унвон билдирадиган *вице-, экс-, унтер-* элементлари билан келган русча-интернационал сўзлар (отлар) ҳам дефис билан ёзилади: *вице-адмирал, вице-президент, экс-чемпион, унтер-офицер* каби. 2. *Киловатт-соат, грамм-молекула, чанглагич-пуркагич, мактаб-интернат* каби отлар ҳам дефис билан ёзилади.

36-машқ. Жуфт отларни топиб, қисмларининг маъноларини, ёзилишини изоҳланг. Дефис қўйилмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Ишчан, жуда-жуда ишчан одам. Колхознинг бутун ҳисоб-китоб ишлар³ни шу эплаб турибди. (А. Қ.) 2. Ёру биродарлар бир ерга тўплайишдик. 3. Тун ўтди, тонг отди. Эрталабки нонуштадан сўнг дўстлар яسانيшиб бирин-кетин ҳовлига чиқдилар. (П. Т.) 4. Йўлчи куннинг иссиғида кетмон ташларкан, фикри хаёли бояги деҳқонда бўлди. (О.) 5. Арава-арава кийим-кечак келтирилиб, ҳамма болаларга бир сидра янги ички ва устки кийим-бош берилди. (П. Т.) 6. Қуёш кўринар-кўринмас тош-тупроқ чўғ бўлиб олади. (И. Р.) 7. Писта-бодомни кузатишга чиққан ошна-оғайнилар олиб чиққан эдилар. (С. Абд.)

28-§. Турдош отлар. Турдош отлар бир хилдаги нарса ва предметларнинг умумлаштирувчи номидир. Турдош отлар атоқли отларга қараганда кўпчиликни ташкил этади. Турдош отлар кичик ҳарф билан ёзилади. Масалан: *қалам, дафтар, мактаб, киши, булбул, тоғ, от, нур, бахт, севинч*.

29-§. Атоқли отлар. Айрим шахс ёки предметга атаб қўйилган номларни ифодалайди. Атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилиб, одатда, кўпликда қўлланмайди. Масалан: *Дурбек, Тошкент, Хоразм, Амударё, Помир, „Саодат“* журнали.

37-машқ. Гапларни кўчиринг. Атоқли ва турдош отларни топиб, таркибига кўра таҳлил қилинг. Уларнинг ёзилишидаги фарқларни тушунтиринг.

1. Қоғозга энгашиб чуқур сукутга кетган Ризо бобо қаддини тиклаб кулди. (С. Назар.) 2. Исфандиёрхон қўл остидаги ўлка — Хива хонлиги чегараси Шимолдан Амударёнинг чап қирғоқларидан то Орол денгизигача, Жанубдан Қорақум саҳроси, Шарқдан Даргон-отагача ва Ғарб томони қумларга туташган эди. (Ж. Ш.) 3. Оғилхона олдида занжирланган Олапар унга қараб думини ликиллатар эди. (С. Аҳм.) 4. Прагада Чехославакия Коммунистик партияси об-ласть ва шаҳар комитетлари биринчи секретарларининг кенгаши

бўлиб ўтди. (Газ.) 5. Совет Иттифоқининг Герби туширилган вимпел Венерага олиб чиқилди. 6. Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин» романлари жуда кўп тилларга таржима қилинган.

Тубандаги отлар атоқли отлар жумласига киради ва қуйидагича ёзилади:

1. Кишиларнинг исми ва фамилиялари: *Мурод, Рустам, Ўктам, Ўткир, Маҳмудов, Мансуров.*

2. Ёзувчи ва шоирларнинг тахаллуслари: *Ойбек, Уйғун, Муқимий, Фурқат.*

3. Рус тилидан ўзбек тилига кириб, қўшалок сўздан ташкил топган фамилияларнинг иккала қисми дефис билан ажратилиб, бош ҳарф билан ёзилади: *Салтиков-Шчедрин, Николаева-Терешкова.*

Э с л а т м а: Атоқли отлардан ясалган илмий тушунча ва спёсий оқимни ифода этган сўзлар, турдош отга айланган ёки аниқловчи вазифасида келган атоқли отлар кичик ҳарф билан ёзилади: *марксизм, ленинизм, ампер, маъзер, фарҳодлар, ширинлар, наполеон (пирожное) каби. Аммо Менделеев даврий системаси, Ильич чироқлари каби турғун бирикмалар составидаги атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилади.*

4. Уй ҳайвонларига қўйилган номлар бош ҳарф билан ёзилади: *Олапар, Тўрткўз, Мош.*

5. Икки-уч қисмдан ташкил топган корейсча, бирмача, вьетнамча исм ва фамилияларнинг ҳар бир қисми бош ҳарф билан ёзилади: *Қим Ир Сен, Хо Ши Мин, У Ну, Фон Вонг Донг* каби.

6. Планета, юлдуз ва сайёраларнинг номлари бош ҳарф билан ёзилади: *Марс, Юпитер, Етти қароқчи, Сатурн* каби.

Э с л а т м а: ер, қуёш, ой сўзлари астрономик тушунчани ифода этгандагина бош ҳарф билан, оддий қўлланишда эса кичик ҳарф билан ёзилади.

7. Географик номлар (шаҳар, қишлоқ, тоғ, дарё, кўл, чўл, қитъа номлари): *Тошкент, Самарқанд, Чотқол, Помир, Оҳангарон, Чирчиқ, Орол, Осиё* кабилар бош ҳарф билан ёзилади.

8. Мамлакатикўз, иттифоқчи республикалар, автоном республика номларининг ҳар бир қисми бош ҳарф билан ёзилади: *Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи, Қозоғистон Совет Социалистик Республикаси, Қорақалпоғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси* каби.

9. Олий Давлат ва юқори партия ташкилотларининг номлари составидаги ҳар бир сўз бош ҳарф билан бошланади: *Совет Иттифоқи Министрлар Совети, КПСС Марказий Қомитети, Бутуниттифоқ Ленинчи Қоммунистик Ёшлар Союзи, ЎзССР Олий Совети Президиуми* каби.

10. Илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, министрликлар ва корхоналар номи бўлган бирикмали отларнинг биринчи қисми ва шу ташкилотнинг характерини ифода этувчи биринчи сўз ҳам бош ҳарф билан ёзилади. Масалан: *Палтачилик илмий текишириш институти, Ўрта Осиё Ипакчилик илмий текишириш институти, Тошкент Давлат Педагогика институти, Тошкент Давлат Политехника институти, Молия министрлиги, Давлат банки, «Олимлар уйи»* каби.

11. Юқори мансаб, олий фахрий унвон номлари бўлган бирикмали отларда ҳар бир сўз бош ҳарф билан ёзилади. Масалан: СССР Олий Совети Президиумининг Раиси, Совет Иттифоқи Маршали, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Бош Қўмондон каби.

12. Турли конференция, ҳужжат ва резолюциялар, тарихий саналар, революциялар, воқеалар, жанг-урушларнинг номлари (бу номлар агар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи) бош ҳарф билан ёзилади. Масалан: Ватан уруши, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, Халқаро хотин-қизлар куни, „Апрель тезислари“, Тошкент конференцияси, Бандунг конференцияси каби.

13. Фабрика, завод, колхоз, совхоз, спорт жамиятлари, кинотеатр, китоб, газета, журнал номлари қўштирноққа олиниб, бош ҳарф билан ёзилади (бу номлар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан ёзилади). Масалан: „Шарқ юлдузи“ колхози, „Қутлуғ қон“ романи, „Правда“ газетаси, „Динамо“ спорт жамияти, „Гулистон“ журнали кабилар.

14. Байрам ва ҳар хил муҳим воқеалар (ойлар) нинг номини билдирувчи сўзларнинг иккала қисми бош ҳарф билан ёзилади. Биринчи қисми тартиб сон билан ифодаланган бўлса, кейинги сўз бош ҳарф билан ёзилади: Биринчи Май — I Май, Саккизинчи Март — 8 Март, Еттинчи Ноябрь — 7 Ноябрь каби.

15. Она-Ватан типдаги отлар (гап бошида келмаганда) биринчи қисми кичик, иккинчи қисми бош ҳарф билан ёзилади.

16. Госплан, Тошсовет каби қисқартма отларнинг биринчи қисми бош ҳарф билан ёзилади.

17. КПСС, ЎзССР, МТС, БАР каби қисқартма отларнинг ҳар бир қисми бош ҳарф билан ёзилади.

38-машқ. Гапларни кўчиринг. Атоқли отлар тагига бир чизиқ, турдош отлар тагига икки чизиқ чизинг. Уларнинг маъноси, ёзилиши ва қандай сўроқларга жавоб бўлишини тушунтиринг.

1. Бу боғларнинг довуғи бутун республикага кетган. (Ў. Ум.)
2. Бобик Мош билан ўйнайди шу дам. (Ҳ. Р.) 3. Эскижўвада баланд гишт бино — Мануфактура магазинига етган файтон қайрилди, мадраса олдида тўхтади. (О.) 4. Кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб-қўниб гумбаз теварагида қувонч билан иноқ ўйнашар эди. (Ў. Ум.) 5. Ҳасан қилди ғайратни, йўргалатди Ғиротни. (Э. Ж.) 6. Нисо бувининг ранг-кути ўчиб, деворга суянганча қола берди. (А. Қ.) 7. Аму — Бухоро каналининг ишга тушиши Бухоро пахтакорларининг пахтадан янада мўл ҳосил етиштириши учун катта роль ўйнайди. (Газ.) 8. Асалари гулдан-гулга учиб асал тўплаганидек, Ойқиз ҳам халқнинг фикр-маслаҳатларини, тилак-орзуларини тўплади. (Ш. Р.)

39-машқ. «Совет Ўзбекистони» газетасининг бирор сонини ўқиб, бош ҳарф билан ёзилган сўзларни аниқланг. Бош ҳарф билан ёзилиш сабабларини тушунтиринг.

30-§. Отларнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши. Отлар бирлик ва кўпликда қўлланади. Отлар бирликда қўлланганда, якка, ажра-

тилмайдиган предметни оёвосита, яъни ҳеч қандай грамматик формасиз (**-лар** қўшимчасисиз) ифодалайди: *дарахт, гул, машина, бола, одам, бургут* каби. Кўпликда қўлланган отлар эса махсус грамматик кўрсаткич (**-лар** қўшимчаси) ни олади: *китоб* (бирлик) — *китоблар* (кўплик), *уй* (бирлик) — *уйлар* (кўплик), *журнал* (бирлик) — *журналлар* (кўплик), *машина* (бирлик) — *машиналар* (кўплик).

-лар қўшимчаси кўплик маъносидан ташқари, кучайтириш (*Сизларга қараб завқларим тошиб кетади*), ҳурмат (*ойимлар келдилар, дадамлар келдилар*), кесатик ёки пичинг (*Ўзлари хон, қўланкалари майдон*) маъноларни ифодалайди.

Баъзи отлар — ҳаракат-ҳолат, белги номини билдирадиган, доналаб саналмайдиган нарс ва предмет, воқеа-ҳодиса номлари, жуфт предметларни билдирувчи отлар, атоқли отлар фақат бирликдагина қўлланади. Масалан: *Яхшилик, буғдой, ун, қулоқ, қўл, кўз, Рустам* каби.

Баъзи отлар фақат бирликда қўлланса ҳам кўплик маъносини ифодалайди. Масалан: *халқ, қўшин, армия, гала, тўда, эл*.

40-машқ. Берилган гаплардан аввал бирлик формадаги отларни, кейин кўплик формадаги отларни кўчиринг, **-лар** қўшимчасининг қандай маънони ифодалаётганини тушунтиринг.

1. Ойимлар шаҳарга, бувимларникига кетдилар. 2. Зулхумор ойимлар қаерда бўлсалар, сўзга ўргатилган майна ҳам шу ерда. (*Ўзб. х. д.*) 3. Онаизор болаларига шундай меҳрибон бўлар экан. (*М. Қ.*) 4. У ўрта бўйли, йигирма уч ёшларда, чаққон, серҳаракат йигит. (*О.*) 5. Бирин пахтадан мўл ҳосил олмоқ-чун, Теран ўйлар билан кузатар чигит. (*Ҳ. Р.*)

31-§. Отларда эгалик қўшимчалари ва уларнинг ёзилиши. Отларга қўшилиб предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирига тааллуқлилигини, қарашлилигини ёки мансублигини кўрсатувчи қўшимчалар эгалик қўшимчалари дейилади.

Эгалик қўшимчалари предметнинг бирор шахсга тааллуқлилиги жиҳатидан учга, бирлик ва кўплик сонда қўлланишига кўра иккига, унли ёки ундош билан тугаган негизга қўшилиш хусусиятига кўра иккига бўлинади.

Буни қуйидаги схемадан кўриш мумкин:

Шахс	Бирлик		Кўплик	
	унлидан сўнг	ундошдан сўнг	унлидан сўнг	ундошдан сўнг
I шахс (сўзловчи)	ота+м	қалб+им	ота+миз	қалб+имиз
II шахс (тингловчи)	ота+нг	қалб+инг	ота+нгиз	қалб+ингиз
III шахс (ўзга)	ота+си	қалб+и	ота+лари	қалб+лари

Э с л а т м а: 1. эгалик қўшимчалари белгисиз қаратқич, белгисиз тушум-келишиги қўшимчаси каби тушиб қолмайди (*бизнинг уй, бизнинг маҳалла* каби-ларни мустасно қилганда), белгили қўлланади; 2) эгалик қўшимчаси билан шаклланган сўз одатда ўзи қарашли бўлган сўздан кейин туради: *бизнинг ўймиш*; 3) эгалик қўшимчасини шаклан ўхшаш бўлган сўз ясовчи *-им* (*терим, билим*) қўшимчасидан фарқлаш лозим.

Э с л а т м а: II. қ ё к и к билан тугаган кўп бўғинли сўзларга эгалик қўшимчаси қўйилганда, қ товуши ғ тарзида, к эса ғ тарзида айтилади ва шундай ёзилади: *ўртоқ — ўртоғим, ўртоғинг, ўртоғи; қишлоқ — қишлоғимиз, қишлоғингиз. билек — билагим, билагинг, билаги* каби. Бу қонуният баъзи бир бўғинли сўзларда (*ёқ — қўчанинг у ёғи, йўқ — бор-йўғи*) ҳам сақланади, ammo бир бўғинли сўзларнинг аксарият қисмида (*нок — ноки, фарқ — фарқи, ўқ — ўқи*) ва *иштироқ, иштифок, ташвиқ* каби кўп бўғинли сўзларда (бундай сўзлар миқдори кўп эмас) қ ғ га, к эса ғ га ўтмайди, ўз ҳолича ёзилади.

Сўнгги ёпиқ бўғинида и ёки у унлиси бўлган баъзи сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, охириги (ёпиқ) бўғиндаги и ёки у талаффуз этилмайди ва ёзилмайди: *ўрин — ўрним, сингил — синглинг, бурун — бурни, оғиз — оғзи*.

41-машқ. Эгалик қўшимчаларининг қўлланишини изоҳлаб, бундай қўшимчаларни олган отларни ажратинг.

1. Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам. (О.) 2. Бироқ ўшанда ер юзида менчалик бахтли киши бўлмагандир, севинчим чексиз эди. (Ч. Айт.) 3. Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди қалтирар эди. (А. Қ.) 4. ... Аяси бошини силайди: «Ўкинма, болам, йўлингни топиб юр!» — дейди. (С. Аҳм.) 5. Бу музика бир умр эсимдан чиқмайди. 6. Собир дуторни созлаб, ашуланинг бир бағдини айтиши билан, Солижон унга жўр бўлди. (Р. Ф.) 7. Алишер бандга тушса, уни хорликдан деб ўйлама, ит саройда турса, эътиборликдан деб ўйлама. (1001 ҳ.) 8. Саври хола даладан тўғри болалар боғчасига келди. (Р. Ф.) 9. Халқимни севаман, бу севги менга жондан азиз десам, хато қилмасдим. (У.)

42-машқ. 1. Нуқталар ўрнига эгалик қўшимчаларидан мосини қўйиб текшти қўйринг.

1. Дўстлар..., менга асло ғам чекмангиз. У амиркон ковуш... ни ечди-ю, пошна... билан ёнғоқни чақиб, битта... ни ўз... еса, иккита... ни менинг оғз... га солди. (А. Қ.) 2. Мусулмон меҳнаткашлар... ҳам Ленин йўл... ни — озошлик йўл... ни танладилар. (Ҳ. Ғ.) 3. Бу ерга туташган кўчаларнинг ҳамма... дан одам дарё... оқади. 4. Бебош изғирин бу кенг даштда елиб-югуради учраган нарсаса ўз... ни уриб кўради, ҳамма ёқ қор ва унинг жимир-жимир ўйин... билан тўлган. (Ш.) 5. Баланд бўй..., келишган савлат..., қадди-қомат..., ёниб турган кўзлар... — булар ҳамма... унинг бутун характер... ни равшан кўрсатади. (Ш. Р.)

Қуйидаги сўзларни эгалик қўшимчалари билан турлаб, ўзакдаги ўзгаришни тушунтиринг.

Ковак, говак, безгак, кекирдак, ўртоқ, ғижжак, лак, тилак, зирак, юрак, чек, оқ, танк, равнақ, блок, ташвиқ, нок, чок, парк, варақ, тароқ, ҳақ, завқ, ризқ, қобиқ, чивик, қолдиқ, кўнгил, сингил, ўғил, оғиз, бўғиз.

32- §. Отларда келишик. Отлар келишик қўшимчалари билан турланади. Ўзбек тилида олтита келишик бўлиб, улар бирлик ва кўпликдаги отларга қўшила олади. Келишик қўшимчаларининг айримлари отнинг отга ёки отнинг кўпинча феълга тобелигини ифодалайди.

Қуйидаги схемага қаранг:

Келишиклар

Келишик номлари	Келишик қўшимчалари	Сўроқлари	Мисоллар
Бош келишик	—	ким? (кимлар?), нима? (нималар?)	ота (оталар), гул (гуллар), тоғ (тоғлар)
Қаратқич келишиги	-нинг	кимнинг? (кимларнинг?), ниманинг? (нималарнинг?)	ота+нинг, (оталарнинг), тоғ+нинг (тоғларнинг), гулнинг (гулларнинг)
Тушум келишиги	-ни	кимни? (кимларни?), нимани? (нималарни?)	ота+ни (оталарни), тоғ+ни (тоғларни), гул+ни (гулларни)
Жўналиш келишиги	-га (-ка, -қа)	кимга? (кимларга?), нимага? (нималарга?), қаерга? (қаерларга?)	ота+га (оталарга), тоғ+қа — тоққа (тоғларга), чўл+га (чўлларга)
Ўрин-пайт келишиги	-да	кимда? (кимларда?), нимада? (нималарда?), қаерда? (қаерларда?)	ота+да (оталарда), тоғ+да (тоғларда), чўл+да (чўлларда)
Чиқиш келишиги	-дан	кимдан? (кимлардан?), нимадан? (нималардан?), қаердан? (қаерлардан?)	ота+дан (оталардан), тоғ+дан (тоғлардан), чўл+дан (чўллардан)

Шунинг учун ҳам улар бир сўзнинг бошқа сўзга тобелигини кўрсатувчи синтактик восита — сўз ўзгартувчи қўшимча ҳисобланади. (Бош келишик бундан мустасно.) Масалан: Чин сўзни ёлғонга чулғам ва чин айта олур тилни ёлғонга булғам. (Навоий.) Бу гада: 1) сўзни сўзидаги -ни қўшимчаси унинг чулғамга сўзига тобелигини; 2) ёлғонга сўзидаги -га қўшимчаси унинг булғамга сўзига тобелигини; 3) тилни сўзидаги -ни унинг булғамга сўзига тобелигини; 4) ёлғонга сўзидаги -га қўшимчаси унинг булғамга сўзига тобелигини ифодалайди.

Қаратқич келишиги от билан отнинг, тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари, одатда, от билан феълнинг синтактик

алоқасини кўрсатади. Келишик қўшимчаларини олган сўз тобе сўз бўлади.

Масалан: гулнинг барги, Ватанни севмоқ, институтга
бормоқ, институтда ўқимоқ, институтдан қайтмоқ
каби.

Қаратқич, тушум келишнклари баъзи ўринларда белгили, баъзи ўринларда эса белгисиз қўлланади. Лекин унинг маъноси бирикма ва гапдан англашилиб туради. Масалан: китобнинг варағи, колхоз боғи; китоб ўқиди, китобни ўқиди.

33- §. Келишик қўшимчаларининг ёзилиши. Келишик қўшимчалари эгалик қўшимчаси билан шаклланган отларга қўшилиб келиши мумкин. Бунда сўз негизда ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Агар отлар эгалик, келишик ва кўплик қўшимчаларини қабул қилган бўлса, уларнинг жойлашиш тартибни қуйидаги схемадан кўрса бўлади:

Келишик	I Форма	II Форма
Б. к.	бола+лар+и	бола+лар+имиз
Қ. к.	бола+лар+им+нич	бола+лар+имиз+нинг
Т. к.	бола+лар+им+ни	бола+лар+имиз+ни
Ж. к.	бола+лар+им+га	бола+лар+имиз+га
Ў.-п.к.	бола+лар+им+да	бола+лар+имиз+да
Ч. к.	бола+лар+им+дан	бола+лар+имиз+дан

Қаратқич келишиги қўшимчаси ҳамма вақт **-нинг** шаклида ёзилади: китобнинг варағи, Ватанимизнинг пойтахти.

Тушум келишиги қўшимчаси ҳозирги ўзбек тилида ҳар вақт **-ни** шаклида ёзилади: Муродни кўрдим, хатни ёздим каби.

Жўналиш келишиги қўшимчаси к ёки г билан тугаган сўзларга **-ка**, қ ёки ғ билан тугаган сўзларга **-қа** тарзида қўшилади (билак — билакка, кўрак — кўракка, барг — баркка, тоғ — тоққа), бошқа ўринларда эса доимо **-га** шаклида қўшилади ва шундай ёзилади: мактабга, ишга, ўқишга, уйга, Тошкентга, Самарқандга каби. Аммо г билан тугаган русча-интернационал сўзларга, атоқли отларга, географик номларга қўшилганда, г ўз ҳолича ёзилади: педагогга, Оренбурга, филологга, Люксембургга каби.

Ўрин-пайт келишиги (**-да**), чиқиш келишиги (**-дан**) қўшимчалари сўзларга қўшилганда, **-та**, **-тан** каби талаффуз қилинса ҳам, ҳар доим **-да**, **-дан** шаклида ёзилади: даштда, дашtdан, қишлоқда, қишлоқдан, Тошкентда, Тошкентдан каби.

43-машқ. Келишиклар билан келган отларни топиб, келишикларнинг турини устига ёзинг. Келишикдаги сўзнинг қайси сўз билан алоқага киришганини изоҳланг.

1. Дилдорнинг тақдирга тан беришдан бошқа иложи қолмади. (О.) 2. У Икромжонни, Турсунбойни фронтга ана шундай жўнатиб қолган эди. (С. Аҳм.) 3. Тоғдан тушиб, тошдан-тошга урилиб, районнинг қоқ ўртасидан оқаётган катта сувда қўл-юзини ювди. (С. Назар.) 4. Кенг овулда нимаики кўринса, ҳаммаси ҳам Умрзоқ отанинг тириклигидан далолат берар эди. (Ш. Р.) 5. ... Такрор айтаманки, бир Иброҳимнинг гуноҳини ҳаммамизнинг гарданимизга юклама. (С. А.) 6. Чархимнинг қулогидан қил ўтади, мен сенга лапар айтсам йил ўтади. (Қўшиқ.) 7. Қишлоқни иккита тенг қисмга бўлиб кўча ўтган. (Ў. Ум.)

44-машқ. Бош ва қаратқич келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирикма тарзида кўчириб ёзинг.

1. Чой ичишиб ўтириб, Раъно дадасининг нега бунча кечикканидан шикоят қилди. Қудратнинг ўзи ҳам дадасини ошиқиб кутаётган эди. (Ҳ. Н.) 2. Шакархон эрталаб вақтли туриб ювинди, сочини иккита қилиб ўрди. (Ойб.) 3. Шу инграш Сидиқжоннинг қулогига эшитилиб кетди-ю, тўсатдан кўнгли юмшади. (А. Қ.) 4. Ғуломжон сўнгги зарбанинг оғир жароҳатидан узоқ вақтларгача тузала олмай қолди. (М. Исм.) 5. Йўлчи учун келтирилган тугунчак ёдига тушди. Уни паранжига ўраб, тахмоннинг бурчагига яшириб қўйган эди. (О.) 6. Бу байроқ ҳар бир жангчи учун шон-шараф белгиси. У ғалабанинг ёрқин нишони. (И. Р.) 7. Ўрмон даҳшатли шовқинга тўлди. (О.) 8. Асрорқўлнинг товуши ўзгарди. (А. Қ.)

45-машқ. Нуқталар ўрнига қаратқич ёки тушум келишиги қўшимчаларидан мосини қўйиб гапларни кўчиринг.

1. Сафар ака астойдил ачиққлангани... сезган имом орага тушди. (А. Қод.) 2. Йўлчи арава ... нимаси шикастлангани ... пайқамай, ҳайрон бўлиб турар экан, арава ... тагидан деҳқон ... аянчли товушни эшитилди. (О.) 3. Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўли... силтаб, ясовул ... қайтарди. (М. Исм.) 4. Сен Пушкин ... севган малаги. (А. Орипов.) 5. Ўрмонжон Қурбон ота ... бу иш ... бемаслаҳат, бемаврид бошлаганига хафа бўлди. (А. Қ.) 6. Холмурод бораётган эди, чол кўзлари ... олайтириб дарвоза ... ёпиб олди. (П. Т.) 7. Ўша асал ... пулига анор ҳам берар эди. (А. Қ.)

46-машқ. Ўзингиз тушум ва қаратқич келишигидаги отлар (ватанни, партияни, халқнинг, даврнинг, баҳорнинг, онанинг) иштирокида гаплар тузинг. Шў келишикдаги отни улар алоқадор сўзлар билан биргаликда ажратиб кўчиринг. Бу бирикмаларнинг фарқини изоҳланг.

47-машқ. Гапларни кўчиринг. Жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билан келган отларни топинг. Ўрни билан қавс ичида шу келишикка маъно жиқатдан яқин кўмакчини (ёки келишикни) қўйиб, уларни алмаштириганда, қандай маънос ўзгариши юз беришини тушунтиринг.

1. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига туғиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан, истаган таклифини

қилди. (А. Қ.) 2. Кечаги ёмғирдан нишон қолмаган. (И. Р.) 3. Мақсуд иш столи ёнига ўтирди, конвертни тортмага солиб, папкани очди. (Р. Ф.) 4. Обдан чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди. (О.) 5. Аммо, мен сизга айтсам, ўз ишингизни дўндириб юраверинг, майда-чуйда ишларга аралашманг! (Х. F.) 6. Ашула ниҳоясига етди. Лекин бир зумдан сўнг яна айти товуш парвоз қилди. Аммо ўзга мақомда. (О.) 7. Кўзлар зим-зиё қоронғиликда беихтиёр бошпана қидирарди. (О.) 8. ... Қошларида ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак ... бўйини дока билан боғлаб олибди. (А. Қ.)

48- машқ. Нуқталар ўрнига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Отларнинг маъно турларини аниқланг.

1. Правление мажлиси ... бригаданинг барча аъзолари таклиф қилинди. (Р. Ф.) 2. Паровоз ўнг... бурилганда, шамол унинг ўтхонаси ... чиқаётган тутунни дераза ... урди. (Р. Ф.) 3. Инсон мамнун бўлар ҳар бир осуда табассум ва шодлик бахш этган кун ... (У.) 4. Йўловчи, қудуқ ... сув олиб ичганингда, шу гул таги ... бир пиёла сув қуй! (С. Аҳм.) 5. Ғўзани овқат ..., сув ... толиқтирмасанг, кун сайин ҳосил ... ҳосил қўшилади. (Ш. Р.)

49- машқ. Нуқталар ўрнига -га, -ка, -қа, -ға қўшимчаларидан мосини қўйиб кўчиринг. Талаффузини изоҳланг.

Ўрик ..., хирург ..., металлург ..., келажак ..., челақ ..., драма-тург ..., таёқ ..., оёқ ..., ўтлоқ ..., ёғ ..., тоғ ...

34- §. Кичрайтириш ва эркалаш қўшимчалари. Ўзбек тилида -ча, -чак, -чоқ, -лоқ, -алоқ, -гина, (-кина, -қина, -ғина), -жон, -хон, -ой, -пошша, -биби, -бой (-вой) каби қўшимчалар отга қўшимча маъно қўшувчи қўшимчалар ҳисобланади: той+ча, бола+гина, келин+чак каби. Бу каби отлардаги кичрайтириш, эркалаш, кучайтириш каби маънолар гапнинг мазмунига қараб белгиланади.

50- машқ. Текстдаги гапларни кўчиринг. Кичрайтириш, эркалаш маъноси иифодаловчи қўшимчалар қўшилган сўзларни аниқланг ва ҳар бирига алоҳида харақтеристика беринг.

1. Кўпчилик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. (С. Аҳм.) 2. Бояги бойваччалар билан бойни алоҳида бир ўтовга жойлаштирди. (F. F.) 3. Самоварчи элликдан ошган ориққина киши. (О.) 4. Мусича азиз қуш, дейди-да, кейин қушчаларни ютмоқ учун шип орқасида илон пайдо бўлганини... сўзлайди. (О.) 5. Қани бўлмаса, тингла, ўғилча, — дейди чол ва йўталиб, тарихни бошлайди. (О.) 6. Осмон худди янгигина оҳақ суртилган девордек секин-секин оқариб келарди. (С. Аҳм.) 7. Бувим кичкина бир кўрпачани кигизнинг бир четига солади (О.) 8. Болагинам жуда камтар йигит бўлиб улғайди.

51- машқ. Гапларни кўчиринг. Отларни топиб, намунадагидек морфологик таҳлил қилинг.

На м у н а: Ўзбекистон — атоқли от, бирликда, бош келишикда, содда от, ўзбек сўзига-истон от ясовчи қўшимчасини қўшиш билан ясалган ясама от.

1. Бахт қидирибсанми, уни фақат меҳнат беради. (Ш. Р.) 2. Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука. (Ш. Р.) 3. Қунлар исиб кетди. Олтиариқнинг бодринги, Қуванинг ҳандалаклари Найман томонларга ҳам келди. (С. Аҳм.) 4. Баландмачитга етгач, Зумрад билан Умарали ҳам тушдилар. Улар бир-икки қадам олдинма-кетин юриб, Жаркўчага бурилдилар. (О.) 5. У ерни Қудратиллаҳўжа Нефманнинг йигирув-тўқув устахонаси дейишади. (Ас. М.) 6. Одамларнинг говур-ғувури орасида қулоғига ўқтин-ўқтин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. (С. Аҳм.)

35- §. Отларнинг синтактик вазифаси. Отлар гапда турли синтактик вазифани бажариб келади. Чунончи: а) Эга: *Аҳмедов капсанчиларни колхоз тузишга чақириб сўзини тамом қилди.* (А. Қ.) б) Тўлдирувчи: *Қизимиз дарсни яхши тайёрласа ўтади, ялқов бўлса ўтмайди.* (Мирм.) в) Аниқловчи: *Олимжоннинг юраги Ойқиз яқинлашган сари дук-дук урар эди.* (Ш. Р.) г) Ҳол: *Институтимизда ўнлаб миллат фарзандлари ўқийди.* д) Кесим: *Отам—чўпон.* (И. Р.)

52- машқ. Қуйидаги текстни кўчиринг. Отларнинг синтактик вазифаларини аниқланг.

1. Бирпасдан кейин хотинининг товуши эшитилди. (А. Қ.) 2. Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғуллашиб баҳс этишарди. (Ш. Р.) 3. Шу ерда ўтирганлар ҳам колхозчи. (А. Қ.) 4. Хатосини бўйнига олдим, эгилган бошни қилич кесмайди. (С. Аҳм.) 5. Феъллим сенга аён. Чакана ишни ёмон кўраман. (О.)

Қуйидаги отларнинг ёзилишини билиб олинг:

Ясама отлар. Тароқ, ўроқ, синфдош, тоқзор, пахтазор, ишчи, мезбон, тошлоқ, муҳрдор, йўқлама, қатлама, сузма, боғбон, заргар, меҳрибон, тинчлик, нотинчлик, халқпарвар, ленинизм, марксизм, коммунизм, ҳуқуқшунос, тилшунос, турсунойчи, Гулистон, Ўзбекистон, сеғги, ямоқ, супурги, чолғу, чопиқ, билим, кийим, қаламдон, лойгарчилик, бўёқ, қайроқ, меҳнаткаш, ашулачи, сурнайчи, қишлоқ.

Эгаликдаги отлар. Боғим, боғингиз, билагим, тилагинг, зеҳним, исминг, кўзи, боласи, отанг, онам, синглим, онгим, онгингиз, тонги, бонги, томинг, кўзим, кўзингиз, қувончим, бахтингиз, бахтим, оёғи, мактабим, мактабинг, кўриги, барги, суянчиғи, суянчигимиз, ҳуснингиз, кўзгумиз, пойтахтинг, давримиз.

Келишикдаги отлар. Боғнинг, Тошкентни, китобни, дарсга, кўзини, ота-онанинг, тоққа, боққа, тилакка, баркка, митингга, мактабга, кузакка, туйнукка, бахтдан, кўзидан, тузида, сўзидан, гўштдан, кафтда, бахтни, бахтдан, қафаснинг, қафасда, пойтахтда, Хўжакентдан, тошдан, касбнинг, ҳуқуқни, вафодан.

Қўшма отлар. Карвонбоши, отбоқар, отқулоқ, ошқовоқ, хўрозқанд, гулкўрпа, гултожихўроз, арзнома, аждаргул, арпапоя, атиргул, бешотар, босволди, васиятнома, ватангадо, газмол, девзира, зинапоя, киноаппарат, кўршапалак, мажнунтол, мингсёк, меҳмондўст, садарай-

ҳон, табрикнома, тўрқовоқ, ўқилдиз, ўқилон, қовоғари, қўқонгул, Қўргонтепа, Каттақўрғон, Слтиариқ, Янгийўл.

Темир йўл, оташ арава, аъзои бадан, таржимаи ҳол, Юқори Чирчиқ, Ўрта Осиё, қўл ёзма, ер ёнғоқ, Қуйи Чирчиқ, Узоқ Шарқ, Умум Европа, Қўҳна Урганч, луччак шафтоли.

Жуфт отлар. Хулқ-атвор, хотин-халаж, хотин-қиз, ота-она, опасингил, арз-дод, алам-ҳасрат, орзу-ҳавас, карнай-сурнай, от-улов, от-арава, неварачевара, урф-одат, жабр-зулм, идиш-товоқ (идиш-оёқ), нон-пон, алам-ситам, алам-изтироб, оғиз-бурун, ошиқ-мошиқ, ошиқ-маъшуқ, ота-бола, ота-бобо, олтин-қумуш, ўт-сув, орзу-истак, омон-бўйинтуруқ, озиқ-овқат, дон-дун, ўйин-кулги, ному нишон, тоғу тош, темир-терсак, ёру дўст, бахт-саодат.

СИФАТ

36-§. Предметнинг ранги, ҳажми, шакли, маза-таъмини, характери, ўрин-вақтга муносабатини билдирувчи мустақил сўз туркуми сифат дейилади: *гўзал, илмли, кичик, қизик, ширин, оғир, енгил, кучли, ёзги* каби. Сифатлар қ а н д а й?, қ а н а қ а? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади. Сифатлар предмет белгисини даража-лаб, баъзан кучайтириб ёки камайтириб кўрсатиш каби ўзига хос морфологик хусусиятларга эга. Масалан: *пухта—пухтароқ, энг пухта* (даража); *сан-сарик, сарғиш* (белгини кучайтириш, камайтириш). Сифатлар одатда отга боғланиб келади.

37-§. Сифат ясовчи қўшимчалар. Сифат ясовчи қўшимчалар дейрли барча сўз туркумларидан сифат ясайди. Уларнинг баъзилари от, олмошлардан, баъзилари эса феълдан сифат ясайди. Шунга кўра сифат ясовчи қўшимчаларни икки катта гурппага бўлиш мумкин: I. Отдан сифат ясовчи қўшимчалар. II. Феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи қўшимчалар.

I. Отдан сифат ясовчи қўшимчалар:

- *сиз*: мевасиз, кучсиз, сабабсиз, тузсиз, виждонсиз, ақлсиз;
- *ли*: илмли, сирли, кучли, қайғули, сабабли;
- *чил*: эпчил, дардчил, изчил;
- *чан*: уятчан, ишчан, кўнгилянчан, синовчан;
- *аки*: қалбаки, юзақи, даҳанаки, оғзаки;
- *ик*: коммунистик, социалистик, биологик;
- *ив*: объектив, субъектив, прогрессив, регрессив;
- *ий*, - *вий*: деворий (газета), нисбий, оилавий, оммавий;
- *симон*: тухумсимон, шарсимон, одамсимон;
- *лик*: дўппилик, ёзлик, тошкентлик, кийимлик;
- *ги* (- *ки*, - *қи*): кўзги, қишки, ички, ташқи;
- *даги* (- *да* + *ги*): уйдаги, ёздаги, китобдаги;
- *ла*, - *ал*: горизонтал, формал, нормал;
- *бе*: бебаҳо, бетоқат, белул, беномус, беминнат, бегуноҳ;
- *но*: ноўрин, номард;
- *сер*: сердаромад, серсут, серсув, серўт, сермахсул;
- *ба*: басавлат, бақувват, бадавлат, баҳаво.

II. Феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи қўшимчалар:

- **к**, - **қ**, - **ик**, - **иқ**, - **ук**, - **уқ**, - **ак**: кемтик, порлоқ, чанқоқ, йиртиқ, қуруқ, юлуқ, қуюқ, юмуқ;

- **қоқ**, - **ғоқ**: ботқоқ, тиришқоқ, ёпишқоқ, тойғоқ;

- **чоқ**, - **чак**, - **чиқ**: куюнчак, тортинчоқ, эринчоқ, мақтанчоқ, сирпанчиқ;

- **ғин**, - **ғун**, - **кин**, - **қин**: сўлғин, кескин, сотқин, жўшқин, турғун;

- **ағон**: билағон, чопағон, қопағон, ётағон;

- **мон**: билармон, устабузармон;

- **қир**, - **қур**, - **ғир**, - **ғур**, - **кир**, - **гир**: чопқир, сезгир, ўткир, топқир, бўлмағур, кескир, олғир, учқур.

Баъзи сифат ясовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши

Сифат ясовчи қўшимчалар	Ёзилиши	Мисоллар
- ги , - ки , - қи	Унли ва жарангли ундош товуш билан тугаган сўзларга - ги , жарангсиз товуш билан тугаган сўзларга - ки , - қи қўшилади	ёз ги , қуз ги , таш қи , кеч ки , тинг ги , сўнг ги , тун ги , хона ки
- ий , - вий	Унли товуш билан тугаган сўзларга - вий , ундош товуш билан тугаган сўзларга - ий қўшилади	ил мий , рас мий , ом ма - вий , парт ия вий, замона вий , оила вий
ба- (бо-), бе- , но-	Бу қўшимчалар сўзларга олд томондан қўшилиб, фақат отдан сифат ясайди (но -бундан мустасно)	бақув ват , нолин соф , бо а даб, бесаб р , бетам из , но м ард
- қир , - кир , - ғир , - гир	Жарангсиз товушлар билан тугаган сўзларга - қир , - кир , жарангли товуш билан тугаган сўзларга - ғир , - гир қўшилади	кес кир , ўт кир , чоп қир , ол ғир , топ қир , сезг ир
- қ , - к , - иқ , ик , - уқ , - ук	Унли билан тугаган феълларга: - қ , - к ; ундош билан тугаган феълларга - иқ , - ик , - уқ , - ук қўшилади. Бунда феъл охиридаги а о га айланади; таркибига у товуши бўлган сўзларга - уқ , - ук , бошқа ҳолларда - иқ , - ик қўшилади	ял ти ра—ял ти роқ, қал ти ра—қал ти роқ, тар қа —тар қ оқ, йи гла —йи г ла—йи г лақ, оч—оч иқ , бў ғ —бў ғ иқ, йи рт —йи р тиқ, те ши —те ш иқ, ёп—ёп иқ , у з —у з иқ, юм—юм иқ
- аки	Донмо отлардан сифат ясайди. Бунда баъзан ўзакдаги и тушиб қолади	оғ из -оғ за ки, қал б -қал ба -ки, даҳ ан -даҳ ана ки

53- машқ. Гапларни кўчиринг. Сифат ясовчи қўшимчаларнинг тагига чизинг. Сифатларни қандай маъно билдиришига қараб группаланг.

1. Эски аравани кекса бир киши ҳайдаб борарди. (Ч. Айт.)
2. Нообод дилимни этгайман обод. (Муҳаммад Али.)
3. Ёлғиз синглиси, ўттиз яшар Зайнабой, колхоздаги болалар боғчасида мураббий эди. (О.)
4. Яхши қиз — ёқадаги қундуз, яхши ўғил — кўкдаги юлдуз. (Мақол.)
5. Илмли минг яшар, илмсиз бир яшар. (Мақол.)
6. Шаҳар четидаги сўлим жойларнинг бирида менинг яқин дўстим яшайди. (И. Р.)
7. Ҳозирги вақтда республикамизда бақувват хўжаликлар, сердаромад колхозлар сони йил сайин кўпаймоқда.
8. Жисмоний тарбия кишини соғлом, эпчил, бақувват қилади.

54- машқ. Ўзингиз мустақил равишда сифат ясовчи қўшимчалар ёрдамида от ва феълдан сифат ясаб, улар иштирокида гап тузинг.

38-§. Содда, қўшма ва жуфт сифатлар, уларнинг имлоси. Сифатлар тузилишига кўра содда, қўшма ва жуфт бўлади.

Содда сифатлар бир ўзакдан ташкил топади. Масалан: *серҳосил, яхши, жозибали, ишчан, ғайратли, бадавлат*.

Содда сифатлар туб ва ясама бўлади.

Сифат ясовчи қўшимчаларга эга бўлмаган сифатлар туб сифат дейилади: *оқ, қизил, қора, кўк, хира, пушти, хипча, новча, кичик*.

Сифат ясовчи қўшимчалар билан ясалган сифатлар ясама сифат дейилади: *серсавлат, бақувват, матноли, тиришқоқ, зарурий, баҳаво, бебаҳо*.

Қўшма сифатлар. Икки ёки ундан ортиқ ўзакдан ташкил топган, бир белгини ифодалайдиган сифатлар қўшма сифат дейилади. Қўшма сифатларнинг қўлбола, ўзбилармон, очкўз, соҳибжамол, тинчликсевар, эртатишар, кечтишар каби типлари қўшиб ёзилади.

Қисмлари алоҳида-алоҳида олинганда лексик ва грамматик маъно ифодалайдиган турлари ҳам бор. Бундай қўшма сифатларнинг ҳар бир қисми алоҳида урғу билан талаффуз қилинади ва алоҳида ёзилади: *бодом қовоқ, яланг оёқ, жигар ранг, тўқ кўк, чўққи соқол, соф дил, тинч қора, оч пушти* каби.

Э с л а т м а: 1. Биринчи қисми сон, иккинчи қисми сифат бўлган қўшма сифатлар ҳам ажратиб ёзилади: *беш хонали, бир жинсчи, ўн беш этажли*.
2. Тил олди, тил ўрта кабилар ҳам ажратиб ёзилади.

Жуфт сифатлар. Предметнинг бир умумий белгисини билдириб, икки содда ўзакли сифатнинг тенг боғланишидан (ёки такрорланишидан) ташкил топган сифат жуфт сифат дейилади: *катта-катта, катта-кичик, узун-қисқа, яхши-ёмон, оқ-қизил*.

Э с л а т м а: *жисмжисит, оппоқ* сифатлари қўшиб ёзилади.

55- машқ. Текстни кўчиринг. Содда, қўшма ва жуфт сифатларни аниқланг. Қандай қисмлардан ташкил топганини тушунтиринг.

1. Қандайдир узук-юлуқ фикрлар, кўнгилни ғаш қиладиган сезгилар уни чулғаб олди. (Ойд.)
2. Ўктам совуқ, хуштаъм чойни қулт-қулт ютиб, қўли билан лабларини артди. (О.)
3. Ясси тоғ тепасига олиб

чиқадиған йўл тинкани қуритадиған даражада олис бўлиб, яйдоқ кул ранг адрларда қишда доим совуқ шамол ер ялаб изғиб юрар, ёзда эса тандирдек қизиб кетарди. (Ч. Айм.) 4. Тўғри бўлсанг, ўсиб бориб, гул бўласан; эгри бўлсанг, ўсиб бориб, кул бўласан. (Мақол.) 5. Қадр билмас қариндошдан, қадринг билган ёт яхши. (Мақол.) 6. Шамол эски қорнинг нимхуш ҳидини учуриб келтирарчи, ер ҳам музлаб ётар, жонсиз эди. (Ч. Айм.) 7. Унинг юзи ориқ, рангсиз, бурни қирра, чуқур ботган катта кўзларининг оқи аллақандай мовий эди. (Ас. М.) 8. Маҳмудов тушундики, шу вақтгача оилавий ҳаётига енгил-елпи қараб келган экан. (Ойд.) 9. Ҳар кунни эртапишар ўрикнинг учига чиқиб, ғўралигида еб тамомлардим. (Ойд.) 10. Бола камгап, қиладиған ишини бировга айтмасди. Ота-бола жимгина уйга қайтишарди-да, иккови икки уйга кириб кетишарди. (С. Аҳм.)

39-§. Сифат даражалари. Бир неча предметдаги бир хил белгиларни миқдор жиҳатдан фарқлаш ҳодисаси сифат даражаси дейилади.

Икки предметдаги бир хил белгининг ўзаро қиёсланмаган формаси оддий даража ҳисобланади. Масалан: қизғин, катта, ёмон, совуқ, иссиқ.

Бир хил белгининг қиёс қилинишидан икки хил даража ясалади: 1) қиёсий даража, 2) орттирма даража.

Предметдаги маълум бир белгининг бошқа предметдаги худди шундай белгидан ортиқ ёки камлигини кўрсатувчи даража қиёсий даража дейилади. Қиёсий даража оддий даражага **-роқ** қўшимчасини қўшиш билан ясалади. Масалан: *Бизнинг уйимиз сизнинг уйингиздан каттароқ*. Унинг бўйи менинг бўйимдан **пастроқ**.

Предметдаги белгининг бошқа ўхшаш предметдаги шундай белгидан миқдор жиҳатдан анча кўп эканлигини кўрсатувчи даража орттирма даража дейилади. Орттирма даража белги ифодаловчи сўздан олдин **энг**, **жуда**, **гоят**, **ниҳоятда** каби сўзлардан бирини келтириш билан ифодаланади. Масалан: *Ёзувчининг энг яхши асарлари кўرғазмага қўйилди*.

56-машқ. Гапларни кўчириб, сифатларни аниқланг. Қиёсий ва орттирма даражадаги сифатларнинг ясалишини, маъносига кўра фарқини тушунтиринг.

1. Улар ўзларига таниш бўлган энг яқин йўлдан боришар эди. (Т. Ғойибов.) 2. Одамлар ҳам аввалги одамлар эмас, яхшироқ яшашни хоҳлашади. (Ч. Айм.) 3. Бол ширин, болдан ҳам бола ширинроқ. (Мақол.) 4. Кўчаларда «Тошкентни энг чиройли шаҳарга айлантирамиз», деган шиорлар пайдо бўлди. (Ў. Ҳ.) 5. «Болалар дунёси» деган магазинга бордик. . . . Энг пастки қаватга тушиб «Коляска» танладик. (Сайёр.) 6. Ҳанифа ўпкаси тикилиб ҳансирар, унинг яримта-юримта гапидан ҳеч нарсани англаб бўлмас эди. (С. Ан.) 7. Модомики шундай экан, у бизнинг энг яқин дўстимиздир. (Т. Тўла.) 8. Қачонлардир Мингбулоқ Қўқоннинг, қолаверса, бутун Фарғонанинг энг гўзал сайилгоҳларидан бири бўлган. (Ў. Ум.) 9. Бир оздан кейин боши устида кичикроқ қогозни баланд кўтариб Зокир-

жон келди. (Ў. Ҳ.) 10. У ўсиқ қошлари остидаги кичикроқ кўзлари билан чархпалакка ўйчан тикилиб қолган. (Ў. Ҳ.)

40-§. Озайтирма ва кучайтирма сифатлар, уларнинг ёзилиши. Сифатларнинг озайтирма ва кучайтирма шакли белгининг кучлилиги, ортиқлиги, камлиги, ноаниқлиги каби маъноларни ифодалайди.

Жуда, ғоят, ниҳоятда каби сўзларни сифатдан олдин келтириш билан унинг кучайтирма формаси ясалади: *ғоят нафис, жуда билимли, ниҳоятда ёқимли* каби. *Қип-қизил, кўм-кўк, сап-сарик, кап-катта* каби сўзлар ҳам сифатнинг кучайтирма формаси ҳисобланади ва улар дефис (-) билан ёзилади.

-роқ қўшимчаси қиёсий даражадан ташқари, баъзан, белгининг камлиги формасини ҳам ясайди: *қоши қора — қоши қорароқ, кўзи кўк — кўзи кўкроқ*. Бу мисолларда белгининг аслига нисбатан камроқ эканлиги ифодаланган.

-иш, -мтир (-илтир) қўшимчалари ҳам белгининг камроқ эканлигини билдиради: *сарғиш қоғоз, кўжимтир осмон* каби.

Чала-чулпа, ола-кула (ола-була), майда-чуйда, ғира-ишра, ували-жували, калта-култа, чатоқ-чутоқ, ғадир-будур кабилар белгининг ноаниқлигини ифодалайди; бундай сўзлар одатда жуфт ҳолда қўлланилади ва улар орасига дефис қўйилади.

57-машқ. Гапларни кўчириб, сифатларнинг озайтирма ва кучайтирма формаларини топинг, уларнинг ясалиши ва маъноларини тушунтиринг.

1. Осмондан ҳамон ёғётган қор отларнинг иссиқ сағрисида дарров эриб, лойқа сарғиш томчиларга айланиб пастга оқиб тушарди. (Ч. Айт.) 2. Ранг-баранг рўмол ва кўйлақлардан, қип-қизил байроқлар ва аёлларнинг оппоқ лачакларидан кўзлар қамашарди. (Ч. Айт.) 3. Шундай пайтларда машинани ҳайдаш осон, жуда мароқли бўлар экан. (Ч. Айт.) 4. Ҳовли ўртасидаги булоқнинг тип-тиниқ суви қуёш нурида мавжланиб ётар экан. (Т. Ғойибов.) 5. Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиш юзли, хушмўйлов, новча одам эди. (П. Қ.) 6. Кейин қаттиқроқ пайраха ёна бошлади. Бора-бора печка гувиллаб кетди. (Ў. Ҳошимов.) 7. . . . Ним қоронғи уйда қандни қасирлатиб тез-тез чайнайман. (О.) 8. Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкиш нур пардаси билан чулғаб олган эди. (П. Қ.) 9. У қаламни бежирим бармоқлари орасига олиб, уч чизикли дафтарга катта-катта думалоқ шакл ёзди. (Сайёр.) 10. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ён бағирларни бекитиб, чўққиларга тиралиб, бурқсиб ётар эди. (П. Қ.)

41-§. Сифатларнинг отлашуви (субстантивация). Сифатлар белги, хусусият каби маъно ифодалаш вазифасини сақлаган ҳолда, баъзан отга хос маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Бу ҳол, асосан, гап ичидан содир бўлади. Масалан: *Илми мунг яшар, илмсиз бир яшар.* (Мақол.) Бундай сифатлар отлашган сифатлар дейилади. Отлашган сифатлар одатда ўзи боғланган от ўрнида қўлланади ва от сингари сўроққа жавоб бўлади. Масалан: *Қўрқоқ ўлмасдан бурун ўлар.* Отлашган сифатлар отлар олган қўшимчаларни қабул қила олади ва от каби эғалик, келишикда турлана олади: *Яхшининг яхши-*

лиги тегар ҳар ерда, ёмоннинг ёмонлиги тегар тор ерда. (Мақол.)

42-§. Сифатларнинг синтактик вазифалари. Сифатлар гапда кўпинча сифатловчи-аниқловчи, эга, кесим, тўлдирувчи ва ҳол вазифаларида келади.

1. Эга: *Яхши етар муродга, ёмон қолар уятга. (Мақол.)*

2. Сифатловчи-аниқловчи: *Синфимизда интизомли ўқувчилар кўпчилиكنи ташкил этади.*

3. Қаратқич-аниқловчи: *Яхшининг қурбони бўл, ёмонни қува-лаб ур. (Мақол.)*

4. Тўлдирувчи: *Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас. (Мақол.)*

5. Ҳол: *Рустам яхши ўқийди.*

6. Кесим: *Маҳмуд Рустамдан каттароқ.*

58-машқ. Ўзингиз сифатлар иштирок этган мақолларни топиб, дафтарнингизга кўчиринг. Сифатларнинг гапдаги вазифасини аниқланг. Қайси вазифада қўлланганини оғзаки тушунтиринг.

59-машқ. Гапларни кўчиринг. Сифатларнинг гапдаги вазифасини аниқланг. Қайси вазифада кўпроқ қўлланганини изоҳланг. Туб ва ясама сифатларни ажратиб кўрсатинг.

1. Дамба масаласи асосий масала. (А. Қ.) 2. Бектемир ноқулай ерда узала тушиб ётар ва тинмасдан отар эди. (О.) 3. Жуда маданиятли, одобли қиз экан. Бошқаси бўлса, шу гапингга табиатингни намозшом қилиб юборарди. (Ш.) 4. Юқорида ўнг юзида данакдек холи бор ўрта яшар бир киши қаҳрабо сопли пичоқ билан қазитўғраяпти. (С. Аҳм.) 5. Сук тўймас, ўғри бойимас. (Мақол.) 6. Аммо ота залварли таёгини қорга ниқтаб босиб бардам қадам ташларди. (С. Ан.) 7. Эй, қаҳрамон, дов юрак, жасур улуг халқ, қудратингдан йўқ бўлди хўрлик, асорат. (Ғ.) 8. Кийими қўпол, лекин янги ва пухта эди. (О.) 9. Қизнинг қора, узун сочи майда ўрилган, тақимидан пастга тушиб турарди. (С. А.)

Қуйидаги сифатларнинг ёзилишини билиб олинг:

Ясама сифатлар. Тунги, қишки, эрталабки, ички, кечки, сиртқи, самимий, оммавий, доимий, назарий, топқир, сезгир, учқур, кескир, сервиқор, бамаъни, ноинсоф, нотаниш, беҳикмат, беиллат, серсавлат, сайроқи, қайроқи, тойгоқ, очиқ, совуқ, тузук, ётиқ, узуқ-юлуқ, ёпиқ эришчак, йилтироқ, ялтироқ, олғир, чопқир, серғайрат, тортинчоқ, беғубор, ишчан, социалистик, кучли, илмли, қизиқарли, ёзги.

Сифат даражалари: озайтирма ва кучайтирма сифатлар. Яхшироқ, гўзалроқ, каттароқ, кенгроқ, қизилроқ, оқроқ, энг гўзал, энг катта, беҳад чиройли, ғоят меҳрибон, ҳаммадан катта, ниҳоятда тиниқ, кўкиш, сарғиш, оқимтир, қоп-қора, ям-яшил, қип-қизил, қорамтир, сап-сариқ, жиққа хўл, гирт ёлғон, жимжит, жуда гўзал, жуда баҳайбат, ниҳоятда чаққон, жуда олғир, қоп-қоронғи, қизғиш, яхшигина, лўппигина, кичиккина, дўндиққина, каттагина, ҳусндоргина, ширингина, иссиққина.

Қўшма сифатлар. Малла ранг, мош ранг, буғдой ранг, кул ранг, жигар ранг, оромбахш, оташнафас, хушбичим, бешбаттар, бағритош,

баланд парвоз, ҳунибийрон, хушбӯй, хушвақт, тезучар, хушёқмас, эрксевар, эртапишар, қизилбӯйин, ҳаётбахш, ҳозиржавоб, гирдика-палак, меҳмондўст, олақароқ, оммабоп, раҳмдил, калтафаҳм, каллахум, майда гап, оғир оёқ, паришонхотир, пушти ранг, соф дил, текин томоқ, чаласавод, беш бурчакли, дарвеш сифат, қўй кўз, ҳаво ранг.

Жуфт сифатлар. Оқ-қора, ранг-баранг, тарам-тарам, яхши-ёмон, катта-кичик, арзон-қиммат, ола-чипор, апоқ-чапоқ, очиқдан-очиқ, аралаш-қуралаш, баланд-паст, оч-ориқ, амалий-назарий, алғов-далов, бева-бечора, бекаму кўст, енгил-елпи, ёш-қари, зўрма-зўраки, йиртиқ-ямоқ, илма-тешик, илиқ-иссиқ, илмий-оммабоп, илмий-танқидий, иссиқ-совуқ, лиммо-лим, маза-бемаза, мўл-кўл, нест-нобуд, нозик-ниҳол, очиқ-ойдин, оч-наҳор, пала-партиш, парча-пурча, рўй-рост, сарсон-саргардон, социал-демократ, тилка-пора, тўла-тўкис, узил-кесил, учма-уч, хом-хатала, хор-зор (хору зор), чор-ночор, ярим-ёрти, эгри-бугри, ҳўлуқуруқ.

СОН

43-§. Бир хилдаги предметларнинг сон-саноғини, тартибини билдириб, неча?, нечаданчи?, нечта?, қанча? каби сўроқлардан бирига жавоб бўладиган мустақил сўзлар сон дейилади. Масалан: *ўнта китоб, беш баҳо, биринчи курс, олтинчи бригада* каби. Сон, одатда, отга боғланганда, унинг миқдорини, боғланмаганда эса *уч, тўққиз* каби мавҳум тушунчани ифодалайди. Сонларнинг саноқ ва тартиб сон каби турларга бўлиниши уни бошқа сўз туркумларидан ажратиб турувчи морфологик белгисидир.

Сон бошқа сўз туркумлари, хусусан, от, сифат, феълларга қараганда ўзбек тили луғат составида нисбатан озчиликни ташкил этади. Актив ишлатиладиган туб сонлар 22 та: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтинчи, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард.*

Сон ҳарф билан (*бир, ўн, юз* каби) ҳам, рақам билан (*1, 10, 100, V, X, XXIV* каби) ҳам ифодаланади.

Ўзбек тилида араб (*5, 30, 47, 90* каби) ва рим рақамлари (*V, XI, XII, XX*) ишлатилади.

60-машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни топиб, сўроқларини аниқланг, маъносини изоҳланг. Уларнинг қандай сўз билан муносабатга киришувини кўрсатинг.

1. Бир кўрган — билиш, икки кўрган — таниш. (*Мақол.*) 2. Ўўлар тойгоқ, тўрт туёқнинг тақаси йўқ. Қози хасис, аравакаш чақаси йўқ. (*С. Абд.*) 3. Полвон бир пиёла чойни ичар экан, отаси билан Пирнафас акани бир-бирига чоғиштирди. (*Ж. Ш.*) 4. Бирга вафо — мингга вафо. (*Мақол.*) 5. Вилоятнинг ҳокими буғдойни икки таноб тахминлаган, яна нега дод дейсан. (*С. А.*) 6. Етти ўлчаб, бир кес. (*Мақол.*)

44-§. Сонларнинг тузилишига кўра турлари. Сонлар тузилишига кўра содда, қўшма ва жуфт бўлади.

Содда сон бир негиздан тузилиб, туб (*беш, ўн, юз, миллион*) ва ясама (*бешта, бешинчи, бешов, пўрттовлон, ўнлаб*) бўлади.

Қўшма сон икки ва ундан ортиқ сон ўзагидан тузилади: *ўн бир, ўн бир ярим, бир юз йигирма, бир минг тўққиз юз олтимиш тўққиз* каби.

Жуфт сон иккита ҳар хил ўзак соннинг кетма-кет келишидан ёки бир хил ўзак соннинг такрорланишидан тузилади: *бешта-ўнта, уч-тўрт, беш-ўн, тўртта-тўртта* каби.

61- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни таҳлил қилинг: содда, қўшма ва жуфт сонларни ажратиб, тузилишини тушунтиринг.

1. Мен даламизга биринчи йил трактор чиққан йили туғилган эканман. (А. Қ.) 2. Эндигина йигирма беш-йигирма олтига кирган Эшонхон шу дамда ёшини яшаб бўлган кексалардек ҳис этди ўзини. (О.) 3. Бир-икки савол бергандан кейин қулфи дили очилиб кетди. (О.) 4. Икки ошна чақчақлашиб, кулишиб борар эди. (А. Қ.) 5. 1264, ҳижрия, давл ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботган, теваракдан шом азони эшитиладир . . . (А. Қод.) 6. Ҳозир соат тўққиздан йигирма минут ўтди. (А. Қ.) 7. У Кумушдан бундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. (А. Қод.) 8. Унинг соч-соқолларида биронта қора қолмаган, дард эзган маҳзун юзи сарғайган. (Ҳожи Аҳмар.)

62- машқ. Кўчиринг, сонларнинг тузилишига кўра турларини ажратиб, ҳар бир сонга қўшилган қўшимчаларни аниқланг, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Қишнинг биринчи ярми қуруқ келди. Икки мартагина қор ёғиб, тезда эриб кетди. (П. Т.) 2. Ўзинг биласан-ку, мен йигирма еттинчи, йигирма саккизинчи, то йигирма тўққизинчи йилгача қанақа эдим? (А. Қ.) 3. Шоабдуфаттоҳ Хўжаев оғайниларидан бирини қайёқадир юборди, қолган иккитаси билан келиб ўтирди. (А. Қ.) 4. Бутун прогрессив инсоният ҳар йили йигирма иккинчи апрелда В. И. Лениннинг туғилган кунини нишонлайди. 5. Тўтихоннинг ўзи ҳар кун юз-юз эллик килодан пахта терди.

45- §. Соннинг турлари. Сонлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра икки катта гурппага бўлинади: **саноқ сонлар** ва **тартиб сонлар**.

Саноқ сонлар беш турли бўлади: **миқдор сон, дона сон, чама сон, жамловчи сон, тақсим сон**.

Бир, ўн, йигирма, ўнттиз, саккиз каби қўшимчаларсиз қўлланган сонлар **миқдор сон** ҳисобланади. Дона сонлар **миқдор сонга -та** қўшимчасини қўшиш билан ясалади: *еттита, юзта, мингта* каби. *Ўнтача, юзтача, минглаб, мингларча, бир-икки, беш-ўн* каби сонлар **чама сонлардир**. Чама сонлар **-тача, -ларча, -лаб** қўшимчаси орқали ёки икки соннинг жуфтлашишидан ясалади. *Олтов, икков, бешов, учов, иккала, бешовлон* каби сонлар **жамловчи сонлар** бўлиб, улар **миқдор сонга -ов, -ала, -овлон** қўшимчаларини қўшиш билан ясалади. Тақсим сонлар **-тадан, -дан** қўшимчалари ёрдамида ёки икки соннинг жуфтлашиши ва такрорланишидан ясалади. Бунда жуфтлашиб ёки такрорланиб келаётган сонларнинг иккинчи қисми **-дан** қўшимчасини олади. Масалан: *ўн-тадан, учтадан, ўнта-ўнтадан, тўртта-тўрттадан*.

Тартиб сон бир хил предметларнинг, нарса-ҳодисаларнинг тартибини билдиради ва **-нчи, (-инчи)** қўшимчаси орқали ясалади. Масалан: **учинчи курс, тўртинчи звено, биринчи қатор, биринчи чопиқ каби.**

63- машқ. Гапларни кўчиринг. Саноқ ва тартиб сонларни топиб, маъноларини ва фарқини тушунтиринг.

1. XX аср — Коммунизм асри. 2. Отлар бир-бирига туташ икки дала орасидаги эгатга келиб тўхташди. (М. Исм.) 3. 119- тепаликнинг самолёт орқали мунтазам қисмлар билан алоқа боғлаши аниқ-са Грейдерга қўрқинчли бўлиб туюлди. (И. Р.) 4. Маманиёзнинг ёстиқдоши ўлиб кетиб, бир ўғилча қолган экан бўйи етиб. (Ф. Ф.) 5. Булар Саиданинг олдига ҳар куни бир талаб, бир таклиф, бир илтимос, бирон сўз билан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллага тортиб оларди. (А. Қ.) 6. Бешинчи бригада далаларини айланиб чиқдик. 40 центнердан пахта ҳосили олишга аҳд қилганмиз. 7. ВЛКСМ нинг XVII съезди совет ёшларини буюк ишларга чорлади. 8. Археологик текширишлар натижасида бу канал ўрнидан мелоддан аввалги I асрга оид буюмлар топилди. (С. Нуоров.)

64- машқ. Гапларни кўчириб ёзинг. Саноқ сонларни топиб, уларнинг турларини аниқланг, ясаллишини тушунтиринг.

1. 10-синфни ўттиз ўқувчи битирдик. Шулардан йигирма беш киши колхозда қолиб ишлашга аҳд қилишди. 2. Навоний азамат ҳамлалар билан ҳаммаси бўлиб икки-уч йил ичида бу беш тоғнинг чўққисига етди. (О.) 3. Унақа оғайни мингтадан битта. (А. Қ.) 4. Иккови шаҳарга бориб, ҳақиқатдан кутубхонадан Зухранинг адресини топди. (А. Қ.) 5. Иккаласи уй билан ошхонани йиғиштирди, тозаллади. (А. Қ.)

65- машқ. Гаплардаги сонларни топиб, қандай қўшимчалар олганлигини аниқланг. Араб ва рим рақамларининг қўлланиши ва ёзилишига диққат қилинг. Қўлланишидаги ҳар хилликни тушунтиринг.

1. Мушздай боши билан шу тўққиз- бутун ўндан беш гектар ернинг ҳар гектаридан ҳозирнинг ўзидаёқ 32 центнердан ҳосил олди. (А. Қ.) 2. Бу воқеа 1958 йилнинг жазирама июнь кунлари юз берди. (И. Р.) 3. Олтовлон ола бўлса, оғзидагини олдирав, тўртовлон тугал бўлса, унгаганин ундирар. (Мақол.) 4. Бирга вафо — мингга вафо. (Мақол.) 5. Акам шу институтнинг IV курсида ўқийди. 6. Эртасига ишга яроқли олтинш тўрт аёлдан фақат йигирма бир киши далага чиқди. (С. Аҳм.) 7. Икки ўртада сўз бергандик, темирмиз деб, Зуваласи айрим битта ҳамирмиз деб. (Ф. Ф.) 8. XIX асрда бу канални қайта тиклашга уриниб кўрилди. (С. Нуоров.) 9. Тўрақулов шундай деди-ю, кўзачаларни икковининг қўлига биттадан тутқазиб, турди-кетди. (А. Қ.)

46- §. Сонларнинг ёзилиши. Сонлар араб ва рим рақамлари билан белгиланиб, рақам ва сўз билан ёзилади. Шу жиҳатдан уларнинг ёзилиши ва ишлатилишида ҳар хиллик кўзга ташланади.

1. Араб рақамлари математик ҳисоблаш учун, вақт (соат, йил) ни кўрсатишда ишлатилади. Масалан: *соат 10, соат 5; 7 ноябрь, 22 апрель; 1972 йил, 1979 йил* каби.

2. Рим рақамлари аср ва ойни, мактабда қўлланадиган чораклар сонини ёки тартибини, съезд, конференция ва пленумлар санасини кўрсатишда ишлатилади. Масалан: *XX аср, X синф, II курс* (булар араб рақамида ҳам ифодаланаверади). Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг *XXIV съезди* каби.

Ўзбек тилида қўшма сонларнинг қисмлари, каср сон қисмлари алоҳида ёзилади. Масалан: *ўн етти, йигирма беш, бир минг тўққиз юз етмиш учинчи, ўндан бир, бешдан уч*.

Саноқ сон турлари ва тартиб сон ясовчи қўшимчалар одатда қўшма сонларнинг охириги қисмига қўшилади. Масалан: *йигирма бештача, йигирма бешинчи*. Охири и унлиси билан тугаган саноқ сонларга *-ов* қўшимчаси қўшилганда, и тушиб қолади ва шундай ёзилади: *олти-олтов, етти-еттов* каби.

Жуфт сонларнинг қисмлари одатда дефис билан ёзилади. Масалан: *учта-тўртта, беш-ўнтача, тўрт-беш, йигирма-ўттиз* каби.

Саноқ сон турларини ясовчи қўшимчалар баъзан иккала қисмга қўшилиб ёзилса, баъзан иккинчи қисмгагина қўшилади. Масалан: *уч-тўртта, бешта-ўнта, бешта-бешталаб* каби. Жуфт сонлар аксарият ўринларда тартиб сон аффикси *-инчи* ни қабул қилмайди.

Тартиб сон ҳарф билан ифодаланганда, миқдор сонга унлидан сўнг *-нчи*, ундошдан сўнг *-инчи* қўшимчаси қўшилади ва шундай ёзилади: *ўн+инчи синф, икки+нчи смена, етти+нчи қават, ўн уч+инчи ҳона*.

Араб рақами билан ифодаланган тартиб сондан сўнг *-нчи (-инчи)* ёзилмайди, унинг ўрнига дефис (-) қўйилади: *10-синф, 2-смена, 5-курс, 14-мактаб*.

Тартиб сон рим рақами билан ифодаланганда, сонлардан сўнг *-нчи (-инчи)* қўшимчаси ҳам ёзилмайди, дефис ҳам қўйилмайди. *X синф, II смена, XIX аср, III чорак*.

Тартиб сон число, ой ва йилларни кўрсатганда (улар қандай рақам билан ифодаланган бўлишидан қатъи назар), *-нчи (инчи)* ҳам, дефис ҳам қўйилмайди: *7 ноябрь, 1974 йил, 5. IX. 1974 йил*.

66- машқ. Қуйидаги арабча рақамларни сўз билан ёзинг. Саноқ сон турларини ясовчи қўшимчаларни қўшиб сонлар ясанг, уларни имлога рноя қилган ҳолда ёзинг.

2, 3, 4, 5, 6, 25, 30, 31, 173, 379, 399, 1973, 11999, 1119305 каби.

67- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни маъноси, ясалиши, тузилишига кўра таҳлил қилинг.

1. Барча гуллар, чечаклар, дарахтлар, майсалар, ниҳоллар яна кўкариб, ўсиб куч йиға бошладилар, илгариги бир шох ўрнида энди икки уч шох ўсиб чиқди. (Ш. Р.) 2. Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳаминша бўшдир. (Мақол.) 3. ...Зухра Зокирова, Дилбархон Одиловалар жонажон партиямизнинг шонли съездини, улугвор етти йилликнинг биринчи баҳорини муносиб меҳнат совғалари билан кутиб олдилар. (Р.Ф.) 4. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, кал-

тагина соқолига битта- яримта оқ оралаган. (П. Қ.) 5. Уч кундан бери тўхтовсиз ёққан лайлак қор бу паст-баланд томларни гўё текислаб қўйган эди. (Ш.) 6. Илмли кишиларнинг умри иккита дейишади: бири — ўқиш, ўрганиш, маълумот тўплаш; иккинчиси — илми амалда синаб кўриш ва ишга солиш. (С. Назар.) 7. Эртадан кечгача телефон жиринг-жиринг: бири кириб, бири чиқади. (С. Ан.) 8. Мендан тўрт-беш ёш улўғроқ бир биродаримиз бор эди. Гапирса ҳаммамиз оғзига тикилар эдик. (П. Т.)

47-§. Сонларнинг синтактик вазифалари. Сонлар сифатлар каби кўпинча отга боғланиб, гапда аниқловчи вазифасида келади. Масалан: *Мен биринчи курсни битирдим.*

Сонлар баъзан отлашиб, гапда от бажарган вазифада ҳам келиши мумкин. Чунончи:

1. Эга: *Бери — олим, бири — донгдор колхозчи.*

2. Тўлдирувчи: *Иккини иккига қўйсанг тўрт бўлади.*

3. Ҳол: *Мен университетни бир минг тўққиз юз эллик саккизинчи йилда битирдим.*

4. Кесим: *Икки ўн беш — бир ўттиз.*

68- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бешов, етти, XX, ўнта-ўнта, бир сонлари иштирокида гаплар тузинг. Сонларнинг қайси сўзларга боғланганини, гапдаги вазифасини аниқланг.

69- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларнинг қайси сўзга боғланиб келганини ва қандай синтактик вазифа бажараётганини тушунтиринг.

1. Бирни биров беради, кўпни — меҳнат. (Мақол.)

2. Бирининг юзи ярмини сичқон кемирган, бирининг юзи тагчармга ёпишиб кетган. (О.) 3. Студентларимиз шаҳардаги йигирма тўртинчи мактабга педпрактикага чиқишди. 4. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отага кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улўғ мукофотдир. (А. Қод.) 5. Минг марта узр... зарур иш чиқиб қолди. (К. Я.) 6. Уламолар эса, гўё уч кундан бери туз тотмагандай, лазиз овқатларга чигирткадай ёпирилиб, ура бошладилар. (О.)

Қуйидаги сонларнинг ёзилишига эътибор қилинг:

Учта, битта, тўртта, ўн битта, учтадан, ўнтадан, юзларча, мингларча, тўрт-беш, тўққиз-ўн, бешовимиз, олтовлари, учаласи, иккови, тўрталаси, беш бутун ўндан етти, икки бутун учдан бир.

Ўттиз олти, етмиш тўққиз, ўн саккиз, олтмиш етти, бир юз йигирма олти, бир минг тўққиз юз етмиш икки, олти юз тўқсон тўққиз.

Бешта-бешта, учта-учта, ўнта-ўнтадан, беш-олти, саккиз-тўққиз, битта-битта, юз-юз эллик, ўттиз-қирқта, тўрт-бештача, икки-учтадан.

ОЛМОШ

48-§. Феълдан бошқа мустақил сўз туркумлари ўрнида қўлланиладиган сўзлар олмош дейилади. Масалан: 1. *Ўктамжон доимо аъло ўқийди. У ўртоқларига ҳам дарс тайёрлашда ёрдам беради.*

2. *Рустамжон II курсда ўқийди. Солижон ҳам шу курсда ўқийди.*
 3. *Шаҳарда кейинги йилларда кўп муҳташам бинолар қурилди. Бу бинолар шаҳримизнинг ҳуснига ҳусн қўшимоқда. Биринчи мисолда от (Ўктамжон) ўрнида у, иккинчи мисолда сон (II) ўрнида шу, учинчи мисолда сифат (муҳташам) ўрнида бу олмоши қўлланган.*

Олмошларнинг кишилиқ, кўрсатиш, сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари каби турларга бўлиниши унинг ўзига хос морфологик хусусиятини кўрсатади.

49-§. Олмошларнинг келишиқлар билан турланиши. Олмошлар ҳам отлар каби 6 келишиқ формасида кела олади.

Сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари келишиқлар билан турланганда, ўзакда ўзгариш юз бермайди. Лекин кишилиқ олмошлари *мен, сен* қаратқич ва тушум келишиғи қўшимчаларини қабул қилганда, одатда, битта н тушиб қолади: *мен + + ни — мени, мен + нинг — менинг* каби; *у, бу, шу, ўша* каби кўрсатиш олмошлари жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиғи қўшимчаларини олганда, аксинча, бир н товуши орттирилади: *у + га — унга, бу + да — бунда, шу + дан — шундан, ўша + га — ўшанга* каби.

50-§. Олмошларнинг турлари. Олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра, етти турга бўлинади: 1) кишилиқ олмоши, 2) кўрсатиш олмоши, 3) сўроқ олмоши, 4) белгилаш олмоши, 5) ўзлик олмоши, 6) бўлишсизлик олмоши, 7) гумон олмоши.

51-§. Кишилиқ олмошлари нутқдағи уч шахс ёки предметни кўрсатиб, бирлик ва кўплиқда қўлланади:

Шахс	Бирлик	Кўплиқ
I ш.	<i>мен</i>	<i>биз</i>
II ш.	<i>сен</i>	<i>сиз</i>
III ш.	<i>у</i>	<i>улар</i>

Кишилиқ олмошлари доимо эғалиқ қўшимчаларисиз қўлланади.

Кишилиқ олмошлари ҳурмат ва камтарлик, манманлик каби маъноларни ҳам ифодалайди. Масалан: сўзловчи менинг фикримча дейиш ўрнига *бизнинг фикримизча, бу ишни мен бажардим* дейиш ўрнига *биз бажардик* деб мақтаниши ёки камтарлик қилиши мумкин. Кишилиқ олмошлари олдин кўплиқ, кейин келишиқ қўшимчасини қабул қилади: *бизларнинг, сизларнинг, уларнинг* каби.

70-машқ. Гапларни кўчиринг, кишилиқ олмошларини топиб, маъносини тушунтиринг. Келишиқ қўшимчаларининг ёзилишини изоҳланг.

1. Жаннат, жаннат дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан? — деди у ўзида йўқ қувониб. (*М.Исм.*) 2. Сени иш енгмасин, сен ишни енг. (*Мақол.*) 3. Боғларда барқ уриб очилганда гул, ҳаёт ишқи билан сайраса булбул; ... Ширин суҳбатларда Сизни сўзлаймиз. (*У.*) 4. Улар кўднинг бир чеккасидағи

Олмошларнинг келишиклар билан турланиши

Келишиклар	Олмошлар						
	кишилик олмоши	кўрсаткич олмоши	сўроқ олмоши	ўзлик олмоши	белгилаш олмоши	бўлишсизлик олмоши	гумон олмоши
1. Бош к.	мен	шу	ким	ўз (ўзи)	ҳар ким	ҳеч ким	аллаким
2. Қаратқич к.	менинг	шунинг	кимнинг	ўзининг	ҳар кимнинг	ҳеч кимнинг	аллакимнинг
3. Тушум к.	мени	шунн	кимни	ўзини	ҳар кимни	ҳеч кимни	аллакимни
4. Ҳўналиш к.	менга	шунга	кимга	ўзига	ҳар кимга	ҳеч кимга	аллакимга
5. Ўрин-лайт к.	менда	шунда	кимда	ўзида	ҳар кимда	ҳеч кимда	аллакимда
6. Чиккиш к.	мендан	шундан	кимдан	ўзидан	ҳар кимдан	ҳеч кимдан	аллакимдан

сувнинг узун торайиб кетган ерига келдилар. (Оад.) 5. У кейинги гап. Нақди керак бизга. (С.Аҳм.) 6. Унинг қўпол муомаласи қарияларнинг гашига теккан бўлса ҳам, ҳеч қайсиси ҳеч нима демади. (В. Фафуров.) 7. У мени кўрмас, афтидан ўзи билан ўзи гаплашган бўлса керак. (Сайёр.) 8. Бундан кейин мени кўрганда, ўрнингдан турмасанг ҳам бўлаверади. (О.Ё) 9. Бизни ўша куниёқ самолёт билан она тупроғимизга жўнатишди. (В. Фафуров.) 10. Биз ишчилар, солдатлар, камбағал деҳқонлар билан биргаликда курашиб эришдик бунга. (О.) 11. Қароматларникига кириб, ундан очиқ-ойдин сўраб билмоқчи бўлди. (В. Фафуров.) 12. У кўзларини бир нуқтага тикиб, маъсума қиз Жамила қиёфасини чизишга интилар эди. (С. Қ.)

71-машқ. Ўзингиз мустақил равишда бирорта бадий асардан кишилик олмошлари иштирок этган гапларни кўчириг. Кишилик олмошлари ўрнида шахс ёки предмет номларини ишлатиб, маъно фарқларини тушунтириг.

52-§. Кўрсатиш олмошлари предмет ёки шахсни кўрсатиш учун ишлатилади. Буларга: *бу, шу, у, ўша, ана у, мана бу (ул, бул, шул, ўшал)* каби олмошлар киради. Кўрсатиш олмошлари маъноси, қўлланиш хусусиятига кўра бир-биридан маълум даражада фарқ қилади. Чунончи, *бу* олмоши сўзловчига энг яқин предметни кўрсатса, *ўша* олмоши сўзловчига нисбатан узоқроқ бўлган предметни кўрсатиш ёки бирор нарсa, воқеани эслатиш учун ишлатилади. Масалан: *Бу ҳурмат, бу муҳаббат, бу меҳр-оқибат.* (С.Аҳм.) *Ўша гул пайванд қилинган теракни уч марта кинога олишди.* (С.Аҳм.) Кўрсатиш олмошларига қўшимчалар қуйидаги тартибда қўшилиб келади: олдин кўплик, сўнг эгалик, кейин келишник: *шуларингни, ўшаларингдан* каби.

72-машқ. Гапларни кўчириг. Кишилик ва кўрсатиш олмошларини аниқланг, маъноларини тушунтириг. Улардаги қўшимчаларнинг қўлланишини изоҳланг.

1. У билан суҳбатлашган киши дастлаб «жуда дилкаш ва яхши одам экан» демай қолмасди. (Г.) 2. Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишланган кенгашда ҳам кўринди. (А.Қ.) 3. Ўйқилган дарахтларнинг қарсиллаши гўё уларнинг ям-яшил, беозор жонлари нафрат ва аламдэн кўтарган фарёди каби туюлади. (О.) 4. Муқимий унга қайғу-алам билан кўринмоқчи эмас эди. (С.Абд.) 5. Ёдгор Чарос бу гапни унинг гашига тегиш учун атайлаб айтаётганини тушунди. (Ў.Х.) 6. Мунаввар шу сўзсиз ҳаракатидан уни чуқур ташвиш ўртаётганини сезиб олди. (С. Ан.) 7. Бу беозор уй ҳайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин — бундай ҳодисалар тоғда бўлиб туради. (П.Қ.) 8. Сиз ана шу жаннатни дунёга келтирган одамлар а соғлиғининг посбонисиз. (М.Муҳамедов.) 9. Ўз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. (П. Қ.) 10. Шунинг учун ҳам у қишлоққа келиб топган омадини мана шу сўқмоқларда қўлга киритдим, деб биларди. (М.Муҳамедов.) 11. Мана, Ризамат боплади:

бригадасида шуни жорий қилди. Ҳамманинг жони кирди. (М.Муҳамедов.) 12. У оёғи музлаб кетгунча шу алфозда турди-да, кейин секин-секин юриб кетди. (Ў.Ҳ.)

73-машқ. Ўзингиз кўрсатиш олмошларини келишиклар билан турлаб, улар иштирокида гап тузинг. Олмошлар негизида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

53-§. Сўроқ олмошлари предмет, шахс, белги, миқдор ҳақидаги сўроқни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, сўроқ олмошлари отларга, сифат ва равишларга, шунингдек, миқдор билдирувчи сўзлар — сонларга нисбатан сўроқни ифодалайди. Масалан: *ким, нима* отга; *қайси, қандай* сифат ва равишга; *қанча, нечанчи* каби сўроқ олмошлари сонга нисбатан қўлланади.

74-машқ. Текстни кўчиринг, сўроқ олмошларини топиб, уларнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганлигини, қайси сўз билан боғланганини тушунтиринг.

1. Нимани эксанг, шуни ўрасан. (Мақол.) 2. Ота, бу йулдошингиз ким бўладилар? («Ойжамол» дост.) 3. Унинг мақсади, Гулнор қутисида қандай нарсалар бор, дадаси яширинча қандай қимматбаҳо буюмлар келтирганини билиш эди. (О.) 4. Ким бировга чуқур қазиса, ўзи йиқилади. (Мақол.) 5. Мен бу ишни нимадан бошлаш кераклиги тўғрисида гапираётибман. (А.Қ.) 6. Ким билади, хаёлига нималар келиб-кетди. (Сайёр.) 7. Югурдим. Қайси касалхона-ю, қайси хонада эканини билиб олдим. (Сайёр.) 8. Суюнбой ака сурувнинг қандай қутқарилганини, охирида битта қўзнининг қандай оқиб кетганини айтиб берди. (П.Қ.) 9. Биринчи тўқнашувдан Ҳакимжон Булутбойнинг қанақа одамлигини бир чап беришдаёқ билиб олди. (М.Муҳамедов.) 10. Гўзал нималарни ўйлапти, билмайман. (Сайёр.)

75-машқ. Кишилиқ, кўрсатиш ва сўроқ олмошларини топиб, тагига чизинг. Уларга қўшилган қўшимчаларни ажратинг, олмошларнинг қандай турланганини тушунтиринг.

1. Не ажаб, кўрнинг одати шу, ҳассаси билан чўқилаб билиб, кейин қадам ташлайди. (М.Исм.) 2. Тўғри, сиз касалмандсиз, лекин сизга лойиқ бир иш топдим. (Ш.) 3. Сизга хабар бериб ўтиришни йнгитлик отига эп билмай, менга ҳам бир нарса сездирмаган. (А. Қод.) 4. У бу иш Олахўжанинг фикри билан бўлганини аңглайди. Олахўжа уни эшигига ёрдам сўраб келадиган бир аҳволга солиб қўймоқчи экан. Абдурасул яна қайтиб унинг қўлига тушмайди. (П. Т.) 5. Қаяққа қарасанг, камбағал, бекорчи, нонга зор одамларни кўрасан. (О.) 6. Қаердаки интизом маҳкам, у ерда иш йирик. Қаердаки интизом бузилди, у ерда иш расво. (У.)

76-машқ. *Неча, қанақа, ким, нима* сўроқ олмошларини келишиқ ва эгалиқ қўшимчалари билан турлаб, бир неча гап тузинг. Маъносини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

54-§. Белгилаш олмошлари предметларни ёки унинг белгисини жамлаб, яккалаб, ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади: *ҳамма, барча, бари, баъзи; ҳар ким, ҳар нима* каби олмошлар белгилаш олмошлари ҳисобланади.

77-машқ. Гапларни кўчириб, белгилаш олмошларини ажратинг, уларнинг маъноси ва турланишига эътибор қилинг.

1. Севинч, қўрқув, бахиллик — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб Жонфигоннинг боши ғовлаб кетди. (А. Қ.) 2. Октябрь революциясидан кейин мамлакатимиздаги барча миллатлар ўзаро иттифоқлашиб кетдилар. (Газ.) 3. Ҳар нима бўлганда ҳам, сув даставвал халққа керак. (М.Исм.) 4. Бўзчилик бу ердагиларнинг қарийб ҳаммасига ота касб. (Ас.М.) 5. Эшикни очсам, ҳамма болалар бир бўлиб чой ичиб ўтиришибди. (Сайёр.) 6. Ҳар ким ҳам ўз томига ёққан қорни ўзи курайдди. (Сайёр.) 7. Ҳамма сўзга чиққанлар шу иштиқнинг фикрларини маъқулладилар, Аҳмаджоннинг кирдикорлари очиб ташланди. (С.Қ.) 8. У ўзи шунақа одамижон, барчага баробар. (Сайёр.) 9. Баъзи бировлар қувончларини ичга сиғди-ролмай: «Яша-яша», деб ҳайқиришди. (Сайёр.) 10. Ҳаётимнинг барча дамларини бир-бир хотирлаб, унга хаёлан разм солдим. (С.Қ.)

78-машқ. Ҳамма, барча, бари, ҳар ким, ҳар нима каби белгилаш олмошларига эғалик ва келишк қўшимчаларини кўшиб, улар иштирокида бир неча гап тузинг.

55-§. Шахс ёки предметни аниқлаб, яккалаб кўрсатиш учун ишлатиладиган *ўз(ўзи)* сўзи ўзлик олмоши дейилади.

Ўзлик олмоши кўпликда (кўпликда, асосан кесатиқ ёки пичинг маъносини ифодалайди) қўлланганда, ундан олдин ёки кейин албатта эғалик қўшимчаси қўшилади (ўзлик олмошига қўшимчалар *ўзларинг*ни каби тартибда, яъни олдин кўплик, кейин эғалик, сўнг келишк қўшимчаси қўшилади).

79-машқ. Ўзлик олмошларини топиб, уларнинг турланишига диққат қилинг. Олмошларнинг қандай қўшимчалар билан бирга келганлигини изоҳланг.

1. Шокир ота яна ўзининг қўли қисқалигидан, рўзгор танглигидан ғоят куюниб сўзларди. (О.) 2. Ғуломжон ўзини босган даҳшатни ифодалаш учун бундан мувофиқ сўз топа олмади. (М.Исм.) 3. Тангадек қуёш тушмаган тоза, салқин йўлларда олим ўз фикрларига берилишни севарди. (О.) 4. Ўзга боғнинг олма-норин тераман. («Сайёд ва Ҳамро») 5. Мана шу Ғаффор қўрбоши тўдасининг ўзи билан уч йил олишдик. (Н.С.) 6. Ўзим кўрган бўлсам кошки эди, таърифини эшитганман холос. (М.Исм.) 7. Унинг истибодди ўзга шаҳарларда унча сезилмаса ҳам, аммо марказ — Қўқон одамларини жуда тўйдирди. (А.Қод.)

156-§. Бўлишсизлик олмошлари мавжуд бўлмаган предмет, белги, миқдорни умумлаштириб кўрсатади. Бўлишсизлик олмошларига *ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қанча, ҳеч нарса, ҳеч бир* каби олмошлар киради. Бўлишсизлик олмошларига қўшимчалар қуйидаги тартибда қўшилади: олдин кўплик, сўнг эғалик, кейин келишк: *ҳеч нималаринг*ни, *ҳеч нарсаларинг*га каби.

80-машқ. Қуйидаги текстдан бўлишсизлик олмошларини топиб, уларнинг маъносини, гапдаги вазифасини изоҳланг.

1. Хатда бизлар ҳақимизда ҳеч нарса ёзмаптими, ўғлим? 2. Палата эшиги аста очилди, лекин ундан ҳеч ким чиқмади. (Оид.)

3. Бунн маҳаллада Қарим отадан бошқа ҳеч ким билмай қолди. (А. Қ.) 4. Табиатнинг ҳеч кимга бўйсунмайдиган, бировдан рухсат ҳам сўраб ўтирмайдиган қонунлари бор. (Ў.Ҳ.) 5. Ҳеч қайси мамлакатда қурилиш суръати бизникига етмайди. (Ў.Ҳ.) 6. У ўз фикрлари, орзулари билан банд, ҳозир ҳеч кимни кўргиси, ҳеч ким билан гаплашгиси келмади. (Ў.Ум.) 7. Латофат бир дадасига, бир ойисига кўзларини мўлтиллашиб қараб, ҳеч нарса тушуна олмади. (С.Қ.) 8. Ҳали имтиҳонлар бўлгани учунми, залда ўн-ўн беш кишидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. (Ў.Ҳ.)

57-§. Гумон олмошлари нутқ процессида мавжуд бўлган, аммо сўзловчи учун ноаниқ, номаълум бўлган предмет ёки белгини кўрсатади.

Гумон олмошларига *-дир, алла-, -ов, -он, -ор* каби элементлар қўшилиши орқали ясалган *кимдир, нимадир, биров, бирон, бирор, аллаким, алланарса* каби сўзлар, шунингдек, *баъзи бир, қайси бир* каби олмошлар киради. Гумон олмошларига қўшимча қўшилиш тартиби қуйидагича: олдин кўплик, кейин келишник (*бировларни* каби) ёки аввал эгалик, сўнг келишник (*аллакимингизни* каби).

81-машқ. Текстни кўчиринг. Гумон олмошларини топиб, уларнинг ясалиши, маъноси ва ўзгаришини тушунтиринг.

1. Хиёбонда қандайдир мусофир Хўжа Ҳофиз Шерозийнинг бир ғазалини таъсирли ўқимоқда. (О). 2. Офарин, Раъно, лекин бировнинг устида ортиқчароқ муболаға қилибсан! (А. Қод.) 3. Шкафнинг орқасида алланарса шитирлагандай бўлди. 4. Ташқаридан аллакимнинг овози эшитилди. 5. Бирни биров беради, кўпни — меҳнат. (Мақол.) 6. Мен сўзлашга тайёрланиб турдим, лекин нимагадир гапира олмадим. (Ойд.) 7. Қандай билай, бировнинг юрагини билиб бўладими? (Ойд.)

82-машқ. *-дир, алла-, -ов, -он, -ор* элементлари ёрдамида гумон олмошлари ясаб, улар шитирокида ўзингиз мустақил равишда гап тузинг.

83-машқ. Олмошларнинг ҳар бир тури шитирокида учтадан гап тузинг. Баъзи гапларингизда синоним олмошлардан фойдаланиб, фарқини ҳам тушунтиринг.

58-§. Олмошларнинг ёзилиши. Бунда қуйидаги имло қондаларига амал қилинади:

1) биринчи қисми мустақил маъно билдирмайдиган, алоҳида қўлланилмайдиган *аллаким, алақачон, алланима, алақандай, алақайси* каби қўшма олмошлар қўшилиб ёзилади;

2) иккала қисми ўзича мустақил маъно англатиб, мустақил қўлланиши мумкин бўлган *ҳар ким, ҳар нима, ҳар нарса, ҳар қандай, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч нарса, ҳеч бир, баъзи биров, баъзи бир, қайси бир* каби олмошлар ажратиб ёзилади;

3) жуфт ва такрорланган олмошлар дефис (-) билан ёзилади: *у-бу, ўша-ўша, шу-шу* каби.

84-машқ. Олмошларни топиб, уларнинг ёзилишига эътибор қилинг, келишник қўшимчалари қўшилганда, ўзакда юз берган фонетик ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Ҳакима ҳам келди. Унинг юзи иссиқдан, тердан пўрсиллаган эди. (О.) 2. Биринчи ва иккинчи гуруҳлар ясоғлик уйларда ўтиришади. Овқатларнинг сараси уларга тортилади. (О.) 3. Гулнор ҳам-ма нарсани бир зумда тайёрлаб, дадасига кўрсатди. (О.) 4. Зухра қиз тусмол билан мени кимгадир ўхшатиб, сўнг пушаймон егани эсимда. (Н.С.) 5. Мирзакамолиддин ўрнидан қўзғалгунча, илдам юриб келиб, унга қўл узатди. (С.Аҳм.) 6. Унинг бундай дейиши Шарофатга жуда қаттиқ тегди. Ҳатто ғашини келтирди. (А.Қ.) 7. Сиз менга конкрет равишда айтинг: юқори ҳосил учун курашни нимадан ва қандай бошламоқчисиз? (О.)

85-машқ. Гаплардаги олмошларни таҳлил қилинг. Олмошларга қўшилган қўшимчаларни топиб, уларнинг маъносини изоҳланг.

1. Кирила Петрович ўз малайининг бу одобсизлигига қаттиқ кулди, меҳмонлар ҳам, гарчи бу танбеҳнинг қисман ўзларига ҳам тегишини сезганлари ҳолда, ҳар нечук унга эргашиб кулишди. (А.П.) 2. Ўқтам унинг орқасидан анча тикилиб, кўнгли қандайдир ғаш бўлди. Чунки Собирнинг ичида қандайдир чигал борлигини ва уни яшироққа тиришганини, ўздан совинқираганини сездди. (О.) 3. . . Ана ўша Белоруссиянинг пойтахтида яшардик. Бизнинг боғчамиз мана шунга ўхшаш майдон-гулзор ёнида эди. Мен ўша йили боғчани тамомлаб мактабга боришим керак эди. (Р.Ф.) 4. Тўтиқизни ўз отига мингаштириб, уни белидан ўзининг белига маҳкам боғлаб олди. (М.Исм.) 5. Бу фаслда ҳамманинг фикри зикри пахта билан банд. Она юртни пахта билан таъминлаш пахта республикасида истиқомат қилувчи ҳар бир кишининг муқаддас бурчи. (Ш.Р.)

86-машқ. Текстни кўчиринг. Олмошларнинг ёзилиши ва маъносини тушуниринг.

1. Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб, алла-палла-гача эшитиб ўтиришди. (С.Аҳм.) 2. Ҳаммасининг ўзига хос фази-лати, ҳусни бор. (Ў.Ум.) 3. Шу бу йил тўққизинчи числода мана шу Асрорқулдан Ҳайдар отага хат келди. (А.Қ.) 4. Мен шу-шу уни учратмадим. (Ойд.) 5. У-бу ишлар чиқиб, қишлоққа бора олмадим. 6. Фақат баъзи бир сўзларни ўқий олмай сўрасам, жаҳллари чиқа-ди. (Ойд.) 7. Унинг бу фикри баъзи бировларга ёқади. (Ойд.) 8. Қай-си бирини ёзсанг ҳам бизга барибир. (С.Аҳм.) 9. Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук хомушланиб уҳ тортди, бошини эгди. 10. Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир, ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир.

59-§. Олмошларнинг синтактик вазифаси. Олмошлар гапда қуйидаги синтактик вазифаларда келади:

1. Эга: *Сени меҳнат енгмасин, сен меҳнатни енг.* (Мақол.)
2. Кесим: *Бутун гап шу, устод.* (А.Қ.)
3. Тўлдирувчи: *Сизга катта мурувват қилса, қўлидан келади.* (И.Р.)
4. Қаратқич-аниқловчи: *Уларнинг шохларига қайси йили ўсгани ҳақида тушъ билан ёзилган қоғозлар илиб қўйилган.* (Мирм.)

5. Сифатловчи-аниқловчи: *Бу кишилар менинг энг яқин дўстларим эди.*

6. Ҳол: *Шунча ишладим.*

87- машқ. Мирмуҳсиннинг «Умид» романидан 8—10 бетлик парча ўқиб, олмошларни топинг, уларнинг гапдаги вазифасини, қайси тури актив қўлланини тушунтиринг.

88- машқ. Текстни кўчиринг. Олмошларни топиб, гапдаги вазифасини кўрсатинг.

1. Унинг юзида ҳеч қандай малол аломати кўринмас, аксинча, ҳар кунгидан хуррамроқ эди. (А.Қ.) 2. У, одатда, шўҳ, енгил, тез бориб етадиган куйларни ёқтирарди. (Ш.) 3. Халилов унинг жавобидан ўринсиз таъна қилганини тушунди-ю, лекин айтганини бўшаштирадиган бирор илова қилмади. (И.Р.) 4. Менга барибир, ундай бўлса ҳам наф меники, бундай бўлса ҳам наф меники. (М.Исм.) 5. Ёрмат шаҳардан пиёда қайтиб, ўлгудай ҳоригани учун ҳамма отларга Йўлчи қаради. (О.) 6. Отамдан ёши катта бўлса ҳам, лекин ўзи абжир, ёўлабир киши эди. (М.Исм.) 7. Улар беш оғайни эди. (О.) 8. Одамларнинг деярли ҳаммаси шу ерлик. (Ў. Ум.)

Қуйидаги олмошларнинг ёзилишини билиб олинг:

Ҳар ким, ҳар нима, ҳар бир, ҳар қайси, ҳеч қанча, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч ниманинг, ҳеч кимни, ҳеч қанақа, ҳеч қандай, ҳеч қайси, ҳеч нарса, ҳеч бир, бир нима, қайси бир, ҳар қандай, мана бу, мана шу, қайси бири.

Аллаким, алланарса, алланима, аллақанча, биров.

У-бу, ўша-ўша, уни-буни, шу-шу, кимда-ким.

ФЕЪЛ

60- §. Ҳаракат маъносини ифодаловчи мустақил сўзлар феъл дейилади. Феъл предмет — от билан боғланиб, унинг ҳаракатини, ҳолатини англатади. Масалан: *Ўктам ёзди. Рустам ўқиди. Дилором тинглади. Ўткир ухлади* каби (ёзди, ўқиди ҳаракат, тинглади, ухлади ҳолат маъносини ифодалаган).

Феъллар нима қилди?, нима қилипти?, нима қилмоқчи? каби сўроқлардан бирига жавоб беради.

61- §. Феълларнинг ясалиши. Феъллар ҳам тузилишига кўра туб (ёз, ол, ўқиди, кўряпти) ва ясама (ишла, уйқусиради) бўлади. Ясама феъллар феъл ясовчи қўшимчалар билан от ва бошқа сўз туркумларидан (сифат, равиш ва ҳоказолар) ясалади.

1. Отдан феъл ясовчи қўшимчалар:

-ла: *михла, турга, бошла, боғла;*

-а, (-й, -ай): *оша, кучай, сана;*

-ик (-иқ), -ир (-ур): *уйлиқ, гапир;*

-и: *чанги, бойи, тинчи;*

-ка: *иска;*

-лан, -лаш: гаплаш, кўмаклаш, дардлаш, отлан, жонлан (бу қўшимчалар бир пайтнинг ўзида ҳам феъл, ҳам нисбат ясайди).

2. Бошқа сўз туркумларидан феъл ясовчи қўшимчалар:

-а, -ла: оқла, бўша, яхшила, тезла, секинла; қийна, бопла, гумбура;

-й(ай): қорай, кўнай, озай, улғай, сарғай (бунда баъзан ўзакдаги у ёки и тушиб қолади ва шундай ёзилади: улғ + ай — улғай, сариқ + ай — сарғай).

-р(-ар, -ур): оқар, эскир, тунур, уфур;

-ик (-ик): кечик, чиник;

-сира: ётсира, бегонасира, сизсира.

89-машқ. Текстини кўчиринг. Феълларни топиб, ўзак ва қўшимчаларга ажратинг. Феъл ясовчи қўшимчаларни кўрсатинг. Қайси сўз туркумидан феъл ясаётганини тушунтиринг.

1. Улар бошларини кўтариб, суюкли муаллимни табассум билан қаршиладилар. (О.) 2. Бўронбекнинг кесак ранг юзиде ясама кулги йилтиради. (Ҳ.Ғ.) 3. Чернишовнинг сўнгги сўзи жангчиларнинг қасамёди бўлиб жаранглади. (И.Р.) 4. Оғирини енгил қиларсан деб ўйлаган эдим. (С.Аҳм.) 5. Сен, Чернишов, шуларни айт жангчиларга! Машаққатли, аммо муқаррар ғалабадан гапир! (И.Р.) 6. Бойларнинг чақиги билан Ўлчининг иши оғирлашди, деди Шокир ота. (О.) 7. Ғуломжон ўрнидан силжиб Ҳаётга яқинлашди. (М.Исм.) 8. Шу жар, шу тун даҳшати Ботиралига бошқа воқеаларни эслатди. (Ҳ.Ғ.)

90-машқ. Гапларни кўчиринг. Огдан феъл ясовчи қўшимчаларни аниқлаб, маъносини тушунтиринг.

1. Отанг бояқиш мардикорликка кетган йигитлар тўғрисида кўп гапирарди. (О.) 2. Зухра кўп ўйларди. (Р.Ғ.) 3. Беҳилардан бирининг чанг босиб ётган тукини қўли билан артди . . . Уни ҳидлади, яна ҳидлади. (М.Исм.) 4. Бизнинг туямиз оқсаб, карвондан орқада қола бошлади. (М.Исм.) 5. Саҳронинг ўз хосияти ва зўр жозибаси бор. Саҳро сени ҳеч нарсадан чекламайди. (И.Р.)

91-машқ. -а, -сира, -ик(ик), -лан, -р (-ар) қўшимчалари билан феъл ясаб, улар иштирокида гап тузинг. Қайси сўз туркумидан феъл ясалганини тушунтиринг.

62-§. Қўшма ва жуфт феъллар, уларнинг ёзилиши. Икки ёки ундан ортиқ ҳар хил маъноли ўзакнинг бирикувидан ташкил топган феъллар қўшма феъл дейилади. Масалан: қўл қўймоқ, имзо чекмоқ, қарор қилмоқ, кетиб қолди, ўқиб чиқди, етиб борган каби.

Таркибига кирган сўзларнинг ҳар хиллигига кўра қўшма феъллар икки турга бўлинади:

1) от + феъл типдаги қўшма феъллар;

2) феъл + феъл типдаги қўшма феъллар.

Биринчи типдаги қўшма феълларнинг биринчи қисми асосан огдан бўлиб, у етакчи қисм, иккинчи қисми феъл бўлиб, у кўмакчи қисм ҳисобланади. Масалан: назар солмоқ, ёд олмоқ каби.

Иккинчи типдаги қўшма феълларнинг таркибий қисми феъллардан ташкил топади. Биринчи қисм асосан **-б (-иб)** қўшимчаси билан ясалган равишдошдан бўлади: у етакчи қисм ҳисобланади, чунки қўшма феъл асосида ётган лексик маънони ифодалайди. Иккинчи (кўмакчи) қисм кўмакчи феъл деб юритилади.

Етакчи қисм қўшма феълнинг бош қисмида, кўмакчи қисм эса ундан кейин келади: *бориб кел, ўқиб чиқ, имзо чек, қўл қўй* каби.

Кўмакчи феъл қўшма феъл ясаш учун хизмат қилиш билан бирга, унга турли-туман қўшимча маънолар ҳам қўша олади. Масалан: *ишлаб тур* (ҳаракатнинг давомийлиги); *ишлаб бўл* (ҳаракатнинг тугалланганлиги); *ишлаб юр* (ҳаракатнинг такрорланиб туриши) каби. Қўшма феълларнинг қисмлари ажратиб ёзилади. *Айта олди — айтолди, кўра олмади — кўролмади* типдаги қўшма феъллар баъзан қўшилиб, баъзан ажратиб ёзилади.

Бир хил формада шаклланган етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топган янги лексик маъно англатувчи феъл жуфт феъл дейилади. Масалан: *айтди-қўйди, ўтди-кетди, ўқиди-чиқди* каби. Жуфт феъллар доимо дефис билан ёзилади.

92-машқ. Гапларни кўчириб, содда ва қўшма феълларни ажратинг.

1. Бутун Бахмалсой кекса деҳқон билан хайрлашарди. Тоғлардаги ва чўллардаги қишлоқлардан узлуксиз келиб турган меҳнаткашлар Умрзоқ ота тобути ёнида мотам тутардилар. (Ш.Р.)
2. Болтабой Сидиқжонга кетмон келтириб Серди ва унинг қиладиган ишини кўрсатди, ўзи юқорига қараб кетди. (А.Қ.)
3. Баланд, бақувват қадини тик кўтариб Собир пахта ҳақида жиддий, чуқур сўзлай бошлади. (О.)
4. Собиржон ҳарбий хизматга жўнаётганида, Зухранинг тили чиқиб, бийрон-бийрон гапирадиган бўлиб қолган эди. (Р.Ф.)
5. Опа-сингил тенгқур қизлар тўпига қўшилиб кетди. (Ас.М.)

93-машқ. Гапларни кўчиринг. Қўшма ва жуфт феълларни топиб, тузилиши, ясалиши ва ёзилишини тушунтиринг.

1. «Бўлди-ўтди» эмас, ҳаммамизнинг, айниқса сизга ўхшаш коммунистларнинг бу сабоқдан жиддий хулосалар чиқарадиган вақти аллақачон келди. (Ас.М.)
2. Чойхонада битта-яримта чоллар кўк чойни ҳузур билан ҳўплаб, гангур-гунгур сўз юритар. (О.)
3. Ўрмонжон шошиб чиқиб кетди ва бирон соатдан кейин озғин, сочи ўнг томонга жуда ҳафсала билан таралган, оқ шим ва оқ кўйлак кийган ёшгина бир йигит билан кириб келди. (А. Қ.)
4. Ғуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб туриб таъзим қилди. (М.Исм.)
5. Шаҳарнинг қиёфаси бутунлай ўзгариб кетди. (Газ.)
6. Сўйла-сўйла ширин-шакар сўзингдан . . . («Авазхон».)
7. Йўлчи беихтиёр кулиб юборди. (О.)

94-машқ. *Кел, ол, қол, кир, ич, қоч, юр, соч, айт, кет, бор, қил, бўл* содда феъллари иштирокида қўшма феъллар ясанг. Улар ёрдамида гап тузинг.

95- машқ. Ёзувчи А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестининг дастлабки 30 сени ўқиб, қўшма ва жуфт феълларни аниқланг. Уларнинг ясалишини тушунтиринг. Ёзлишига эътибор беринг.

63- §. Ўтимли ва ўтимсиз феъллар. 1. Ҳаракатнинг тушум келишигидаги от ёки отлашган сўзга ўтишини билдирувчи феъллар ўтимли феъл дейилади. Масалан: *Вазифани бажардим. Пахтани тердим. Укангни кўрдим* каби.

Ўтимли феъллар кимни?, нима ни? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлувчи воситасиз тўлдирувчи билан муносабатга киришади.

2. Таъсири бирор предметга ўтмайдиган ҳаракатни билдирувчи феъллар ўтимсиз феъл дейилади. Масалан: *келди, кетди, ухлади, борди, юрди. Улар келдилар. Мен кетдим. У ухлади.*

Ўтимсиз феъллар тушум келишигидаги сўзлар билан эмас, балки жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар билан муносабатга киришади. Масалан: *У институтга кетди. Мен институтдан келдим. Рустам шаҳарда яшайди* каби.

Ўтимли ва ўтимсизлик феълларнинг маъносидан ҳам англашилиб туради (*ўқиди, кўрди, ичди, экди* — ўтимли; *ухлади, борди, юрди* — ўтимсиз).

96- машқ. Гапларни кўчириб, ўтимли ва ўтимсиз феълларни топинг ва уларга боғланиб келган сўзларни аниқланг.

1. Бу мудҳиш хабар ёш-қарининг юрагида ғазаб ва қасос алангасини ёндириб юборди. (*Н.С.*) 2. Улар очликни, қийинчиликни, машаққатларни пеш қилиб, бизни қўрқитмоқчи бўлдилар. (*Ҳ.Ғ.*) 3. Аҳмад Ҳусайн қинғир, паст девор қаршисида тўхтади. (*О.*) 4. Мол-мулки ёш болаларга қолди. Ўртада меросхўрлар кўпайди. (*О.*) 5. Шундай қилиб, сизнинг олдингизга маслаҳатга келувдик. Ёшимиз қотиб қолди. (*М.Исм.*) 6. Мажлис аҳлининг аксарияти хурсанд бўлиб, Мустафо Содиқни мақтадилар. (*О.*) 7. Деҳқон осмонга қараб яхши ҳаводан қувонса, ерга қараб мўл маҳсулидан суюнади. (*М.Исм.*) 8. Тун ўтди, тонг отди. Эрталабки нонуштадан сўнг дўстлар ясанишиб, бирин-кетин ҳовлига чиқдилар. (*П.Т.*)

97- машқ. Қуйидаги ўтимли феъллар иштирокида гап тузинг. Дастлабки бешта ўтимли феълни ўтимсизга айлантириб, маъносидаги фарқни тушунтиринг.

Е, ич, тингла, эшит, кўр, бер, мақта, сийла, куйла, ундир, кўндир, келтир.

64- §. Бўлишли ва бўлишсиз феъллар. Ўзбек тилидаги барча феъллар (сифатдош ва равишдош ҳам) бўлишли ва бўлишсиз формаларда қўллана олади.

Ҳаракатнинг бажарилиши, амалга ошишини англатувчи феъллар бўлишли феъл дейилади. Масалан: *ишлади, кетяпти, ўқийди, ёзадиган* каби.

Феълнинг бўлишли формасини кўрсатувчи махсус қўшимча йўқ.

Бўлишсиз феъллар, аксинча, бажарилмаган, бажарилмаётган ва бажарилмайдиган ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайди, улар бўлишли

феъл негизларига махсус қўшимчалар қўшиш орқали ёки айрим сўзларни келтириш билан ясалади:

-ма: бор—борма, кел—келма, тур—турма, кўтар—кўтарма; эмас, йўқ сўзлари ҳам феъллардаги бўлишсизлик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: борган эмас, борадиган эмас; боргани йўқ, келгани йўқ каби.

Инкор боғловчиси *на* ҳам уюшиқ бўлаклар англатган иш-ҳаракатни инкор қилиш йўли билан бўлишсизликни ифодалайди: *на йўқиди, на ёзди* (ўқимади ҳам, ёзмади ҳам маъносиди).

98-машқ. Гаплардаги бўлишли ва бўлишсиз феълларни ажратинг, бўлишсизликни ифодаловчи қўшимча ва сўзларнинг тагига чизинг.

1. Қатортол қишлоғига илк баҳор келди. (Ш.Р.) 2. Юзлари ўхшаса ҳам, ўзлари ўхшамас эканлар. Мажлис қиладилар, ваъз айтадилар . . . дейишди. Ҳаммамиз бордик. Мажлис ҳам қилмадилар, ваъз ҳам айтмадилар. (А.Қ.) 3. Она ҳар қанча қистамасин, ўктам тонг отгандан сўнг қалин, юмшоқ тўшакда талтайиб ётгиси келмади. (О.) 4. . . . Найманчада етти пушти бўзчи ўтганлардан ҳам ҳали белбоққа ёлчиган косиб чиққан эмас. Одамни очдан ҳам ўлдирмайдиган, қашшоқликдан ҳам чиқармайдиган бу касб ҳақида халқ аломат гаплар тўқиган. (Ас.М.) 5. Усмон ота дийдор кўришиш иштиёқида сабри тугаб, отига қамчи босди. Унинг кетидан бошқалар ҳам отларини йўрттиришди . . . «Қўшчинор чироқлари» порлар эди. (А.Қ.)

65-§. Феъл нисбатлари. Иш-ҳаракатнинг бажарувчиси билан предмет орасидаги муносабатни билдирадиган феъл формаси феъл нисбати дейилади. Масалан: *Дилором таранди*. Бу гапда *Дилором*—ҳаракатнинг бажарувчиси (эга, яъни субъект). Ҳаракат *Дилором*нинг ўзига қайтади. Демак, *Дилором* айти пайтда ҳам ҳаракатнинг бажарувчиси, ҳам предмети (объекти) саналади. *Улар суҳбатлашди*. Бу гапда ҳаракат бир неча субъект томонидан бажариляпти.

Феъл нисбатлари тўрт турга бўлинади: 1) **аниқ нисбат**, 2) **ўзлик-мажҳуллик нисбати**, 3) **орттирма нисбат**, 4) **биргалик нисбати**.

Аниқ нисбат. Бу нисбатдаги феъл ҳаракатнинг эга (субъект) томонидан бажарилишини билдиради, ҳаракатнинг объекти (предмети) эса тўлдирувчи (ёки ўрин ҳоли) вазифасида келади. Аниқ нисбатни ясовчи махсус қўшимча йўқ. Масалан: *У китобни ўқиди*. *Мен институтда ўқийман* каби.

Иш-ҳаракатнинг субъекти (эгаси — бажарувчиси) билан объекти бир шахснинг ўзи эканлигини кўрсатувчи ёки ҳақиқий бажарувчиси номаниқ бўлган феъл формаси **ўзлик-мажҳуллик нисбати** дейилади.

Ўзлик-мажҳуллик нисбаги қуйидагича ясалади: феъл ўзакларига **-н (-ин)**, **-л (-ил)** қўшимчаларининг қўшилиши билан: *таранди, ювинди, чўмилди, суркалди; пахталар терилди, сув сепилди, китоб олинди* каби.

Орттирма нисбат бир субъектнинг ҳаракати бошқа бир субъектнинг таъсири натижасида бажарилишини ифодалайдиган феъл формасидир.

Орттирма нисбат феъл негизига тубандаги қўшимчаларни қўшиш орқали ясалади:

-*т*: кўнай*т*, қула*т*, ухла*т*;

-*тир* (-*дир*): айт*тир*, кийин*тир*, кул*дир*, қур*дир*;

-*ғиз* (-*ғиз*), -*қаз* (-*ғаз*, -*каз*), -*қиз*, -*киз*: тур*ғиз*, кет*киз*, ўт*қаз*, тут*қиз*, юр*ғиз*, бор*ғиз*, кўр*ғаз*;

-*сат* (-*са* + *т*): кўр*сат*;

-*из*: оқ*из*, боқ*из* (касалини боқ*измоқ*).

Феълларда орттирма нисбат ясовчи -*дир* қўшимчаси жарангсиз ундошдан сўнг -*тир*, жарангли ундошдан сўнг бир бўғинли сўзларда -*дир* тарзида қўшилади ва шундай ёзилади: уқ*тирмоқ*, айт*тирмоқ*, эк*тирмоқ*, эшит*тирмоқ*, ювин*тирмоқ*, шош*тирмоқ*, чақир*тирмоқ*, чақир*тир*, чўмил*тирмоқ*; ёздир*моқ*, ундир*моқ*, -илдир*моқ*, оғдир*моқ* каби. Бу қоидадан кел сўзи мустаснодир, чунки у жарангли билан тугаган бир бўғинли сўз бўлишига қарамай -*тир* қўшимчасини олади: кел*тир* (келдир эмас).

Жарангли г билан бошланган -*ғиз*, -*ғаз* қўшимчалари жарангсиз товушлар билан тугаган сўзларга қўшилганда, -*киз*, -*қиз* (айт*кизмоқ*, кет*кизмоқ*, ёт*қизмоқ*), -*каз*, -*қаз* (ўт*казмоқ*, ют*қазмоқ*) каби шаклларда ёзилади. Жарангли ундош билан тугаган сўзлардан кейин эса -*ғиз*, -*ғиз*, -*ғаз*, -*ғаз* ёзилади: тур*ғиз*, юр*ғиз*, юр*ғизмоқ*, кўр*ғазмоқ* каби.

99-машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги қўшимчалардан мосини қўшиб, феълнинг орттирма нисбатини ясанг.

Тик (-дир, -тир) моқ, пишир (-дир, -тир) моқ, торт (-дир, -тир) моқ, ўс (-тир, -дир) моқ, кес (-дир, -тир) моқ, ўз (-дир, -тир) моқ, туз (-тир, -дир) моқ, ун (-тир, -дир) моқ, илин (-дир, -тир) моқ, ил (-тир, -дир) моқ, тирил (-дир, -тир) моқ, қут (-каз, -қаз) моқ, юр (-ғиз, -ғиз) моқ, ўт (-каз, -қаз) моқ.

Биргалик нисбати бир неча шахс (субъект) томонидан бажарилган ҳаракат маъносини ифодаловчи феъл формасидир.

Биргалик нисбати тубандаги қўшимчалар ёрдамида ясалади:

-*ш* (-*иш*) ёзи*шди*, сўзла*шди*, гапири*шди*, қайт*ишди*.

-*лаш* (-*ла* + *ш*): баҳсла*шди*, гапла*шди*, суҳбатла*шди*.

Бунда ҳаракатнинг бажарилишида субъектлар барабар иштирок этади ёки бир субъект ҳаракатининг бажарилишида бошқа субъект ёрдамлашади, кўмаклашади: Улар планер яса*шди*. Дилором опа-сига қара*шди*.

100-машқ. Феълларнинг қайси нисбатда эканлигини аниқлаб, устига ёзинг, нисбат ясовчи қўшимчалар тагига чйзинг.

1. Бек унга ётсираб қараб қўйди ва йиғилганларни кабинетига таклиф қилди. (Ҳ. Ғ.) 2. Деворга ҳар хил портретлар қоқилди, устунларга симлар тортилди. 3. Гўзал таранди, кийинди, сўнгра

институтга қараб йўл олди. 4. Мардикорликка нуқул камбагал болаларини рўкач қилишади. (О.) 5. Лекин кўп ўтмасдан кундузнинг кўзи юмилди. Ўрмон ичи бир пасда қоронғилашди. (О.) 6. Алим бува билан Ҳасан сўфи дарров пастга қарашди. (М.Исм.) 7. Табиий, ҳаммадан Нурининг уйи ҳашаматли; қимматли жиҳозлар билан магазиндай ясалган, кўрган одамнинг кўзи қамашади. (О.) 8. Гурсуной укасини ювинтирди, кийинтирди; ойсига тушгача кўмаклашди.

101- машқ. Нуқталар ўрнига феъл нисбати қўшимчаларидан мосини қўйиб кўчиринг. Феълларнинг ўтимли, ўтимсизлигини тушуңтиринг.

1. Оппоқ қор. Узоқ-яқинда қарғалар қағиллайди. Қош қорайганда, юпун кий... ган одамлар қунишиб, дилдира... иб Бақақуруллоқ майдонидаги қизил чойхонага томон кела бошлади. Ёзлик қизил чойхонанинг атрофига чий тут... иб, ҳар ер-ҳар еридан тўйнуқ қўй... ган, бу тўйнуқларга газет қоғозлар ёпиш... ган (А.Қ.) 2. Мирҳайдар ва Комила ўз кишилари билан ёрдамга кел... ди. (О.) 3. Шунда чироқ шарақлаганича бориб шипга ур... ди. (А.Қ.) 4. Ҳувиллаган стадион шу топда негадир жуда ғариб кўр... арди. (Ў.Ҳ.) 5. Улар ҳар кунни ана шундай дарс билан овора бўлиб, ҳамма нарсани унутиб юбор... арди. (Ш.Р.) 6. Улар марказий трибунадаги панжара олдида тўхта... ди. (Ў.Ҳ.) 7. Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг ҳиди сув салқинига қўш... иб димсққа ур... ади. (П.Қ.) 8. Ҳар замонда ўтиб қолувчи йўловчилар бизга тик... иб қара... ади. (Сайёра.)

66- §. Сифатдош. Предметнинг белгиси бўлган иш-ҳаракатни англатадиган феъл шакли сифатдош дейилади. Сифатдош феълнинг сифатга яқин формасидир. Шунинг учун сифатдош гапда ҳам сифат, ҳам феъл бажарадиган вазифаларда қўллана олади. Масалан: **Юрган дарё, ўтирган бўйра. Уқиган бола.**

Сифатдошлар гапда ҳар хил гап бўлаги вазифасида келиши мумкин.

1. Эга: **Ўқиган** йўдан ошар, **ўқимаган** турткидан шошар. (Мақол.)

2. Тўлдирувчи: **Билмагандан** билган яхиши, тўғри ишини қилган яхиши. (Мақол.)

3. Аниқловчи: **Айтилган** сўз — отилган йўқ. (Мақол.)

4. Кесим: **Мард бир йлар — номард юз ўлар.** (Мақол.)

Сифатдошлар феъл негизига тубандаги қўшимчаларни қўшиш орқали ясалади:

-ган (-кан, -қан): борган, келган, юрган, эккан, чиққан, йиққан;

-ётган: бораётган, келаётган, ўқиётган;

-вчи (увчи): ишловчи, яшовчи, ёзувчи;

-р (-ар): тулар (жой), оқар (сув);

-жаск (ажжаск): ёзжаск, боражаск, ўқияжаск, бўлажаск (бу қўшимчалар кўпроқ эски ўзбек тилида сифатдош ясаган).

Сифатдош ҳам барча феъллар сингари бўлишли ва бўлишси (ўқиган — бўлишли, ўқимаган — бўлишсиз), ўтимли ва ўтимси (китобни ўқиганман — ўтимли, китоб ўқилган — ўтимсиз) бўлади.

Баъзи сифатдошларнинг ясалиши ва уларнинг ёзилиши

Сифатдош ясовчилар	Ёзилиши	Мисоллар
-ган, -кан, -қан	к, г, қ, ғ дан бошқа товуш билан ёки унли билан тугаган феълга -ган қўшилади; охири к, г товушлари билан тугаган феълларга -кан , қ, ғ товушлари билан тугаган феълларга -қан қўшимчаси қўшилади	ўқиган, ўйнаган, келган, келтирган, севган, ўсган; эккан, туг—туккан, чиқ—чиққан, соғ—соққан
-диган, -ётган	а, й билан тугаган равишдошларга қўшилади Эслатма. Бу қўшимча (-ётган) й билан тугаган равишдошларга қўшилганда, й тушиб қолади	очадиган, ўқийдиган, ўйнайдиган, ёзаётган, сўзлаётган; ишлай + ётган—ишлайётган, ўқий+ётган—ўқийётган
-р, ар	Феълнинг охири унли товуш билан тугаса, -р , ундош товуш билан тугаса, -ар қўшимчаси қўшилади	ўқир, келар
-миш	Ўтган замон сифатдошининг бушакли эски адабий тилда, айниқса поэзияда кўп ишлатилган ва айрим ҳолларда ҳозир ҳам учрайди	ёзилмиш, айтилмиш, қутулмиш
-жак, -ажак, (-яжак)	Ундош товуш билан тугаган феълга -ажак , унли билан тугаган феълга -жак тарзида қўшилади	қурилажак (бино), келажак (кунлар), ўқияжак
-аси	Бу қўшимча асосан келмоқ феълдан сифатдош ясайди	келаси (замон)

102- машқ. Сифатдошларни топиб, уларнинг ясалишини тушунтиринг. Сифатдош ясовчи қўшимчаларнинг ёзилишини айтинг.

1. Кўп юргандан сўрама, кўп билгандан сўра. (Мақол.) 2. Кўрар кўзим, Авазжоним, бормисан? («Халқ дostonлари».) 3. Янги олган кўйлагимни тикувчи тор тикибди. (Қўйишқ.) 4. Борган сари қандамлари сусайиб, орқага қарагиси, қайтгиси келаверди. (М. Исм.) 5. Йўлчи қоронғи тунда борар экан, бутун ғариблигини, юрагидаги қайғу гирдобининг бутун оғирлигини яна чуқурроқ туйди. (О.)

6. Ер тўйди^рар, ўт кўйди^рар. (Мақол.) 7. Айтилган сўз—отилган ўқ. (Мақол.) 8. Мен дам олишга жўнаётган эдим, тўсатдан Муроджон уйимизга меҳмон бўлиб келиб қолди.

103- машқ. Қуйидаги феълларга **-ган, -ётган, -(у) вчи** қўшимчаларини қўшиб, сифатдош ясанг, сўнгра улар иштирокида гаплар тузинг.

Ухла, ўқи, ич, бор, қол, тара, сайра, куйла, юр, ўтир, кел.

67-§. Равишдош. Иш-ҳаракатнинг қайҳолатда бажарилишини ифодалайдиган феъл шакли равишдош дейилади. Равишдош феълнинг равишга яқин формасидир. Шунинг учун равишдош ҳам феълга, ҳам равишга хос хусусиятларга эга. Масалан: *У ўйламай жавоб қайтарди. У кулиб гапирди. Мотор гуриллаб, машина олдинга силжиди. У қийналиб жавоб берди.*

Равишдошлар гапда кўпинча равиш ҳоли, эргаш гапнинг кесими, баъзан содда гапнинг кесими вазифасида кела олади: 1. *Муроджон севиниб (ҳол) гапирди.* 2. *Ишнинг боши бошлангунча (кесим).* (Мақол.) 3. *Рустам келиб (кесим), суҳбат жонланиб кетди.*

Баъзи равишдош ясовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши

Равишдош ясовчи қўшимчалар	Ёзилиши	Мисоллар
-а, -й	Ундош товуш билан тугаган феълларга -а , унли товуш билан тугаган феълларга -й қўшимчаси қўшилади. Равишдошнинг бу тури кўпинча такрорланиб қўлланади ва дефис билан ёзилади	ёза-ёза, боға-бора, ўқий-ўқий, ишлай-ишлай
-иб, -б	Ундош товуш билан тугаган феълларга -иб , унли товуш билан тугаган феълларга -б қўшилади. Талаффузда -ип (-п) ҳолида эшнтилади	ёзиб, келтириб, ўқиб, қатлаб, буклаб, саватлаб, аллалаб
-кач, -қач, -гач	к, г товушлари билан тугаган феълларга -кач ; қ, г товушлари билан тугаган феълларга -қач ; бошқа ўринларда -гач қўшимчаси қўшилади	боргач, ёзгач, ўқи-гач, эккач, боқ—боқ-қач, туг—туккач
-кунча, -қунча, -гунча; -қани, -кани, -гани	Бу қўшимчалар мақсад билдирувчи равишдошлар ясайди. Ёзилиши аввалги пунктда берилгани каби Эслатма: Бу равишдош қўшимчаси илгари -гали шаклида қам қўлланар эди	келгунча, эккунча, боққунча -эккани, чиққани, ўқигани, кўргани кўргали, ўқигали, эккали

Равишдошлар тубандагича ясалади:

-б (-иб): бориб, келиб: ўқиб, юриб;

-а (-й): бора-бора, ишлай-ишлай.

Бу қўшимчалар билан ясалган равишдошлар шахс-сонда туслана олади: борибман, борибсан, борибди; борамиз, борасиз, борадилар.

-гач, (-кач, -қач): боргач, келгач, чиққач, эккач;

-гани (-кани, -қани): боргани, ўқигани, эккани, чиққани;

-гунча (-жунча, -қунча): боргунча, тушгунча, чиққунча, эккунча. Бу қўшимчалар билан ясалган равишдошлар шахс-сонда тусланмайди.

104- машқ. Гапларни кўчиринг. Равишдошларни топиб, унинг қандай қўшимча билан ясалгани ва имлосини тушунтиринг.

1. Шу кун гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай енгилланди ва суйганига муваффақиятдан дарак бериб, қувончини ўртоқлашмоқ учун Комила қошига учиб борғудай ошиқди. (О.) 2. Ишнинг боши бошлангунча. (Мақол.) 3. Йиғлай-йиғлай марза олсанг, ўйнаб-ўйнаб сугорасан. (Мақол.) 4. Элдан айрилгунча, жондан айрил. (Мақол.)

105- машқ. Тубандаги феъллардан равишдош ясанг ва улар иштирокида бир неча гап тузинг.

Кул, сев, юр, бор, мақта, сила-сийпа, тингла.

106- машқ. Текстин ўқинг, -иб (-б) қўшимчаси воситасида ясалган равишдошлар тагига чизинг. Ўқилиши билан ёзилишидаги фарқларни тушунтиринг.

Қуёш кўкка интилиб, табассум қиларди. Умрзоқ ота ғўза остини юмшатиб, ҳавас билан кетмон чопарди ва бир меъёрда ишлаб, қуёш томон борарди. Қулф урган ғўзаларнинг бўлиқ япроқлари кекса деҳқоннинг оёқларига тегиб, оҳиста силкинарди. Тўнгич шохларда пайдо бўлган гуллар ғўза остидан тикилиб, меҳрибон чолга илжайиб қўярди. У онда-сонда тўхтаб, ғўза остидаги ёввойи ўтларни зерикмай сугурарди. Айниқса ғумай кўриндимчи, ота ўткир кетмони билан оппоқ томирларини ковлаб олмай олға жилмасди. Умрзоқ ота секин-аста дармондан кетаётганини ўзи ҳам сезиб турарди, кетмон чопиш тобора оғирлашарди, пешаналаридан тер қуйиларди (Ш. Р.)

68- §. Ҳаракат номи — бевосита шахс, замон маъносини билдирмай, гапда отга хос вазифани бажарувчи феъл тури.

Ҳаракат номи отга ўхшашлигидан уни иш-ҳаракатнинг атамаси, номи деб ҳам юритилади. Масалан: олмоқ, ишламоқ, бормоқ, кўриши, тўзиши, борув, келув каби.

Ҳаракат номи гапда эга, кесим, тўлдирувчи вазифасида келади: Ўқиши (эга) — улғайиши (кесим). (Мақол.) Ўқишини истаган киши меҳнатдан қочмаслиги керак.

Ҳаракат номи тубандаги қўшимчалар орқали ясалади:

-иши (-иш): бориши, келиши, чопиши, югуриши, ишлаши, яшаши;

-моқ: ўқимоқ, ёдламоқ, эсламоқ, курашмоқ;

-в (ув): борув, ўқув, уқув (бу қўшимча ҳозир камдан-кам ҳолларда ҳаракат номи ясайди)... Лугатда феъллар ўзининг ҳаракат номи формасида берилади.

107- машқ. Гапларни кўчириб, ҳаракат номларини топинг. Қандай қўшимчалар билан ясалганини тушунтиринг.

1. Елнинг иши совурмоқ, ўтнинг иши қовурмоқ. (Мақол.)
2. Гапда қанқув ёмон — дардда санчув ёмон. (Мақол.) 3. Ўқишнинг эрта-кечи бўлмайди. (Мақол.) 4. Чопиш-югуриш. Бу кишини соғлом қилади. 5. Меҳнатни қадрламоқ, севмоқ керак. 6. Тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхши. (Мақол.) 7. ... Пухта асосланган ва чуқур ўйланган биргина сўзни инкор қилиш учун қанча-қанча гувоҳ-исбот кўрсатиши керак. (Ш. Р.) 8. Қатор-қатор тилларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишни яхши кўраман. (О.)

108- машқ. Яса, ўқи, ўс, улғай, ўрган, бор, ёз, ёт, кел, кет феълларидан ҳаракат номин ясаб, бир неча гап тузинг. Уларнинг маъносини, гаптаги вазифасини тушунтиринг.

Феъл замонлари

Феъллардаги замон иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабати билан аниқланади.

Иш-ҳаракат нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин, нутқ сўзланаётган пайтда, ундан сўнг бажарилиши мумкин. Шунга кўра феъл уч замоннинг бирида (ўтган, ҳозирги, келаси) бўлиши мумкин. Масалан: *бордим* (ўтган замон), *боярман* (ҳозирги замон), *бормоқчиман* (келаси замон).

69-§. Ўтган замон феъли. Ўтган замон феъли иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан илгари юз берганлиги (ёки юз бермаганлиги) ни ифодалайди. Масалан: *У мажлисга ўз вақтида келди. Мен бу киши билан илгари дам олиш уйида танишган эдим.*

Ўтган замон феъли -*ди*, -*ган* (эди), -*ётган* эди, -*моқда* эди, -*б* (-иб) эди, -*р* (-ар) эди, -*моқчи* эди, -*диган* эди ва тусловчи қўшимчаларни бириктириш орқали ясалади.

Бирлик

- I ш. *ёз + ди + м*
- II ш. *ёз + ди + нг*
- III ш. *ёз + ди*

Кўплик

- ёз + ди + к*
- ёз + ди + нгиз*
- ёз + ди (лар)*

Бирлик

- I ш. *ёз + ган + ман* (ёзган эдим)
- II ш. *ёз + ган + сан* (ёзган эдинг)
- III ш. *ёз + ган* (ёзган эди)

Кўплик

- ёз + ган + миз* (ёзган эдик)
- ёз + ган + сиз* (ёзган эдингиз)
- ёз + ган + лар* (ёзган эди + лар)

Бирлик

- I ш. *ўқи + б + ман* (ўқиб эди + м)
- II ш. *ўқи + б + сан* (ўқиб эди + нг)
- III ш. *ўқи + б + ди* (ўқиб эди)

Кўплик

- ўқи + б + миз* (ўқиб эди + к)
- ўқи + б + сиз* (ўқиб эди + нгиз)
- ўқи + б + ди (лар)* (ўқиб эди + лар)

70- §. Ҳозирги замон феъли. Ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда бажарилишини ва ундан кейин ҳам давом **этишини** ифода-
лайди. У - **а (-й), -яп, -ётиб, -ётир, -моқда** ҳамда тусловчи
қўшимчаларни бириктириш орқали ясалади.

Бирлик

I ш.	бор+а+ман
II ш.	бор+а+сан
III ш.	бор+а+ди

Кўплик

бор+а+миз
бор+а+сиз
бор+а+ди (лар)

Бирлик

I ш.	бор+яп+ман
II ш.	бор+яп+сан
III ш.	бор+яп+ти

Кўплик

бор+яп+миз
бор+яп+сиз
бор+яп+ти (лар) каби.

71- §. Келаси замон феъли. Ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан сўнг (келажакда) бажарилишини гумон, тахмин йўли билан ифодалайди. У - **р (ар), -моқчи, -диган** қўшимчаларини ва тус-
ловчиларни бириктириш орқали ясалади.

Бирлик

I ш.	бор+ар+ман
II ш.	бор+ар+сан
III ш.	бор+ар

Кўплик

бор+ар+миз
бор+ар+сиз
бор+ар (лар)

Бирлик

I ш.	бор+моқчи+ман
II ш.	бор+моқчи+сан
III ш.	бор+моқчи

Кўплик

бор+моқчи+миз
бор+моқчи+сиз
бор+моқчи+(лар) каби.

109- машқ. Текстни кўчиринг. Феъл замонларини аниқланг. Утган замон феълига алоҳида характеристика беринг, ясалишини тушунтиринг.

1. Абдуллаев қанча ўйласа, шунча ташвишланиб нотинч бўлар-
ди. (Ш. Р.) 2. Қишлоқнинг жануб томонида Бўзайғир чўққиси қи-
зариб турибди. Ундан берироқда қўштепа қишлоққа чўзилиб келади.
(С. Ан.) 3. Қурилиш майдонининг саҳни ҳар кун и ўзгарар эди. (Ас.
М.) 4. Сидиқжон кимнингдир кулгисидан уйғошиб кетди. Ҳали тонг
ёришмаган, лекин теварак-атрофда говур, ҳайқириқ, кулги ... Си-
диқжон бориб Болтабойнинг ёнига чўкка тушди. (А. Қ.) 5. Даданг
ҳам янгиликка тушуниб қолди. Мен севинчимдан теримга сизмай
эрталаб Ҳадрага югураман. Дарвозахонадаги зинапоядан физиллаган-
ча мактаб саҳнига чиқаман ... Бир эшикдан қўлида жигар ранг, зан-
гори рангдаги юмалоқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб
қолди. (О.)

110-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замон феълларини аниқлаб, ясаллиши ва маъноларини тушунтиринг.

1. Акбар ака мени мактаб идорасига бошлаб олиб киради. У ерда бир неча кекса, салобатли рус муаллимлар, соддатина кийинган ўзбек ва татар муаллимлар ўтиришибди.

Акбар ака глобусни бир четга қўйиб, менга қарайди:

— Қани, ўтир.

Мен ийманиб аста ўтираман. У олдимга бир варақ қоғоз ва қалам қўяди. Ниманидир айтиб туради, мен бирпасда хушхат билан ёзаман. Шу тобда эшикдан келиб кирган пакана киши менинг хатимга қарайди. (О.)

2. Қизлар ҳаммадан бурун уйғонишди. Тўғриси, уларни аста-аста туртиб, Дилшод уйғотди. Авжи саҳар, атроф энди оқариб келяпти. (О.) 3. Қуёш аста-секин ўз ётоғига ботмоқда. Мавлон билан Наврўз ... колхознинг пахтасини ғайрат билан тераётган ёшларнинг ишларидан ҳайрон қолмоқда (С. А.)

111-машқ. Гапларни кўчиринг. Келаси замон феълларини аниқлаб, келаси замонни ясовчи қўшимчалар тагига чизинг, маъноларини тушунтиринг.

1. Еридан айрилган етти йил йиғлар, элидан айрилган ўлгунча йиғлар. (Мақол.) 2. Эсон бўлсак кўрармиз, Сурмахоннинг ҳолини. (Қўшиқ.) 3. Отаси Адолатни ҳимоя қилиш у ёқда турсин, бир аблаҳга пулга сотмоқчи (Н. Р.) 4. Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. (Мақол.)

112-машқ. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестининг 20-бетини ўқинг. Ҳозирги ва келаси замон феълларини ажратиб кўчиринг.

113-машқ. -*ётиб*, -*ётир*, -*моқда*, -*диган* ҳамда тусловчи қўшимчаларни бириктириш йўли билан феъл замонларининг ҳар хил турини ясанг. Улар иштирокида гап тузинг. Фарқларини тушунтиринг.

Феъл майллари

Феълларда учта майл бор: 1) аниқлик майли; 2) буйруқ-истак майли; 3) шарт майли.

72-§. Аниқлик майли иш-ҳаракатнинг уч замондан бирида бажарилиши ёки бажарилмаслигини ифодалайди.

Бу майл учала (ўтган, ҳозирги, келаси) замон маъноларини ифодалайди. Масалан: *кетди* (ўтган замон), *кетяпти* (ҳозирги замон), *кетмоқчи* (келаси замон).

73-§. Буйруқ-истак майли буюриш, илтимос, маслаҳат, чақириш каби маъноларни ифодалайди. Масалан:

I ш.	<i>бор+ай, ўқи+й</i>	<i>бор+ай+лик, ўқи+й+лик</i>
II ш.	<i>бор+гин, ўқи+гин</i>	<i>бор+ингиз, ўқи+нгиз</i>
III ш.	<i>бор+син, ўқи+син</i>	<i>бор+син(лар), ўқи+син(лар)</i>

114-машқ. Халқ достонларидан биронтасининг 20—25 бетини ўқинг, аниқлик ва буйруқ-истак майли формасидаги феълларни аниқлаб.

74- §. Шарт маили — иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши шарт қилиб қўйилганлигини ифодалайди.

У феъл ўзагига -са қўшимчасини қўшиш билан ясалиб, қуйдагича тусланади.

	Бирлик	Кўплик
I ш.	бор+са+м	бор+са+к
II ш.	бор+са+нг	бор+са+нгиз
III ш.	бор+са	бор+са+лар(-лар бундай вақтда

кўпроқ кесатиқ, пичинг маъноларини ифодалайди).

	Бирлик	Кўплик
I ш.	бор+са+м эди	бор+са+к эди
II ш.	бор+са+нг эди	бор+са+нгиз эди
III ш.	бор+са эди	бор+са (лар) эди каби.

115- машқ. Текстни кўчириб, феъл майлларининг турини аниқлаб, фарқларини тушунтириб.

1. Пўлат! Мактабни тамомлаб, нима қиласан? (Ш. Р.) 2. Биз сизларнинг ўқиганингизни кўриб юрсак ҳам кифоя. (П. Т.) 3. Агар кучим, қувватим етса, одамларнинг жон олғувчи таъналарига яна чидаш берар эдим, лекин мажолим қолмади. (М. Исм.) 4. Буving келсалар, кўзимиз устига, Тўлқинжон. (Ҳ. Ғ.) 5. Отингни эгарла, ҳамроҳ бўламиз. 6. Ҳаёт мана шу оқар сувдай оқар экан, умр ҳам ўтаберар экан. (С. Ан.) 7. Учовимиз ҳам ўрнимиздан турдик. Таксига ўтириб, тўғри районга жўнадик. (С. Ан.)

75- §. Феълнинг синтактик вазифаси. Феъллар гапда асосан кесим вазифасида келади. Масалан: *Мен правление билан келишиб йиғирма тўрт хўжаликни рўйхатдан ўчирдим.* (С. Аҳм.) *Алоҳида сурувда боқиладиган қўй-экилар кейинроқ келади.* (П. Қ.)

Феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шакллари ҳар хил вазифаларда кела олади. (Қаранг: 66-§, 67-§, 68-§.)

Қуйидаги феълларнинг ёзилишини билиб олинг.

Қўшма феъллар. Ўқиб чиқди, бориб келди, ухлаб турди, отиб юборди, кенгая борди, тузалиб чиқди, раҳм этди, қўл қўйди, хурсанд бўлди, салом берди, айтиб берди, айтиб қўйди, бора қолди, кета берди, кексайиб қолди, ютиб юборди, шод этди, бериб юборди, ёзиб чиқди, боғлаб олди, туртиб юборди, ота олди, бора олди, кета олди, от қўймоқ, қўл урмоқ, қўл кўтармоқ, отолди, боролди, кетолди, боролмади, келолмади, отолмади, сўзлайвермоқ, беролмоқ.

Жуфт феъллар. Борди-келди, ўтди-кетди, олди-сотди, синди-қолди, еди-қўйди, айтди-қўйди, бора-келди, учди-кетди, ютди-қўйди, оламан-қўяман, кетаман-қоламан, ўтаман-кетаман, ейман-қўяман, кетасиз-қоласиз, ухлайсиз-қўясиз, этади-қолади, ётаман-кетаман, қекила-сукила, бўлар-бўлмас.

76-§. Иш-ҳаракатнинг қайҳолда бажарилишини, пайтини, ўрнини, даража-миқдорини билдирадиган мустақил сўз туркуми равиш дейилади. Равишлар ҳаракат билан боғлиқ ҳолатларни ифодалаши, ўзига хос ясовчи қўшимчаларни олиши, гапда кўпинча ҳол вазифасида келиши билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Масалан: *Мен атайлаб кетиб қолдим. Биз эрталаб йўлга тушамиз. Биз кўп ўқиймиз.* Равишлар одатда феълга боғланиб келади.

77-§. Равишлар тузилишига кўра содда, қўшма ва жуфт бўлади.

Содда равишлар биргина ўзакдан ташкил топади ва туб ёки ясама бўлади. Ясовчи қўшимчаларсиз қўлланадиган равишлар туб равишлар дейилади: *тез, секин, кейин, оз, кўп, нича, бугун, кеча, қасддан, тўсатдан, бирдан* каби.

Махсус қўшимчалар билан ясалган равишлар ясама равишлар дейилади. Масалан: *ойдай, мардларча, ғолибона, мардона, қаҳрамонларча* каби.

Равишлар қуйидаги қўшимчалар ёрдамида ясалади:

- ан**: тахминан, қисман, тасодифан;
- сиз**: тўхтовсиз, сўзсиз;
- лаб**: граммлаб, килолаб, аравалаб, кўплаб;
- ча**: ўзбекча, ленинча;
- ларча**: йилларча, ҳарбийларча;
- и** (-ин): яширин, ёзин-қишин;
- инча**: яширинча, кўпинча;
- лигича**: тириклигича, бутунлигича;
- она**: дўстона, ғойибона;
- лай** (-лайн): бутунлай, тириклай, тириклайн;
- дай** (-дек): сўтдай, метиндай, пахтадек, муштдек.

116-машқ. Гапларни кўчиринг. Равишларни аниқланг. Туб ва ясама равишларни топиб, қайси сўз туркумидан ясалганини тушунтиринг. Ясовчиларнинг ёзилишини изоҳланг.

1. Қутлугжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гаплаша бошлади. (О.) 2. Хотинларнинг баъзилари қизиққанларидан сочвонларини қия очиб, йўлчига яширинча мўралайди. (О.) 3. Орёл шахри учун сен қилган жангги йилларча сўзлашар ёшу қарига. (Ҳ. О.) 4. Ҳайдар ота ундан жавоб ололмаслигига кўзи етиб, шошганича ичкарига кирди. (А. Қ.) 5. Қимни койиди, кимни оталарча мақтади (О.) 6. Қисқаси, илгаридан оддий бир тенгдошдек бўлиб келган бир қиз энди Элмурод учун сирли бир кимсага айланиб борар эди. (П. Т.) 7. Сайрамов ҳаяжон билан чолнинг қўлини сиқди ва ўзга колхозчилар билан биродорона хайрлашди. (О.)

78-§. Бирини мустақил қўллана олмайдиган, иккинчиси мустақил маънога эга бўлган ўзак ёки ҳар иккаласи мустақил ҳолда маъно ифодаладиган ўзакдан ташкил топган равишлар қўшма равишлар дейилади. Қўшма равишларнинг қисмлари: а) қўшиб ёзилади: *алла*

маҳалгача, аллақаерда, аллақачон, озмунча, бирпас каби (бу равишлар таркибда келган алла, мунча, пас сўзлари муस्ताқия ҳолда маъно ифодаламайди); б) ажратиб ёзилади: *ҳар-вақт, ҳеч вақт, ҳар замон, ҳеч қачон, бир нафас, бир зум, шу вақт, шу ерда, бу ёққа* каби.

79-§. Баъзи антоним сўзларни жуфтлашдан, от ёки олмошнинг баъзи турларини ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш, келишикларидан бирида такрорлашдан ясалган равишлар жуфт равишлар дейилади: *аста-секин, кеча-кундуз, йилдан-йилга, кўчама-кўча* каби.

80-§. Равишларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан турлари. Равишлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра ҳолат равиши, даража-миқдор равиши, пайт равиши, ўрин равиши каби турларга бўлинади.

1. Ҳолат равиши иш-ҳаракатнинг қандай ҳолатда ёки қайтарзда бажарилганлигини кўрсатади. Масалан: *аста-секин, тез (тез-тез), яёв, пийёда, дарров, дарҳол, бирдан, тўсатдан, қаҳрамонларча, қўқ-қисдан, бирма-бир, қўлма-қўл, қушдай* каби.

2. Даража-миқдор равишлари одатда иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини англатади. Масалан: *кўп, оз, бир оз, кам, сал, пича, хиёл* (миқдор равишлари), *жуда, ғоят, обдон, ниҳоятда, асло, сира* (даража равишлари).

3. Пайт равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатади. Масалан: *эрта, индин (эрта-индин), кеча, кундуз (кеча-кундуз), эрталаб, сўнг, илгари, кейин, ҳали, ҳаминча, бултур, аллақачон, яқинда, йилдан-йилга, қишин-ёзин* кабилар.

4. Ўрин равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради. Масалан: *нари, бери (нари-бери), унда, бунда (унда-бунда), аллақаерда, аллақаерча, қуйида* каби.

117-машқ. Равишларни аниқлаб, турларини ажратинг.

1. Кузда тонналаб олинадиган ҳосилни граммлаб-граммлаб ундириш палласи ҳозир. (О.) 2. Ғазаб билан ўрнидан турди, Тиккасиға ичкари юрди. (Ҳ. О.) 3. Бу тупроқшунос олимлар билан Ўктам район марказида тасодифан учрашган эди. (О.) 4. Йўлчи чиндан ҳам пай чалишни билар эди ва яхши чалар эди. (О.) 5. Мавлон ака бойнинг сўзларига ортиқ қулоқ солмай катта йўл томонга жадал юриб кетди. (Ҳ. Ғ.) 6. Энди-чи, энди кўчаларимизда автомобиллар тинимсиз қатнайди. (Ғаз.) 7. Баҳузур ўтириб гаплашаверинглар. (О.)

118-машқ. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестидан 15—20 бетини ўқинг. Равишларни ажратиб, турларини аниқланг.

81-§. Равишларнинг синтактик вазифаси. Равишлар гапда одатда ҳол вазифасида қўлланади. Масалан: *Мастура кўзларини мак-корога ййнатиб, жавоб берди. (О.) Қоратой билан Ўроз ййигитни авайлаб кўтариб, уиланиб қолмаслик учун жсўрттага халқ ичига шйўнгиди. (О.)*

Равишлар отлашганда, гапда эга, тўлдирувчи, баъзан кесим вазифасида ҳам кела олади. Масалан, эга: *Кўп гапнинг ози яхши,*

(Мақол.); кесим: Унинг аччиғи тез; тўлдирувчи: Кўпдан қуён қочиб қўтулмас. (Мақол.) набн.

119- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бирорта бадний асаринг биринчи ўн саҳифасини ўқинг. Равиш иштироки этган гапларни иўчиринг, уларнинг гаптаги вазифасини аниқланг.

120- машқ. Гапларни кўчиринг. Равишларнинг қандай вазифада келганини устига ёзинг.

1. Барча бирдай тинмай ишларди. (У.) 2. Мардона ишладик, сил-жидик олға! Мардларча золимнинг бўғзидан тутдик. („Хат“ дан.)

3. Ёрмат ҳамма нарсани, тартибсиз бўлса ҳам, батафсил айтиб берди. (О.) 4. Кўпни ёмонлаган кўмилар. (Мақол.) 5. Обдан чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди. (О.) 6. Эрталаб етиб бордим, Кечқурун уйга қайтиб келдим. 7. Барча ишлар тезгина ҳал бўлди. Иш қаердан бошланган бўлса, гапни ҳам ўша ердан бошлай беринг.

Қуйидаги равишларнинг ёзилишини билиб олинг.

Ясама равишлар. Янгича, ўзича, дўстларча, ўртоқларча, қаҳрамонларча, янгичасига, пионерларча, гўрлигича, хомлигича, тошдай, йўлбарсдек, бўридек, яхшилаб, эрталаб, дўстона, фидокорона, мажбуран, тахминан, бирдан, қўққисдан, тўсатдан, чиндан, яқинлардай.

Қўшма равишлар. Бир нафас, бир муддат, ҳар вақт, ҳар дам, бу ерга, шу ерда, шу ердан, ҳар қачон, бу ёққа, у вақтда, ҳамма вақт, бир зум, ҳеч қачон, бир ерга, бир лаҳза, бир қадар, бир вақтда, бир онда, бир кун, бир оз, ҳар ёққа, ҳар кун, ҳар замон, яқин орада, шу орада, аллақачон, аллақаерда, аллақаерга, аллақаердан, қайвақт.

Жуфт равишлар. Эрта-кеч, йўл-йўлакай, бирин-кетин, қишин-ёсин, унда-бунда (унда-мунда), унча-мунча, анча-мунча, очиқдан-очиқ, тўғридан-тўғри, онда-сонда, остин-устун, кундан-кунга, орасира, баъзи-баъзида, бугун-эрта, сал-пал, оз-моз, кам-кам, наридан-бери, юзма-юз, аста-секин.

121- машқ. Текстни кўчириб, мустақил сўз туркумларини аниқланг, уларнинг морфологик хусусиятлари ва гаптаги вазифасини тушунтиринг.

Намун а: Бугун қишлоққа жўнаймиз. Бугун—равиш, содда, пайт равиши, гапта пайт ҳоли вазифасида.

Баҳор келди. Бирин-кетин ўриклар, шафтолилар, олча-олхўрилар ... хилма-хил нафис гулларга тантана ила бурканмоқда. Дарахтларнинг бундай фусункор гуллари, кўм-кўм майин япроқлари руҳларни кўтаради ...

Баҳор шамоли бизларга ҳамқур. Бизлар ҳаммамиз томда. Ҳаммамиз варракка ёпишганмиз. Ғир-ғир шамол. Томда майсалар кўркам. Айниқса, ҳаммамизнинг дардимиз, ҳавасимиз «қуроқ» да. Қуроқ бақувват, рангдор қоғозлардан қураб ясалган зўр, катта варрак. Тун қоронғилирида юлдуздай чақнаган қуроқлар вангиллаб туради.

Хаво ёқимли. Ғир-ғир майин баҳор шамоли ... Қуёш осмонда улугвор кезади ... (О.)

82-§. Лексик маъно ифодаламай, мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатни ифодалайдиган, баъзан сўзга қўшимча маъно қўшадиган сўзлар ёрдамчи сўзлар дейилади. Масалан: *Қалам билан ёздим, Дафтар ва қалам: Яхши куйлар экан-а?* каби.

Ёрдамчи сўзлар гапда одатда гап бўлаги вазифасини бажармайди.

Ёрдамчи сўзлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) кўмакчилар, 2) боғловчилар, 3) юкламалар.

83-§. Кўмакчилар. От ёки отлашган сўзнинг бошқа бир сўзга (кўпроқ феълга) тобеланишини кўрсатувчи ёрдамчи сўзлар кўмакчи дейилади.

Кўмакчи от ёки отлашган сўздан кейин келади. Масалан: *Укам учун китоб олдим. Қалам билан ёздим* каби.

Кўмакчилар қайси мустақил сўздан ўсиб чиққанлигига қараб соф кўмакчилар ва кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзларга бўлинади.

Соф кўмакчилар — асл лексик маъносини бутунлай йўқотиб, бутунлай кўмакчига айланиб қолган сўзлар: *билан, учун, каби, сингари, сайин, сари* кабилар.

Кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзлар — от ёки равишдан ўсиб чиққан кўмакчилар: *ўстидан, юзасидан, орқали, томон, ташқари, ҳақида, хусусида* каби.

Баъзилари феълнинг равишдош, сифатдош формаларидан ўсиб чиққан бўлади: *бўйлаб, қараб, кўра, яраша, қараганда* каби. Булардан *бўйлаб, қараб, кўра, яраша, тортиб* кабилар равишдошдан; *қараганда* эса сифатдошдан кўмакчига айланган сўзлардир.

Билан, учун кўмакчилари баъзан ўзининг қисқа *-ла, -чун* шаклида ҳам қўлланади. Бунда улар бошқа бир сўз билан дефис орқали ажратиб ёзилади: *Меҳр-ла боқаман, укам-чун олдим* каби.

122-машқ. Гапларни кўчириб, кўмакчиларни топинг, уларнинг турларини тушунтиринг. Қайси мустақил сўз билан бирга қўлланаётганини аниқлаиғ.

1. Ўктам сийрак тут ёки мева дарахтлар қатори билан, ариқлар, зовурлар билан бир-биридан чегараланган кенг далаларни ёқалаб кетди. (О.) 2. Худди безгаги тутгандек титрайди. (Р. Ф.) 3. Мен кичкина шогирдлар билан жуда тез танишиб оламан. (О.) 4. Сидиқжон сукут қилганича қимирламай ўтирар экан, қизарган пешанаси билан бурнининг учи тердан ялтирарди. (А. Қ.) 5. Сидиқжон бу чоғ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар эди. (А. Қ.) 6. Арилар тўдаси ўзини қоп ичига урди. (Ҳ. Н.) 7. Қишнинг биринчи ярми қуруқ келди. Икки мартагина қор ёғиб, тезда эриб кетди. (П. Т.)

123-машқ. Ўзингиз мустақил равишда «Совет Ўзбекистони» газетасининг икки саҳифасини ўқиб, кўмакчиларни топинг. Грамматик хусусиятига тўлиқ харақтеристика беринг.

Кўмакчилар гапдаги вазифаси жиҳатидан келишикларга яқин туради. Баъзан кўмакчилар келишик бажарган вазифани бажаради.

Шунинг учун ҳам айрим кўмакчилар келишиқ ўрнида қўлланиши мумкин ёки айрим келишиқларни кўмакчилар ўрнида ишлатиш гапнинг мазмунига, қурилишига зарар келтирмайди: *қаламда ёздим; қалам билан ёздим; қишлоққа шу йўл билан борилади — қишлоққа шу йўлдан борилади* каби.

124-машқ. *Билан, учун, орқали, сингари, каби* кўмакчилари иштирокида бир неча гап тузинг. Баъзилари ўрнида келишиқларни ишлатиб кўринг. Фарқини тушунтириг.

84-§. **Боғловчилар.** Гапнинг уюшиқ бўлакларини, қўшма гап таркибидagi содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган *ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, ёки, ёхуд, на-на, чунки, шунинг учун, токи* каби сўзлар боғловчилар дейилади. Масалан: *Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди. Ўқитувчи ва ўқувчилар залга йиғилишди.*

Боғловчилар мустақил сўз каби гапда гап бўлаги вазифасини бажара олмайди.

Боғловчилар грамматик хусусиятига кўра икки хил бўлади: 1. **Тенг боғловчилар** (*ва, ҳам, бироқ, лекин, ёки, дам-дам, баъзан, на-на* каби). 2. **Эргаштирувчи боғловчилар** (*чунки, шунинг учун, токи, негаки* каби).

Боғловчилар якка ҳолда ҳам, такрорланган ҳолда ҳам қўлланади: *Қитоб ва дафтар. У ёзди, бироқ ўқимади.*

На кўкнинг фонари ўчмасдан,

На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,

На уфқ ўрамай олтин зар ... (У.)

У дам куларди, дам йиғларди. Ё сиз келинг, ё мен бораё.

Ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, агар, башарти, чунки, гўё каби боғловчилар одатда якка ҳолда ишлатилади. *На, баъзан, ё, ёки, гоҳ, гоҳо, хоҳ* каби боғловчилар кўпинча такрорланиб қўлланади.

125-машқ. Текстини кўчириг. Кўмакчи ва боғловчиларни топинг, фарқларини тушунтириг.

1. Шарофат бошини кўтариб Сидиқжонга қаради ва туриб ўтирди. (А. Қ.) 2. Канизак бир қичқирди-ю, ағдарилиб тушди, лекин дарров ўзини ўнглади. (А. Қ.) 3. Табиат билан, унинг ҳусни, кўрки, улугворлиги билан, барглар, гуллар, тўғайлар, чашмалар, юлдузлар, саҳролар, жамики гўзалликлар билан тўйиб, хўрсиниб, йиғлаб хайрлашиш пайти. (Ас. М.) 4. Уруш ҳақида, мактаб ҳақида, ҳаёт ва ўлим ҳақида, узоқ-ўзоқлардаги юлдузлар ва яқиндаги режалар ҳақида сўзлашар эдилар. (Ш. Р.) 5. Покистонда ободон ва фаровон ҳаётга етмоқ учун бирдан-бир чора фақат курашдир 6. МТС да ҳам, районда ҳам, областда ҳам ундан ҳайиқишар ва унинг гапига қулоқ солишарди. (Г. Николаева.) 7. Қум ва лой билан қўлларини ишқалаб, кенг юзлари ва бошларини обдан ювдилар. (О.)

126-машқ. Ўзингиз мустақил равишда «Ёш ленинчи» газетасининг икки бетини ўқиб, боғловчи гапларни кўчириг. Грамматик белгиларини изоҳланг.

127-машқ. Текстни кўчиринг. Боғловчиларни аниқлаб, уларнинг турини тушунтиринг. Қўшма сўзларни ажратиб, ёзилишини айтинг.

1. Муяссар ва Лариса тумтайиб қолишди. (О. Ё.) 2. Шамол гоҳ оч бўридай увиллар, гоҳ ўлим чангалига тушган мушукдай пихиллар, вигиллар, ҳеч нарсаси ... кўринмас эди. (А. Қ.) 3. Йўлда давом этишди. Яна жимлик чўкди, лекин бу жимлик бояғидай ўнғайсиз, толиқтирадиган жимлик эмас эди. (А. Қ.) 4. У кетди ... У кетди-ю, ҳам ширин, ҳам аччиқ, ҳам қувноқ, ҳам аламли узук-юлуқ хотиралар қолди менда. (Ў. Х.) 5. Озгина ғурур ва такаббурлик инсоний фазилатларга, дўстликка зиёнди. (М. Қ.) 6. Ғафур гоҳ раиснинг, гоҳ ҳосилотнинг пинжиги тикиларди ва кимга тўғри келса, «уҳ» тортиб «аттанг» айтарди, «куйдириб кетган қариндошим» дея фарёд қиларди. (Ш. Р.)

85-§. Юкламалар. Сўзларга ёки гаплар мазмунига қўшимча маъно қўшадиган ёрдамчи сўз юклама дейилади. Юкламалар икки хил бўлади:

1) айрим ёзиладиган сўз ҳолидаги юкламалар: *фақат, ҳолбуки, наҳотки, ҳатто, чунки, ахир* кабилар;

2) қўшимчага ўхшаш юкламалар: *-ми, -чи, -ку, -да, -у (-ю)* каби. Юкламалар маъносига кўра тўрт турли бўлади:

1. Сўроқ юкламалари: *-ми, -чи, -а, (-я)* каби.

Масалан: — Футболга борасанми? — *Сен-чи?*

— *Еу бинони мен қурганман!* — *Сен-а?*

2. Таъкид юкламалари: *-ку, -да, -у (-ю)*. Масалан: *Ўктам-ку келди-я, Рустам келмади-да* каби. *-у (-ю)* юкламаси кўпинча тенг боғловчилар (ва, лекин, бироқ, аммо) ўрнида ишлатилади.

3. Айирув юкламаси: *-гина (-кина, -қина)*, *фақат*. Масалан: *Дарсга фақат Рустам келмади.*

4. Кучайтирув юкламаси: *ахир, ҳатто (ҳаттоки), -оқ (ёқ)* кабилар. Масалан: *Биз ҳатто яқинба кунлари ҳам дарс тайёрлаймиз.*

Юкламаларнинг баъзилари сўз ёки гапга сўроқ, таажжуб, кучайтирув, таъкид, айирув, гумон каби маъноларни қўшиш билан бирга, қўшма гап қисмларини, содда гапларда эса уюшиқ бўлакларни бирига боғлаш учун ҳам хизмат қилади. Масалан: *Низомжон ... ўридан турди-да, ҳардамхаёллик билан кўчага чиқиб кетди.* (С. Аҳм.) *Далада самовар шақиллаб қайнаб турса-да, теримчилар чой ичишга вақтни қизғанар эдилар.* (О.)

Юкламаларнинг *-ми, -оқ (-ёқ), -гина (-кина -қина)* каби турлари сўзларга қўшиб ёзилади: *ўқидингми?, буғуноқ, кечаёқ, кечагина, оппоққина* каби. Қолган турлари эса дефис (-) билан ёзилади: *сен-чи?, айтгин-чи?, келди-да, укам-ку, мен-а!* каби.

128-машқ. Гапларни кўчиринг. Ёрдамчи сўзларни аниқланг. Юкламаларга алоҳида характеристика беринг. Уларнинг маъноси ва вазифасини тушунтиринг.

1. Сидиқжон этагини қоқиб ўридан турди-ю, жадаллаганича кўча эшигига қараб кетди. (А. Қ.) 2. Таппа ўзини ёстиққа ташлайди-ю,

униқуга кетади. (О.) 3. Бектемирнинг гўё нафаси ўчган, юракнинг болгадай ишракда ургашини ҳам сезмайди. (О.) 4. Қишлоқ ҳисобсиз тор кўча ва сўқмоқлар билан тўла. (Ў. Ум.) 5. Раёно қизариб турди-да, яна гапни кулгиликка олди. (А. Қод.) 6. Эшон гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бош тортган қўйларни йўлга солишга уринарди. (О.) 7. Ёнида чўққайган бола билан дам мактабдан, дам футболдан гапланади. (О.) 8. Яхши одамлар ҳам бор экан-ку дунёда, дейман ичимда. (Ў. Ум.) 9. Кетмонсиз юрмас эдингиз-ку, — деди секингина Анорхон. (О.) 10. Ўктам ўз суйгани билан ёлғиз қолди, суюнди-ю, лекин ичи титраб кетди бир зумда. (О.)

129-машқ. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романининг 20 бетини ўқиб, юкламаларни аниқлашг, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини ва грамматик хусусиятларини тушунтиришг.

УНДОВЛАР

86-§. Ундовлар ҳис-ҳаяжон, ҳайдаш-чақириш каби маъноларни ифодалайди. Ундовлар кўпинча ундов гап сифатида қўлланади, баъзи жойларда отлашиб, гап бўлагига вазифасида келиши мумкин; баъзан эса сўз ва гапларга қўшимча маъно қўшади: *Оббо Комилжон-э, оббо Комилжон-э, сўзга жуда устасиз-да.* (У.) *Вой-вуй! Асл жаннат денг, тақсир.* (С. Ан.) *Вой, қўлимни ари чақди.* (С. Аҳм.) *Оҳ-оҳ-оҳ! Отангизга раҳмат! Камол топинг, дўстим!* (А. Қ.)

Ундовлар якка ҳолда (оҳ, вой, э) ёки такрорланиб (оҳ-оҳ, беҳ-беҳ, бай-бай, вой-бўй каби) қўлланиши мумкин. Ундовлар такрорланган ҳолда қўлланганда дефис (-) билан ёзилади: *оҳ-воҳ, бай-бай* каби.

Ундовлар маъно хусусиятларига кўра ҳис-ҳаяжон ундовлари ва ҳайдаш-чақириш ундовларига бўлинади.

Ҳис-ҳаяжон ундовларига *аҳ, оҳ, уҳ, ҳо, ҳе, э, эй, уф, туф, вой, ура, и-и, ҳув, марш, алло, салом, хайр, офарин, ана, мана* кабилар; ҳайдаш-чақириш ундовларига эса *куч-куч, баҳ-баҳ, қурай-қурай, ҳай-чу, ту-ту-ту, кишт-кишт, так-так* кабилар киради.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари гап бўлакларидан кўпинча вергул билан ажратилади, кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилганда эса ундов белгиси қўйилади.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари гапда эга, кесим вазифасида кела олади: *Ёмон ишнинг охири вой* (кесим).

Ҳайдаш-чақириш ундовлари *деб, деган* сўзлари билан бирга қўлланиб, гапда эга, аниқловчи, ҳол вазифасида кела олади: *Ҳа деган туяга мадад* (аниқловчи).

130-машқ. Гапларни кўчиришг. Ҳис-ҳаяжон ундовларини топиб, ҳар бирининг маъно ва грамматик хусусиятларига тўлиқ характеристика беришг, ёзилиши ва тиниш белгиларига диққат қилишг.

1. Э, ўғлим, е-е, қаттиқ нон даво бўлади... (О.) 2. Вой, она қизимдан айланай ... Эпполмассан, болам. (Р. Ф.) 3. Э, дидингга балли-е. (У.) 4. Э, Ўрмонжон ака, нима дер эди. Нуқул илҳозини су-

риштиради... (А. Қ.) 5. Вой-дод! Зуравоннинг дастидан дод! .. (М. Исм.) 6. Уф, бирам зерикиб кетаётибман. (А. Қ.) 7. Вой, нега қуллиқ қилишар экан? Ҳеч-да ... (А.Қ.) 8. Ҳу-у-ув. Ҳури хола эшик олдида пайдо бўлди. (С. Ан.)

131- машқ. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасидан ундов сўзларни топиш. Маъноларини тушунтириш.

ТАҚЛИД СЎЗЛАР

87- §. Шарпа-товушга ва ҳолатга тақлидни билдирадиган сўзлар тақлид сўзлар дейилади. Масалан: *шиқ-шиқ, гумбур-гумбур, милт-милт* каби.

Тақлид сўзлар кўпинча жуфт ва такрорланган ҳолда (*вағир-вағир, гарч-гурч, қий-чув, дук-дук, лип-лип* каби), баъзан эса якка ҳолда (*ярқ, гуж, жимир, милт* каби) қўлланади.

Тақлид сўзлар ёрдамчи сўзлардан фарқ қилиб, гапда эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол каби вазифаларда кела олади: *Ойимлар шиқ-шиқ тугма олиб бердилар. Чақалоқнинг инга-ингаси эшитилди. Сув шилдир-шилдир оқмоқда. Боринг, қий-чувни бостириш.*

Тақлид сўзлар маъносига кўра икки катта гурппага бўлинади:

1. Товушга тақлидни билдирувчи: *ғув-ғув, дупур-дупур, дук-дук, тақ-туқ, қий-чув, гарч-гурч* каби.

2. Ҳолатга тақлидни билдирувчи *ғуж-ғуж, ялт-юлт, лип-лип, апил-тапил, милт-милт* каби.

132- машқ. Текстни ўқиб, тақлид сўзларни ажратинг. Маъносига кўра турини аниқлаб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Станок ишлайди, Гур-гур тинмайин. (Қ. Мух.) 2. Юқоридаги бир-бирига бирлашиб турган қўш харсанг тагидан виқир-виқир қайнаб сув чиқмоқда. (С. Ан.) 3. Шу он арава бирдан чайқалиб, тарақа-туруқ бўлиб кетди. (М. Исм.) 4. Буларнинг бириси қўлида йилт этиб шам ёқилди. (С. А.) 5. Ҳа, ана! Ўша ёқда лип-лип этган ўт кўринди. (С. Ан.) 6. Ҳамма ёқни темирнинг шақир-шуқур садоси қоплади. (О.) 7. Ғала-говур ичида аллакимнинг баланд овози янгради. (М. Исм.) 8. Боягидек дукур бор, лекин қаёқдан келаётгани маълум эмас. (М. Исм.) 9. Сидиқжоннинг юраги жиз этди. (А. Қ.)

133- машқ. Гапларни ўқинг. Ёрдамчи сўзларни, тақлид сўзларни топиб, уларга характеристика бериш. Гапдаги вазифаси ва грамматик хусусиятларини изоҳланг.

1. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмайди-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради. (А. Қ.) 2. Айниқса қизга жуда алам қилди, лекин буларнинг чувиллаши дарров тинди, чуқки Қаримқўлнинг важи ҳаммасига маъқул тушди. (О.) 3. Бир-иккитаси жийданинг тепасига чиқиб, шохларини силкитмоқда, қоягаилари, оёқларида ботмон-ботмон лой бўлса ҳам, худди ёш болалардай бир-бири билан қувлашиб, талашиб-тортишиб, дув-дув тўкилаётган жийдаларни теришмоқда эди. (О. Ё.) 4. Иккита миршаб уста кулол билан Ҳамроқўлни боғдан олиб чиқди ва бутконанинг нариги томонидаги

мирнабхонага олиб кетди. (А. Қ.) 5. Ҳайдар ота баъзан кечалари унинг олдига кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтирадиган бўлди. (А. Қ.)

Қуйидаги сўзларнинг ёзилишини билиб олинг:

Ёрдамчи сўзлар. 1. Ахир, наҳотки, ҳатто, фақат, худди, -ми, -чи, -а (-я), -у (-ю); -да, -ку, -оқ (-ёқ), -гина, -дир.

2. Билан, учун, сари, сайин, каби, туфайли, сингари, қадар, устида, юзасидан, ёнида, олдида, ташқари, тўғрисида, остида, бери, нари.

3. Ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, ёки, ёхуд, ё, чунки, гўё, гўёки, баъзан, гоҳ, хоҳ, дам-дам, на.

Ундовлар. А, бе, бо, о, оҳ, и, ҳе, э, эй, ҳай, вой, оббо, ҳим, оҳо, эҳа, аҳа, уҳ, уф, фу, туф, тфу, дод, вой, вой-эй, э-воҳ, ия, ҳа, ҳа-ҳа, ҳу-ҳу, баракалла, ассалом, салом, ҳорманг, бор бўлинг, эсонмисиз-омонмисиз, хайр, хўп, бай-бай, вой-бу.

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

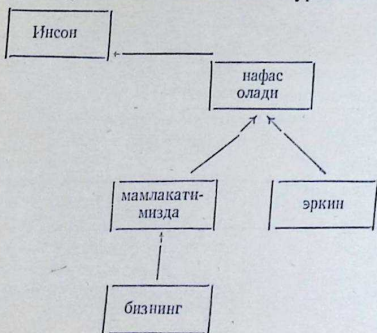
Синтаксис (грекча *тузиш* демакдир) грамматиканинг бир қисми бўлиб, унда сўз бирикмаси (сўзларнинг ўзаро боғланиш йўллари, бир-бири билан алоқаси, муносабати), гап, гап бўлаклари; гапларнинг тузилишига, интонация ва мазмунига кўра турлари; кўчирма ва ўзлаштирма гап ва шу кабилар ўрганилади.

СЎЗ БИРИКМАСИ

88- §. Гапда сўзлар бир-бири билан боғланган бўлади. Сўзларнинг ўзаро боғланишига сўз ўзгартувчи қўшимчалар (келишик, эғалик ва шахс-сон қўшимчалари), боғловчилар, кўмакчилар ва бошқалар ёрдам беради. Бу боғланиш маълум грамматик қонун-қоидалар асосида юзага келади. Масалан: *Бизнинг мамлакатимизда инсон эркин нафас олади*. Бу гапдаги сўзлар ўзаро бир-бири билан боғланиб, маълум бирикмаларни ҳосил қилади. Бу гапни қуйидагича бирикмаларга ажратиш мумкин:

1. *Инсон нафас олади.*
2. *Мамлакатимизда нафас олади.*
3. *Эркин нафас олади.*
4. *Бизнинг мамлакатимизда.*

Буни қуйидагича схема билан кўрсатиш мумкин:

Ҳар бир сўз бирикмаси камида икки мустақил сўздан ташкил топади. Ўзаро семантик, грамматик жиҳатдан боғланган икки ёки undan ортиқ мустақил сўзлар қўшилмаси сўз бирикмаси дейилади.

134- машқ. Текстдаги гапларни кўчириб, уларни сўз бирикмаларига ажратинг.

1. Ҳозир катта ҳовлида Гулнордан бошқа ҳеч ким йўқ. (О.) 2. Додхонинг дами ичига тушиб кетди. (А. Қ.) 3. Бир неча киши машинага томон югурди. (А. Қ.) 4. Ҳали ғўзапоялар йиғиштириб олинмасдан туриб қор ёғди. (У. Ҳ.) 5. Янги мактаб, янги ҳаёт адабиётга ишқимни кучайтиради. Севикли шоирларимнинг инқилобий шеърларини қўлимдан қўймайман. Дафтар-дафтар шеърлар тўплайман. (О.)

135- машқ. Нафис, интизомли, билимдон, мардонавор, тингла, куйла, бор, китобни сўзлари ёрдамида сўз бирикмаси тузинг.

ТЕНГ ВА ЭРГАШ БОҒЛАНИШ

89- §. Сўзларнинг гапдаги синтактик алоқаси икки хил бўлади: тенгланиш ва эргашиш (тобеланиш). Гапда бир хил вазифада келган бўлакларнинг тенг боғловчилар воситасида боғланиши тенг боғланиш деб аталади. Масалан: *йрик ва бодом, дафтар ва қалам* каби. Тенг синтактик алоқада бўлган бўлаклар орасида тобелик бўлмайди.

Эргаш боғланиш эса бири ҳоким, бири тобе бўлган гап бўлакларининг синтактик алоқасини ифодалайди. Масалан: *бизнинг колхозимиз, китобни ўқимоқ, қизил гуллар* каби бирикмаларда *бизнинг, китобни, қизил* сўзлари тобе, *колхоз, ўқимоқ, гуллар* эса ҳоким бўлаклар ҳисобланади.

Тобе бўлак ҳоким бўлакни бирор бир томондан аниқлайди, тўлдирди ёки изоҳлайди. Тобе сўз, одатда, бирон келишник аффиксини қабул қилади ёки у кенг маънода белги билдирувчи сўз билан ифодаланади: *китобни ўқи, яхши бола, пўлат сандиқ* каби.

Сўзларнинг эргашиш йўли билан боғланиши уч хил бўлади:

1) мослашув, 2) бошқарув, 3) битишув.

90- §. Мослашув. Ҳоким ва тобе сўзнинг шахс-сонда ўзаро мослашиши мослашув дейилади. Эга ва кесим, қаратқич келишигидаги сўз ва қаралмиш ўзаро мослашади. Масалан: *биз ўқидик, Рустам ўқиди, менинг укам, бизнинг колхозимиз* каби.

136- машқ. Текстдан мослашув йўли билан боғланган бирикмаларни топиб, мослашув алоқасини кўрсатувчи қўшимчаларни тушунтиринг. 2- ва 6- гаплардаги сўзларни таркибига кўра таҳлил қилинг.

1. Бу қишлоқнинг суви тоза, замини унумли, ҳавоси ёқимли, деҳқонларининг қўли баракали экан. (F. F.) 2. Халқнинг бахт қуёши ярқираб кетади. (О.) 3. Саодат онасининг кўзига аллақандай хомуш ва ўйчан кўринди. (И. Р.) 4. Уйларнинг эшиклари, деразалари тақатақ ёпиқ. (О.) 5. Апорхон билан Эрназар ака ҳам селнинг оқибати тўғрисида ўйлар эдилар. (И. Р.) 6. Дилдорнинг кўзини уйқу ололмасди. (С. Аҳм.)

91-§. Бошқарув. Тобе сўзнинг ҳоким сўз талаб қилган келишиқ кўшимчасини олиши (бош ва қаратқичдан ташқари) ёки кўмакчи билан келиши бошқарув дейилади. Масалан: *дарсни тайёрламоқ, имтиҳонга тайёрланмоқ, сиздан кичик, қалам билан ёзмоқ, пахта учун курашмоқ* каби.

Бошқарув муносабатида ҳоким бўлак вазифасида кўпроқ феъллар келади (*ватанни севмоқ, гулни севган, тиканни ҳам севади*, каби), аммо ўрни билан сифатлар ҳам ҳоким бўлак вазифасида қўлланиши мумкин (*жондан азиз, шакардан ширин, сендан катта*).

137-машқ. Гапларни кўчириб, бошқарув муносабатидаги бирикмаларни аниқланг, уларнинг қандай келишиқ ва кўмакчилар ёрдамида ўзаро алоқага киришганини тушунтиринг.

1. Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди. (О.) 2. Додхо бундай гапни сира кутмагани учун янглиш тушунди. (А. Қ.) 3. Бу машҳур кошона Амир Темурнинг буйруғи билан қурилган. (Газ.) 4. Ҳар кун мингта одам билан жавоб-муомала қилади. (А. Қ.) 5. Мен бобомнинг қўлидан тортаман. (О.) 6. Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. (О.)

138-машқ. Тубандаги сўзлардан бир қисмини келишиқли бошқарув, бир қисмини кўмакчили бошқарув муносабатига киришиб бирикма тузинг.

Келмоқ, сўзламоқ, ёзмоқ, чопмоқ, югурмоқ, қўл қўймоқ, ёдламоқ, кутмоқ, хайрлашмоқ.

92-§. Битишув. Битишув алоқасида ҳоким ва тобе бўлак асосан тартиб ва интонация ёрдамида бирикади. Масалан: *интизомли ўқувчи, бахтли ёшлиқ, зийрак бола, ўнингчи синф, куюниб сўзлади, дув дув гап; секин сўзлади* каби.

Битишувда тартиб етакчи роль ўйнайди. Шунинг учун тартибнинг ва интонациянинг (оҳангнинг) ўзгариши бундай алоқа асосида ташкил топган сўз бирикмасининг грамматик хусусиятини ҳам ўзгартиради. Солиштиринг: *ғўзал боғ* (битишув), *боғ ғўзал* (мослашув).

139-машқ. Текстни кўчиринг, битишув ва бошқарув йўли билан алоқага киришган сўзларни ва улардан таркиб топган бирикмаларни аниқланг.

Чаросга ранг кириб қолди. Офтоб қиздирган дала йўлида чап қўлини шоҳи қийиқ билан бўйнига осиб олган йигирма ёшлардаги бир йигит соғ қўли билан велосипедни етаклаб келмоқда. Дала жимжит. Девор тошлардан лип-лип аланга чиқади. (С. Аҳм.)

140-машқ. Гапларни кўчириб, мослашув, бошқарув ва битишув йўли билан ташкил топган бирикмаларни топинг. Уларнинг боғланишидаги фарқларни кўрсатинг. Тушириб қолдирилган ўринларга равишдош ясовчи қўшимчаларни қўйинг.

1. Қуёш майин товлан ... , хилма-хил ранглар билан мавжланган майда гуллар орасида кўркам юксалган қизил духоба гуллар олов парчаси каби ёнади. (О.) 2. Бебош изғирин бу кенг даштда елиб, югуради, учраган нарсага ўзини ур ... кўради, ҳамма ёқ оппоқ қор ва унинг жимир-жимир ўйини билан тўлган. (Ш.)

ГАП

93-§. Нисбий тугал фикр англатган бир сўз ёки бир неча сўз қўшилмаси гап дейилади. У нутқнинг грамматик жиҳатдан шаклланган, интонацион тугалликка эга бўлган ифода шаклидир. Масалан: *Қиш. Аччиқ совуқ ҳар ёндан чимчилайди. (О.)* Бу мисолда иккита гап бор: 1. *Қиш.* 2. *Аччиқ совуқ ҳар ёндан чимчилайди.* Бу гапларнинг ҳар қайсиси маълум фикр билдиради.

ГАПНИНГ МАЗМУН ЖИҲАТИДАН ТУРЛАРИ

Ҳар қандай гап сўзловчининг кузатган мақсади ҳақида хабар бериш, тингловчидан бирор воқеа-ҳодисани сўраш, ҳис-ҳаяжон ва буюриш каби мазмунни ифодалайди. Шунга кўра гаплар тўрт турга бўлинади: дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап, ундов гап.

94-§. Дарак гап. Бирор воқеа-ҳодиса ҳақида ҳикоя-хабар билдирувчи гап дарак гап дейилади. Масалан: *Собирни болаларнинг шовқини уйғотди. (О.)* Дарак гап юз берган, юз бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисани тасдиқ ёки инкор қилиш йўли билан билдиради. Масалан: *Мирҳайдар тегирмоннинг новлари тепасида тўхтади. (О.)* Бу гапда тасдиқ мазмунни ифодаланган. *Рустам бугун дарсга келмади. У бугун келган эмас. У бугун дарсга тайёрлангани йўқ.* Бу гапларда инкор мазмунни ифодаланган (*-ма, эмас, йўқ* кабилар инкор билдирувчи воситалар ҳисобланади). Дарак гаплар бир текис, тинч оҳангда талаффуз қилинади. Интонация гап охирига томон пасая боради.

Дарак гаплар тўлиқ ва тўлиқсиз, шунингдек, содда, қўшма ва мураккаб бўлиши мумкин. Масалан: *Пўлат ҳам бунга ҳайрон қолди. Келаятганимда роса қидирсам керак, деб ўйлаган эдим. (Ш. Р.)*

— Қаёққа борясан?

— Институтга.

Баҳор келди ва гуллар очилди. Ёмғир ёғса ҳам, ер лой бўлса ҳам, биз далага чиқамиз.

Дарак гапларнинг охирига нуқта қўйилади.

Эслатма: 1. Баъзан, бироқ, аммо, лекин боғловчиларидан олдин ҳам нуқта қўйилиши мумкин. Бунда содда гаплар алоҳида-алоҳида шаклланган, ўзаро грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлади. Масалан: *Улар бирга дарс тайёрлашни ҳам, ҳордиқ чиқаришларини ҳам табиий ҳол деб тушунадилар. Бироқ қиз Тўрахоновни ҳурмат қиларди, ... ишонарди. (Ш. Р.)*

2. Маслаҳат, насиҳат, орзу ёки илтимос мазмунидаги буйруқ гаплар охирига ҳам нуқта қўйилади. Масалан: *Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир. (Мақол.)* Саёҳатдан олган таассиротларингизни сўзлаб берсангиз.

3. Баъзан тартиб билдирувчи рақамлардан ёки рақам ўрнидаги ҳарфлардан сўнг ярим қавс қўйилади. Бундай пайтда қавсдан сўнг нуқта қўйилмайди, гап эса кичик ҳарф билан бошланади (агар қавс қўйилмаса, рақамдан сўнг нуқта ишлатилади). Масалан, составли от

кесимларда: а) *от қисми аввал келади*; б) *ҳар икки қисм кетма-кет келади, орага сўз қирмайди*.

4. Ремадка типигаги гаплар ожирига нуқта қўйилади: *Халқимга, ижодимга! (Кета боилайди.) — Ҳайр, шоханишоҳ! (У.)*

5. Драматик асарларда ҳар бир персонажнинг номидан сўнг нуқта қўйилади:

Дадавой. Орденларни олиб чиқ!

Баҳор. Шу топда орденни нима қиласиз?

Шартли қиёқартмаларда ҳам нуқта қўйилади: Ҳ. Олимжон — Ҳамид Олимжон, М. Т. Ойбек — Мусо Тошмуҳамедов Ойбек каби.

141-машқ. Гапларни интонация (гап оҳанги)га риоя қилиб ўқиб чиқинг. Нуқтанинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Гўдакларнинг қувончи оламга сифмасди. Улар турли-туман ширинликлар — конфет, ҳар хил ҳолва, парварда, новвот, нўхат ёки ёнғоқ аралаштирилган майизлар билан савдо қилувчиларнинг миясини қоқиб, қўлига беришади. (Ш. Р.) 2. Ҳа, албатта ёзаман. Қаерда бўлсам ҳам ҳамиша сени ўйлайман, Баҳор! (Ш. Р.) 3. Йўқ, йўқ, — дерди у ўз-ўзига, — бундай бўлиши сира-сира мумкин эмас. Ҳозир эски замон эмас. (Ш. Р.) 4. Илгариги бир гунча очилган ерда ўнлаб ранг-баранг гунчалар очилади; майсалар ҳам олтин ернинг мўл-кўл озуқаси, кулиб турган қуёшнинг ҳаётбахш нурларидан баҳра олиб, қулф уриб яшнайдилар. (Ш. Р.)

95-§. Сўроқ гаплар. Сўзловчига номаълум бўлган нарсa, ҳодиса, воқеа ҳақида сўроқни ифодалайдиган гап сўроқ гап дейилади. Масалан: *Сен бу йил экскурсияга борасанми? Унинг дардини Сидиқжон қаердан билсин? (Р. Ф.)*

Сўроқ гаплар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Сўроқ гаплар таркибида сўроқ олмошлари иштирок қилади: *Қурсимизда ким яхши ўқийди? Нега сиз яхши ўқимайсиз? 2. Ўқини қачон бошланади? Наима қайси уйда яшайди?*

2. Сўроқ гаплар сўроқ юкламалари (-ми, -чи, -а, -я) ёрдамида тузилади. Масалан: *Имтиҳонларга яхши тайёрланыпсизми? — Сиз-чи?*

3. Наҳот, наҳотки юкламалари ёрдамида тузилиши мумкин: *Наҳотки еримиз чаппа айланиб, наҳотки дарёлар оқар тескари? (Ғ. Ғ.)*

4. Сўроқ гап баъзан фақат интонациянинг ўзи билангина ифодаланиши мумкин: *Студентлар меҳнат семестрида ишлайди?* Бундай вақтда интонация, одатда, гапнинг охирига томон кўтарила боради. Охирги сўз кучли талаффуз қилинади, у логик жиҳатдан ажратиб кўрсатилади.

Сўроқ гапларнинг охирига сўроқ белгиси қўйилади.

Эслатма. Текст ичида ўқувчи учун номаълум ёки ноаниқ бўлган, кишини иккилантирувчи сўздан кейин ҳам қавс ичида сўроқ белгиси қўйилиши мумкин: *Фазилатнинг туғилган кунидан икки кун олдинроқ (ё?) учрашув ... («Ш. Юлдузи».)*

142- машқ. Гапларни мазмун ва интонацияга кўра ажратинг. Дараж гапларни алоҳида, сўроқ гапларни алоҳида кўчиринг. Гапларнинг бўлақларини аниқланг. Дастлабки учта гапдаги сўзларни тузилишига ва таркибига кўра таҳлил қилинг.

1. Одобдаими шу ишнинг? Кўнглинг яримта. Муроदованики бутун. Сенга ҳозир шабада шамол бўлиб туюлади! Унга-чи? Сенинг ҳозир шамолда кўз юмишингни у янги раҳбарни менсимаслик деб билиши эҳтимол. Нега ундан қочасан? Қочма! Ёнида бўл! Сен коммунистсан. (И. Р.) 2. Инсон боласини табиат шундай ҳам чиройли яратадими? (С. Аҳм.) 3. Бу кеча ҳам уларнинг маслаҳати пишмади. (С. Аҳм.) 4. Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўладими, йўқми? (О.) 5. Тешабойни кўролмайдиган ичи қоралар, айниқса, жиртаки бойлар камми? (М. Исм.) 6. Низомжон Қаримдан келган хатни Асрорага олиб борган эди. (С. Аҳм.)

143- машқ. Сўроқ гапларни топиб, қандай воситалар ёрдамида ифодаланганини аниқланг.

1. Қизим, нечта хат жўнатдинг? (А. Қ.) 2. Наҳотки, улар тупроқ остида қолиб кетишган бўлса? (Ҳ. Ғ.) 3. Ташқаридан биров келмайди, ўзи чиқай деса ... қаёққа боради? (А. Қ.) 4. Жанговар дўстларим қани, қаерда қолди шерикларим Николай, Захар? (Ҳ. Ғ.) 5. Эҳе, шу ерда эканлар, қандай хаёллар сизни безовта қиляпти? — деди Насимжон Қаримқул қаршисига чўккалаб. (О.) 6. Тешабой заҳарли қилиб хиҳилади. — Сиз қамаш керак, дейсиз. Шундай-да? — Ҳо, тақсир. — Сиз-чи, додхоҳ? — Нимага иложи бўлмасин? Лекин шунча пахтани бир кунда ўтказа оламизми? (М. Исм.) 7. Ҳовли-я ... Ҳовли деган ҳам шунчалик совуқ бўладими? (Р. Ф.) 8. Ким олиб келди экан мени бу ерга? (Ҳ. Ғ.)

96- §. Буйруқ гаплар. Буюриш, илтимос, маслаҳат, ялиниш, истак-тилак, дўқ-пўпис, чақириш каби маъноларни ифодалайдиган гаплар буйруқ гаплар дейилади.

Ялиниш, илтимос, маслаҳат каби маъноларни ифодалаганда нуқта қўйилади: *Бизникига келинг, тортинмасдан келаберинг. Ёлгончи бўлманг, бежавотир бўласиз.* (Мақол.)

Дўқ, чақириш, қатъий буюриш каби маъноларни билдирганда, ундов белгиси қўйилади: *Уйдан жўна! Уруш оловини ёқувчилар жиловлансин!*

Буйруқ гапларнинг кесими қуйидагича ифодаланади:

1. Буйруқ майлининг II шахс бирлигидаги феъл билан:

Масалан: *Қозонга яқинлашма, қораси юқар. Ёмонга яқинлашма, баласи юқар.* (Мақол.) *Мақтанчоқ бўлманг, хижолат тортмайсиз.* (Мақол.)

2. Буйруқ-истак майлидаги феъл билан:

Масалан: *Пахта йигим-теримига барча ишчи кучлари жалб қилинсин! Пахта нобударчилигига йўл қўйилмасин!*

144- машқ. Буйруқ гапларни кўчиринг. Буйруқ гаплардаги тиғиш белгиларининг ҳар хил қўйилганини тушунтиринг. Феълларни топиб, қайси майдалигини изоҳланг.

1. Қаршимда колхоз бош чўпони Мавлон аканинг ўғли Яшин кулиб турарди (*Р. Мурод.*) 2. Бир жойдаги одаммиэ, яна бир-биримизга ишимиз тушади, отахон! (*О.*) 3. Кексалар! Сиз ҳам шу ёшингизни эсланг! (*С. Аҳм.*) 4. Йўловчи, қудуқдан сув олиб ичганинга, шу гул тагига бир пиёла сув қуй! (*С. Аҳм.*) 5. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (*Мақол.*) 6. Тинч ухлагин, Баҳорим! Бирор киши ширин уйқунгга халақит берадиган бўлса, кўкрак кериб ҳимоя қиламан! (*Ш. Р.*) 7. Иш эпложлагани учун ўз вазифасидан бўшатилин. (*С. Аҳм.*) 8. Йўлчи, юр ука, менга ҳамроҳ бўл! (*О.*) 9. Ишора қил, тушунтир, сел қайтади. (*Ас. М.*)

97-§. Ундов гаплар. Ҳис, ҳаяжон ифода этган гап ундов гап дейилади. Масалан: *О, нақадар мўғтабар, нақадар ёқимтой она бағри! (Ҳ. Тожибоев.) Россия, Россия, азамат ўлка, Эй осмон сингари бепоён Ватан! (Ҳ. О.)*

Ундов гаплар шодлик, қувонч, суюниш, қўрқув, тантана, таажжуб, қайғу, афсусланиш каби турли ҳис-туйғуларни ифодалайди ва кўтаринки интонацияси билан бошқа гап турларидан фарқ қилади. Ёзувда ундов гапнинг охирига ундов белгиси қўйилади. Масалан: *Мангу борсан, партиямиз, одилликда жаҳонда! (П.М.) Ўз қилмишларингиздан уялинг! (А. Қ.) Олга, азаматлар! Ол-ға-а-а! Ватан учун, ур-ра!...*

Эслатма: 1. Кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилаётган ундов сўзлардан кейин ҳам ундов белгиси қўйилади. *Вой-дод! Ким бор?!*

2. Ўқувчининг бирор воқеа-ҳодисага нисбатан кучли ҳис-ҳаяжонини, пичинг ёки киноясини ифодалаш учун қавс ичида ё цитата охирида ҳам ундов белгиси қўйилади: *Хотирамда ҳамон шудрингга чўмган (!) майсалар . . . Қон каби эди қирмизи. (Қ. Қўлиев.)*

Ҳар қандай дарак, сўроқ гапларни турли ҳис-ҳаяжон билан айтиш натижасида ундов гап ҳосил қилинади. *На вои й. О ... Марҳамат! Соз!...*

Айрим ундов гаплар ундов сўзлар ва баъзи юкламаларни келтириш билан ҳам тузилади. Масалан: *Ҳай қизлар, келинлар! Этакларингни тутинлар! (О.) Эҳе, Одерда жанг қилган қаҳрамон! Қизлардан ибрат ол! (О.)*

Баъзи гапларда ундов мазмундан ташқари сўроқ мазмуни ҳам аниқлаштирилганидан, гап охирида ҳам сўроқ, ҳам ундов белгилари қўйилади. Масалан: *Улардан устун, ҳаёт ўзаги инсон-чи, инсон?! (Ш.) Қурилишда обрўйинг ошади, шу ердан кўтарилиб кетасан, деб айтгани келдингми?! (С. Аҳм.)*

145-машқ. Текстдан ундов гапларни топиб, ифодали ўқинг. Уларнинг қандай ҳолатни ифодалаганини аниқлаб, тиниш белгиларининг хусусиятларини тушунтиринг.

1. Йўлчи, юр ука, менга ҳамроҳ бўл! (*О.*) 2. Кексалар! Сиз ҳам шу ёшингизни эсланг! (*С. Аҳм.*) 3. Оҳ, оёқларимиздаги кишанларнинг ҳалқалари мунча кўп-а! Қачон узилади у занг босган кишанлар! Қачон қутуламиз чандишиб кетган бу лаънати ҳалқалардан?! (*М. Исм.*) 4. Шавкатжон қўлини ёзиб: — Йе! — деб хитоб қилди, — ўтириш энди бошланади-ку! (*О. Ё.*) 5. Ҳавасим кучли, ўйларим, ха-

ёлларим дунё-дунё! (О.) 6. Ана, ҳамма гап шунда! — деди Аҳмедов. (А. Қ.) 7. Мен ўзим эшитганман! Мана, мана гувоҳ! — деди Қори. (П. Т.)

146- машқ. Текстни дастлаб ифодали ўқиб чиқинг. Сўнгра тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Керакли ўринларда сўзларни бош ҳарф билан ёзинг.

Вуй ўртоқжон-э, дарров бошқа томонга бурасан-а... Ростимни айтсам, мана шу битта ўзим кўп соғайганимдан ўзим хафаман. Вой, нега энди, уни мазах қилиб, хахолаб кулади Муяссар. Айтса шунақа куласан, — деб аразлаган бўлди Зухра, қўй, гапирмайман Гапир, энди нега хафасан, ё тагин артелга қочмоқчимисан ҳа, қочмоқчиман, деди-да, тескари бурилиб кетаверди Зухра, ҳой Зухра, менга қара, ўзи нима гап ҳазиллашиб ҳам бўлмайди-я, тавба Мен сенга дилимдагини айтаман десам, сен нуқул ... Қани, айт, нима ўзи Мени-ку, кўп сут соғади дейишади Мана, ўртоқжон, ўзингни ол. Сен мендан кам соғасанми Ҳозир кам Тўғри айтдинг. Аммо соға оласан-а, ростми Муяссар ўйланиб қолди Ҳаракат қилсам соғарман, деди камсуқумлик қилиб Ҳаракат қилсанг, ошириб ҳам юборасан. Негаки, сигир соғишни яхши кўрасан Сенгаям, менгаям она касб-ку бу Нима бало, мусобақалашайлик демоқчимисан (Р. Ф.)

147- машқ. Дарак, сўроқ, ундов гапларни ажратиб кўчиринг. Гапда дарак, сўроқ, ундов мазмунини қандай воситалар билан ифодаланганини кўрсатинг. Қелишиқ қўшимчаларининг ёзилишини тушунтиринг.

1. Кеч куз. Дарахтларда қолган япроқлар ранг-рўйи ўчиб, ҳилолага турибди. Ёлғондан шамол турса, ростдан дув тўкилади. (Р. Ф.) 2. Пўлат шошилиб кийинди-да, онасига кўринмай кўчага чиқиб кетди. (Ш. Р.) 3. Сўз Шовкатжонга берилсин! Кинорежиссёр Шовкат Хўжаев гапирсин! — деган овоз янгради. Бу — Сайёра эди. (О. Ё.) 4. Гуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб туриб таъзим қилди. (М. Исм.) 5. Кўрдингизми, Ойқиз? Бир ҳовуч ердаги полиз ҳам лаънати бўрондан соғ қолмади. (Ш. Р.) 6. Бундан Нуриддиновга нима фойда? Ўша мухбир Нуриддинов тўғрисида энди ёлгон материал бермайди демоқчимисиз? (А. Қ.)

ГАПЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИГА КўРА ТУРЛАРИ

98- §. Гаплар тузилишига кўра икки турли бўлади: содда гаплар ва қўшма гаплар.

Состави айрим гапларга бўлинмайдиган гаплар содда гап дейилади. Масалан: *Латофат индамади.* (Ў. Ҳ.) *Бунда икки юздан ортиқ бола дам олади.* (С. Аҳм.)

Икки ва ундан ортиқ содда гаплардан ташкил топган гаплар қўшма гап дейилади. Масалан: *На йилт этган чироқ кўринади, на одам товуши эшитилади.* (А. Р.) *Ўша кун кун ботар олдида ҳаво очилиб кетди ва уфққа қуёш қон сачратиб юборди.* (Ў. Ҳ.) *Ўйлар ўтиб, Акбарали анчагина ўртоқлар ерттирди.* (Ас. М.)

148- машқ. Қуйшдаги гапларнинг тузилишига кўра сөзга ёки қўшма эканлигини аниқланг. Туб ва ясама сўзларни топиб, фарқини тушунтиринг.

1. Ораси уларни кузатиб қайтиб кирса, ўғли қийим-боши билан каравотда чўзилиб ётибди. (Ас. М.) 2. Эртасига ҳам маврид бўлмади. (А. Қ.) 3. Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигида қамишларни ямлаб борарди. Чўл шамолидек телба шамол бўлмайди. (С. Аҳм.) 4. Машина Янгичекка яқинлашганда, бир неча отлиқ кўринди. (И. Р.) 5. Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёрмади. 6. Ўқромжоннинг гапи рост эди. Ўқромжон мўлжалга олиб ўқ узди. (С. Аҳм.) 7. Шулар қаёққа бошласа, боравераман. (А. Қ.)

ГАП БЎЛАКЛАРИ

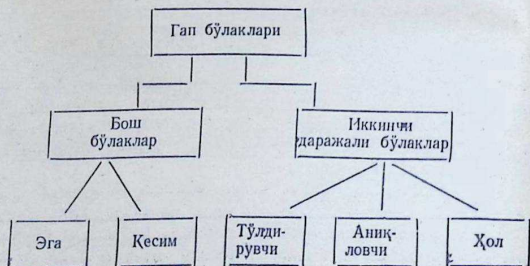
99- §. Гап таркибидаги сўзлар турли вазифани бажаради — гапнинг турли бўлаклари бўлиб келади. Бу сўзлар ўзаро боғланганда, ўзаро муносабатга киришгандагина гап бўлаги бўла олади. Масалан: *Сидиқжон ялт этиб хотинига қаради.* (А. Қ.) Бу гапда шундай гап бўлаклари мавжуд: *Сидиқжон* (ким?) — эга-қаради (нима қилди?) — кесим; *ялт этиб* (қай тарзда?) — равиш ҳоли; *хотинига* (кимга?) — тўлдирувчи.

Гап бўлаклари вазифаларига, гапдаги мавқенга қараб дастлаб иккига бўлинади: 1. Бош бўлақлар. 2. Иккинчи даражали бўлақлар.

1. Икки составли гапнинг асосини ташкил қилган бўлақлар — эга ва кесим бош бўлақлар дейилади. Масалан: *Бир кун оқишом Ўқтам Қомиланикига келди.* (О.)

2. Бош бўлақлардан бирига эргашиб, уларни аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келадиган бўлақлар иккинчи даражали бўлақлар дейилади.

Иккинчи даражали бўлақларга аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол киради. Масалан: *Сидиқжон индамай (ҳол) кўчага (ҳол) чиқиб кетди.* (А. Қ.) *Қомила Ўқтамни (тўлдирувчи) дастлаб (ҳол) катта (аниқловчи) боққа (ҳол) олиб кирди.* (О.)

Бош бўлақлар

100- §. Эга ва унинг ифодаланиши. Гапда муўлақ ҳоким. вазият эгаллаб, фикрнинг кимга ёки нимага қарашли эканини аниқлатувчи гап бўлаги эга деб аталади. Масалан: *Челкаш секин-секин эшакка босарди.* (М. Г.)

Эга доим бош келишик формасида келади. У қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Овқатдан кейин меҳмон дач олгани ётоғига кирди.* (А. Қ.)

2. Олмош билан: *Ҳамма Ашурмирзодан гап кутарди.* (М. Исм.)

3. Отлашган сифат билан: *Яхши — ошини ейди, ёмон бошини ейди.* (Мақол.)

4. Отлашган сон билан: *Қизиқ, бири—қочоқ, бири—қаҳрамон.* (С. Аҳм.) *Икковлари ҳам қизишиб кетишди.* (С. Аҳм.)

5. Отлашган сифатдош билан: *Билган билганин ишлар—билмаган бармоғин тишлар.* Ўқиган отадан улуг. (Мақоллар.)

6. Ҳаракат номи билан: *Ишламоқ иштаҳа очар. Ўқиш—улғайиш.* (Мақоллар.)

Эга бутун бир бирикма билан ҳам ифодалана олади. Масалан: *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти — Тошкент.*

149- машқ. Кўчиринг. Гапларнинг эгаларини аниқланг. Эга қайси сўз туркуми билан ифодаланганини кўрсатинг. Эганинг туб ёки ясама сўздан ифодаланганлигига эътибор қилиб, уни морфологик таҳлил қилинг.

1. Колхозчилар бу йил пахтадан мўл ҳосил етиштирдилар.
2. Ўқиган ўқдан ошар, ўқимаган турткидан шошар. (Мақол.)
3. Биз энг қадимги бобокалонларимизнинг ерида ўтирибмиз. (П. Қ.)
4. Бирдан ичкаридан шарақ-шуруқ эшитилди. (М. Исм.)
5. Илғорлар мажлисда сўзга чиқишди. (П. Қ.)
6. Бешовлари кўчага чиқишди. (П. Қ.)

150- машқ. Эгаларни топинг. Ифодаланишини тушунтиринг. Келишик билан турланган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

1. Ризо бобо чуқур ўйга толди. Бўстон эса очиқ чеҳра билан сўзида давом этди. (С. Назар.)
2. Қалъа томондан дод-фарёд келарди. (М. Исм.)
3. Декада қатнашчиларини ўзбек халқи самимий кутиб олди.
4. Мен чолларнинг гапига бенихтиёр бериламан. Бу гаплар менга эртадан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят чоллар жим бўлишди. (О.)
5. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз—дўстини. (Мақол.)
6. Бирпасдан кейин ўзи келиб қолди. (Р.Ф.)

101- §. Кесим ва унинг ифодаланиши. Гапда эга вазифасида келган шахс, предмет ёки ҳодисанинг ҳаракати, ҳолати, хусусиятини (умумий белгисини) билдирадиган ёки улар жақида сўроқ ифодаладиган бўлак кесим дейилади. Масалан: *Яқин бир жойда дўл ёғяпти.* (П. Қ.)

Кесим қайси сўз туркуми билан ифодаланишига кўра икки хил бўлади: 1) феъл кесимлар, 2) от кесимлар.

Феъл кесимлар қуйидаги кўринишларга эга:

а) соф феъл билан ифодаланган кесим: *Ўрмонжон овқатга келмади.* (А. Қ.) *Сайрамов енгил шиппагини кийди.* . . (О.);

б) равишдош билан ифодаланган кесим: *Мотор гуриллаб, машина олдинга интилди. Тўйнинг қизиги бошлангунча.* (Мақол.);

в) сифатдош билан ифодаланган кесим: *Ишлаганнинг оғзи ўйнар, ишламагanning кўзи ўйнар.* (Мақол.);

г) ҳаракат номи билан ифодаланган кесим: *Ўқиш — улғайиш.* (Мақол.) *Мақсадим — ўқимоқ.*

От кесим. Феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланган кесим от кесим деб юритилади:

От кесимлар қуйидагича ифодаланади:

а) от билан: *Тешабой ашадий душману, сиз хизматни қилаётган депо хўжайини дўстми?* (М. Исм.) *Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах.* (Мақол.);

б) сифат билан: *Кенг асфальт йўл турли-туман машина ва мотоциклларга тўла.* (И. Р.) *Шундан бери Отабек дардманд.* (А. Қод.);

в) сон билан: *Бу — биринчиси. Икки марта икки — тўрт;*

г) олмош билан: *Мақсадим шу. Ўзим ҳар жойдалан, кўнглим сандадур;*

д) равиш билан: *Қурт тутшида бизнинг қўлимиздан келадиган иш кўп.* (А. Қ.)

151- машқ. Қуйидаги гапларнинг кесимини топинг, уларнинг турини, нима билан ифодаланганини айтинг. Қелишиқлар билан турланган олмошларни топиб, ёзилишини тушунтиринг.

1. Ҳаво салқин, тоза. (О.) 2. Ўқиган ўзар, ўқимаган тўзар. (Мақол.) 3. Мен тушуниб турибман-у, сизлар нега тушунмайсизлар? (П. Қ.) 4. Ақром пешанасини ишқалаб, стол олдида тўхтади. (О. Ё.) 5. Ўзи юзсиз, сўзи тузсиз. (Мақол.) 6. Зулфиқоров индолмади. 7. Ёшлар хизматда, кампирлар ҳурматда. (А. Қ.) 8. Чол хона ичига кириб, катта сандиқни кўрсатди. (О.) 9. Ўзи ўнинчини битирган. (П. Қ.)

152- машқ. Гапининг эга ва кесимини аниқланг. Уларнинг ўзаро қандай боғланганини тушунтиринг. Ясама сўзларни топиб, уларнинг ёзилишини айтинг.

1. Меҳмон билан онаси ўртасидаги суҳбат анчагача чўзилди. (С. Р.) 2. Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин. (Қўйишқ.) 3. Беҳунарнинг ҳунари ялқовликдир. (Мақол.) 4. Дилпод хат таҳини очди. (М. Исм.) 5. Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошлади. (С. Аҳм.) 6. Сулаймон ака билан ўзим гаплашаман. (О. Ё.) 7. Қий-чув кўтарилди. (О. Ё.) 8. Илмли минг яшар, илмсиз бир яшар. (Мақол.) 9. Абдулла аввал ҳеч нарсани пайқамади. (Ў. Ум.)

153- машқ. Гапларнинг кесимларини топинг, улардан қайси бири феъл кесим, қайси бири от кесим эканлигини тушунтиринг.

1. Бирники—мингга, мингники—туманга. (Мақол.) 2. Ёмон ишнинг охири вой. (Мақол.) 3. Бердиннинг кўзлари қаҳр билан қисилди. (Х. Деряев) 4. Икковлари тўғон бўйида туриб шу тўғрида ўйлашаётган эди. (Х. Деряев.) 5. Бу заҳарли найзадай, балки ундан ҳам ўткир нарса. (О.) 6. Бунинг кўнгли ёш боланинг кўнглидай беғубор, юраги сезгир, ўзи меҳрибон ҳамда раҳмдил. (Т. Ғойибов.) 7. Биз ишчимиз, меҳнатчимиз. Биз ҳам инсон ўғлимиз. (Ҳ. Ҳ.) 8. Суғоришга қудуқ кам. . . Сув кам. Қудуқларнинг девори темир-бетон қувурлар билан мустаҳкамланган. (С. Ан.) 9. Шу зайлда кунлар, ҳафталар ўтди. (Р. Ф.)

102- §. Кесимлар тузилишига кўра асосан икки хил бўлади: содда кесимлар ва мураккаб кесимлар.

Содда кесимлар бир сўз билан ифодаланади. Масалан: Сайрам уйдан илдам чиқди. (О.) Кимдир катта машғал ёқди. (О.)— содда феъл кесимлар. Илм, фан ва фикр олами ниҳоятда кенг ва чуқур. (О.) Баҳор гўзал! —содда от кесимлар.

Мураккаб кесимлар феъл+феъл, от (сифат, сон ва бошқалар)+феъл типида тузилади. Масалан: Маҳмуд акага янги гап топиб борадиган бўлди. (Р. Ф.) Хотинлар бир-бирига қараб олишди. (Ас. М.) Бу гап Сидиқжонга ҳам маъқул тушди. (А. Қ.)

154- машқ. Гапларнинг содда, мураккаб кесимларини топинг. Мураккаб кесимлар таркибдаги сўзлар қайси сўз туркумига мансуб эканлигини аниқланг.

1. Сайёра шундай ўйлаб радионн қўйди. (Ў. Ум.) 2. Тўйига ҳамма нарса тахт бўлди. (М. Исм.) 3. Лекин Замира учрамади. Бу уни фахрлантирмасди. Ўқитувчи чиқиб кетди. (П. Қ.) 4. Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралашинишига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди. (П. Қ.) 5. Биз икки раҳбар техника кўнгашида итмушук бўлиб ўтирсак. (О. Ё.) 6. Бир неча дақиқадан кейин Тўтиқиз қўлидаги китоб ерга тушиб кетди. (М. Исм.) 7. Бунга ҳар ким ҳар хил изоҳ қилар эди. (М. Исм.) 8. Дилшодда гапириш иштиёқи қолмаган эди. (М. Исм.) 9. Алимардон қўшиқ бошлаши билан, ҳамма ёқ сув қуйгандай жим қолди. (Ў. Ҳ.)

155- машқ. Содда ва мураккаб кесимлар иштирокида бир неча гап тузинг. Уларнинг фарқини, составини, таркибини, сўзларнинг маъносини тушунтиринг.

103- §. Кесим гапда, одатда, эга билан алоқага кирганда, у билан шахс ва сонда мослашади. Масалан: Биз меҳнатни қадрлаймиз.

1. Эга уч шахснинг бирида ёки кўплик сонда бўлса, кесим ҳам шу шахс ва сонда тусланади. Масалан: Сен ўқидинг. У ўқиди. Биз ўқидик. Сизлар ўқидингиз. Улар ўқидилар.

2. Эга III шахс кўпликда бўлса, кесим III шахс бирликда ҳам, кўпликда ҳам шакллана беради. Бундай пайтда кесимнинг эга билан сонда мослашини шарт эмас. Масалан: Улар ўқиди (ўқидилар). Улар келди (келдилар).

3. Кесим феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланганда (эга кўпликда бўлганда), эга билан сонда мослашмайди. Масалан, *Мақсадимиз—шу. Қирлар, адирлар кўм-кўк. Мажлисга тўпланганлар юзтача.*

156- машқ. Гапларни кўчиринг. Эга ва кесимнинг мослигини кўрсатувчи кўшимчаларни аниқланг.

1. Розия ҳам шу чорбоғдан чиқиб, автобус бекатига қараб бормоқда эди. (П. Қ.) 2. Ой томдан ҳатлаб ўтиб, тут соясини ариқ бўйига олиб бориб қўйди. (С. Аҳм.) 3. Кўчадаги гала-говур дарвоза ичкарисидagi шарпани эшиттирмасди. (М. Исм.) 4. Тўпани-со ёлғондан қовоғини солди. (А. Қ.) 5. Онам ошхонадан югуриб келди. Мен ҳам беланчакка яқинлашаман. (О.) 6. У чуқур тин олиб, кўзларини юмди. (М. Исм.) 7. Болалар бир-бирларига қараб олишди. (Р. Ф.) 8. Барча бирдай иштиёқ ва севинч билан қўшиқ бошлади. (Ш. Р.)

104-§. Эга билан кесим орасига тиренинг қўйилиши. Эга ва кесим от ёки отлашган сўз билан ифодаланиб, кесимлик қўшимчаси (-дир) тушиб қолганда, улар орасига тире қўйилади. Бу қуйидагича бўлади:

1. Эга ва кесим (ёки мураккаб кесимнинг бир қисми) бир хил сўз туркумига оид сўзлар билан (феълдан бошқа) ифодаланганда, масалан: *Оз сўз—соз сўз. (Мақол.) Яхши—хунук либос билан ҳам яхши. (Мақол.) Беш карра беш—йигирма беш. Акам—инженер.*

2. Гапнинг эгаси ҳам, кесими ҳам ҳаракат номи билан ифодаланганда: *Ўқиш—улгайиш. (Мақол.)*

3. Эга ёки кесим кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда: *Бу—сиз учун катта синов. Ишимиз—шу, ука.*

I. Эслатма: Қуйидаги ҳолларда эга ва кесим орасига тире қўйилмайди:

1. Кесим от билан ифодаланиб, -дир, эди (экан, эмиш), бўлмоқ кабилар билан бирга келса: *Акам инженердир. Опам ўқитувчидир. Уша кезларда у тракторчи эди. Меҳнат қилган хор бўлмас, дўст-душманга зор бўлмас. (Мақол.)*

2. Эга кишилик олмоши билан ифодаланса: *Мен ака, сен ука.*

3. Агар эга составдан англашилган воқеа-ҳодиса мазмунини кесим составдан англашилган мазмунга ўқшатилиб, улар орасида ўқшатиш юкламаси ҳудди келса: *Бепоев республикамиз ҳудди ўқшаши йўқ чаманзор.*

4. Кесим сифат, равиш, тартиб сон, кишилик олмоши билан ифодаланса: *Бол ширин, болдан бола ширин. (Мақол.) Оғанин тоғув бўлса, от кўп, опа-ингил тоғув бўлса, ош кўп. (Мақол.) Биз биринчи. Буларнинг ҳаммаси бизники.*

5. Кесим бор ёки йўқ сўзи билан ифодаланса: *Элда обрўйим бор, дилда гурғум бор.*

II. Эслатма: Икки атоқли от кетма-кет қўлланиб, икки жой оралигини билдирса (бир нарсaga тегиб ва алоқадорлик билдирганда), улар орасига ҳам тире қўйилади: *Тошкент—Янгийул поезда, Жоул—Ленц қонун каби. Макон, замон, миқдор чегарасини билдирувчи: 20—30- йиллар, XIX—XX аср каби ҳолларда ҳам тире қўйилади.*

157- машқ. Бош бўлақларни ажратиб, уларнинг тагига чизинг, тиренинг қўйилиш сабабларини баён қилинг.

1. Яхши рўзгор—жаннат, ёмон рўзгор—дўзах. Оз емак—тани соғлиқ, оз демак—ҳишматга боғлиқ. Оз емак—соз емак. Аччиқ тил—заҳри илон. (Мақоллар.) 2. Бир хизматчининг қўзини ўз қариндошига . . . олиб беради . . . Бу—бпр. (О.) 3. Бу қиз Гулнор эди. (О.) 4. Томчи—сел бўлмас, душман—эл бўлмас. 5. Бирники—мингга, мингники—туманга. Давлатишг—ота-онанг. Қўл югуриги—ошга, тил югуриги—бошга. Фарзанд—белнинг шувати. (Мақоллар.)

Иккинчи даражали бўлақлар

105-§. Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши. Гапнинг бирор бўлагига (жўпвича кесимга) бошқарув йўли билан боғланиб, уни тўлдириб келган иккинчи даражали бўлақ тўлдирувчи дейилади. Масалан: *Омон менга қаради, мен унга қарадим.* (F. F.) *Водийларни, тоғларни* ошиб, Далаларда ёлғиз адашиб, келиб қолди юртинга Омон. (X. O.) *Сизга* нима бўлди ўзи? (O. E.)

Тўлдирувчилар қуйидагича ифодаланади:

1. От билан: *Дилишод мактубни холасига* бериб, кўчага чиқиб кетди. (M. Исм.) *Мансуров одамлар билан* хайрлашди.

2. Отлашган сифат билан: *Яхшига* қора юқмас, *ёмонга* эл боқмас. (Мақол.)

3. Отлашган сон билан: *Бешни бешига* қўйшас, ўн бўлади. *Бирга* вафо—*мингга* вафо. (Мақол.)

4. Сифатдош билан: *Билмагандан* билган яхши, тўғри ишни қилган яхши. (Мақол.)

5. Ҳаракат номи билан: *Унинг кулиб боқишларини* бир зум ҳам унутмайман.

Тўлдирувчилар бирикмадн ҳолда ҳам ифодаланади: *ёшликдан ота-она ҳурматини ўрнига қўйишга* интил!

Одатда, тушум келишигидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар воситасиз; жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги, кўмакчилар билан шаклланган тўлдирувчилар эса воситали тўлдирувчилар саналади.

Воситасиз тўлдирувчи белгилн (тушум келишиқ қўшимчасини олган ҳолда) ва белгисиз (келишиқ қўшимчасисиз) келади: *Одамни меҳнат улғайтиради* (белгилн). *Бир туп ток* эксанг, *бир туп тол* эк (Мақол.) (белгисиз).

158-машқ. Гапларни ўқиб, тўлдирувчиларни топинг. Уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб ёзинг. Тушириб қолдирилган келишиқ қўшимчалари ва кўмакчиларни қўйинг.

1. Тўтиқиз . . . хаёли ёшлиқ чоғлари . . . бошлаб кетган эди. (M. Исм.) 2. Котиб ўзи кўрган-билган . . . , ҳис-туйғу . . . Қоди-ровга ҳикоя қилди. (Ш. P.) 3. Мана риёкор ота . . . икки оғиз ширин сўзи тугдирган умид . . . Тўтиқиз . . . кўнгли кўтарилди. У худди бувиси . . . холаси . . . кўргандай еуюнди. (M. Исм.) 4. Аҳмад никовлари косиб . . . шогирд тушганлар. Аъзам тивзасидаги маҳси . . . ҳафсала . . . пишиқ тикади. (O.) 5. Туробжон

у . . . ясама писанда . . . қарши олди. (О. Ё.) 6. Азиза у . . . қараб ўтириб жуда завқланиб кетди. (С. Аҳм.) 7. Ашурмирзо хат . . . Тўтиқиз олдига қўйди. (М. Исм.)

159- машқ. Тўлдирувчиларни топиб, воситасиз тўлдирувчиларнинг тагига бир чизик, воситали тўлдирувчиларнинг тагига икки чизик чизинг. Воситали тўлдирувчиларнинг қайси келишкда ифодаланганини, маъносини тушунтиринг. Феълларни топиб, ясалишини, ёзилишини изоҳланг.

1. Қаршисида сочларини бошига турмаклаган кўҳликкина аёл турар эди. (С. Қ.) 2. Сенга бўлган меҳр-муҳаббатимни ўзинг биласан. Қадрдон дўстмиз. Бир-биримизга суянган қадрдонлармиз. (Ш. Р.) 3. Нигора ё билиб, ё билмай менинг ярамга туз сепмоқда эди. (Ойд.) 4. Ўқиганингни гапирма, уққанингни гапир. 5. Хуржундан бир кулча олиб бурдаладим-да, иштаҳа билан едим, устидан иссиқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб ичдим. (О.) 6. Дилшод завқланиб унга қараб турди. (М. Исм.) 7. Кечқурун Сидиқжонни кўргани болалигидаги ўртоқларидан бири келди. (А. Қ) 8. Ашурмирзо ҳеч нарсадан хабари йўқдай, қўлидаги чойни ҳўплаб ўтирди. (М. Исм.) 9. Менинг сизлардан кўрганимни, кўраётганимни ҳеч ким ўз фарзандидан ҳам кўрган эмас. (А. Қ.)

106- §. Аниқловчи ва унинг ифодаланиши. Предмет ёки ҳодисанинг белгисини ифодаловчи иккинчи даражали бўлак аниқловчи дейилади. Аниқловчи шахс, предмет, нарсанинг белгисини, хусусиятини, шаклини, мазасини, ҳажмини, психик хусусиятини, ранг-тусини, бирор шахс ёки предметга қарашлилигини ифодалайди. Масалан: *Чўлу биёбон. Кенг, улугвор саҳролар уфқдан-уфққа туташиган. Куз фасли. Қўёшнинг иссиғи куйдирмайди, эркалайди.* (О.) Бу мисоллардаги кенг, улугвор, қўёшнинг сўзлари аниқловчи, саҳролар, иссиғи сўзлари аниқловчилар боғланган сўз (аниқланмиш) дир. Аниқловчилар икки хил бўлади: 1) сифатловчи-аниқловчи; 2) қаратқич-аниқловчи. Масалан: *Яхши боладан раҳмат, ёмон боладан лаънат етар.* (Мақол.) *Студентларнинг* ҳиссаси. *Яхши, ёмон*—сифатловчи; *студентларнинг*—қаратқич-аниқловчи. Аниқловчилар ўзи боғланган сўзга тобе бўлиб, қуйидагича ифодаланади:

1. Сифатловчи-аниқловчилар:
1. Сифат билан: *Кичика* декча, ичи тўла миҳча. (Топ.) *Қим-дир катта* машғал ёқди. (О.)
 2. От билан: *пўлат* сандиқ, *тоғ-тоғ* пахта. *Пўлат* пичоқ қинсиз қолмас. (Мақол.)
 3. Сон билан: *биринчи* курс, *юзтача* йигит-қиз.
 4. Олмош билан: *Ўша* бола, бу китоб, *ана шу* киши каби.
 5. Сифатдош билан: *Ўқиган* бола. *Ўтмас* пичоқ қўл кесар. (Мақол.)
- II. Қаратқич-аниқловчилар:
1. От билан: *Мирҳайдарнинг* ўзи бино қуриладиган жойга *усталарни чақирди.* (О.) *Мактабнинг* биниси каби.
 2. Сифат билан: *Ёмоннинг* яхшиси бўлгунча, *яхшининг* ёмони бўл. (Мақол.)

3. Сон билан: *Иккинчиг бири унинг айтганини маъқуллайди.*

4. Олмош билан: *ҳаммасининг вазифаси, барчанинг ютуғи, бизнинг институтимиз каби.*

5. Сифатдош билан: *Ўқиганнинг тили узун. (Мақол.)*

Қаратқич белгили ва белгисиз бўлади. Масалан: *Инқилоб сўзи ҳамманинг (белгили) оғзида. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар, пулдорлар (белгисиз)—барчаси ваҳимада. (О.)*

160- машқ. Гапларни кўчиринг, аниқловчиларни топинг. Уларнинг қайси сўзга боғланиб келаётганини аниқланг, муносабатини тушунтиринг. Жуфт сўзларни топиб, ёзилишини тушунтиринг.

1. Ғуборсиз осмоннинг ҳар ер-ҳар ерида совун кўпигидек енгил булутлар сузади. (С. Аҳм.) 2. Тўтиқиз ана шундай баҳорлардан ўн еттисини кўрди. (М. Исм.) 3. Сон-саноқсиз қизил, кўк ҳалқалар кўз ўнгида муаллақ суза бошлади. (У. Н.) 4. Студентлар ўтиришди-ю, бир-бирларининг қулоқларига шивирлай бошлашди. (У. Н.) 5. Қудратнинг яловбардор овози янгради. (М. Исм.) 6. Қуёш тепамизга келгунча икки қучоқ-икки қучоқ лола териб қўйди. (Ў. Ум.) 7. Улар қишлоқнинг қоқ ўртасидан ўтган кенг асфальт кўчаннинг бу бошидан кириб, у бошидан чиқишди, бир неча жойда тўхтаб, тўрт хонали янги данғиллама уйларни кириб кўришди. (О. Ё.)

161- машқ. Аниқловчили бирикмаларни топиб кўчиринг, уларни сифатловчи, қаратқичли аниқловчиларга ажратинг. Қайси сўзга боғланганини, эргаш алоқанинг қайси тури асосида муносабатга киришаётганини изоҳланг.

1. Ўз бошлигининг табиатини яхши билиб олди. (Г. Свиридов.) 2. Туробжон бу ўйлардан боши ғовлаб, тонгга яқин зўрға кўзи илindi. (О. Ё.) 3. Унинг қалбида бир-бирига зид бўлган икки фикр ўрин талашарди. (Ш. Р.) 4. Бу сандиқнинг ягона хўжайини буювим эканини, ширинликларни кўз қорачиғидай аяб сақлашини яхши биламан. (О.) 5. Ўзбекистоннинг жўшқин, шўх баҳори чўлга гул ва кўкат сепини ёйди. (О.) 6. Қолхоз ранси меҳмондўст одам экан. (Ў. Ум.)

162- машқ. Гапларни кўчиринг. Гапнинг бош бўлақларини, тўлдирувчи ва аниқловчиларни топиб, уларга характеристика беринг.

1. Кампир кўзларини очди ва рўпарасида жилмайиб турган йнгитга тикилди. (Х. Н.) 2. Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. (А. Қ.) 3. Бояги одам ўтирди. (А. Қ.) 4. Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганда колхознинг бир неча йиллик ҳисоботини кўриб қолибди. (А. Қ.) 5. Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъқуллаб қўйишди. (П. Қ.) 6. Шаҳзоданинг ақлига, виждонига таъсир қилишга тиришди. (О.) 7. Унинг ўрнини босадиган садоқатли қул керак эди. (Ё. Ш.) 8. Мелиқул ота халфага чой узатиб, тўртинчи нонни ҳам синдириб унинг олдига қўйди. (Ё. Ш.) 9. Баҳорнинг ёқимтой боқиши, бўйини эгиб, ялиниб-ёлбориши олдида Пўлат индолмай қолди, рози бўлди. (Ш. Р.) 10. Чанг босган дарахтлар гўё ёмғирга, салқин шамолга интизордек сукут этади. (П. Қ.)

163- машқ. *Гўзал, меҳрибон, кўп, қалин, беғубор* сифатловчи-аниқловчилари иштирокида гап тузинг. Сифатловчининг ифодаланиши ва маъносини тушунтиринг.

164- машқ. *Ватаннинг, халқнинг, дўстнинг, пахтанинг* қаратқич-аниқловчилари иштирокида гаплар тузинг. Унда қаратқичнинг белгилари ифодаланиши сабабларини тушунтиринг.

107- §. Аниқловчиларнинг предмет ёки шахсни қайта номлаш учун қўлланадиган тури изоҳловчи дейилади.

Изоҳловчилар гапдаги вазифаси, маъноси жиҳатдан аниқловчига ўхшаса-да, от билан ифодаланиши жиҳатидан ундан фарқ қилади. Масалан: *Сулаймон ота Зулфиқор амакиникига бориб хабар қилди. (М. Исм.)*

Изоҳловчи изоҳланмиш билан қатор келиб, унинг унвонини, машғулот-касбини, жинсини, қариндош-уруғлик муносабатини, ҳурмат қилиш, лақаб ва тахаллусини ифодалаш учун хизмат қилади.

165- машқ. Гапни таҳлил қилинг. Изоҳловчиларни аниқланг. Маъноларини тушунтиринг. Сифатловчилардан фарқини айтинг.

1. Отаси Иноят оқсоқол яна тирикчиликнинг пайига тушди. (С. Аҳм.) 2. Содиқ темирчи Раззоқнинг ҳорғин кўзларига боқиб сўради. (Ҳ. Ғ.) 3. Сиз, ўртоқ Тўқсоба афанди, ўзингизнинг Тўқсобалигингиздан шунақа орланасизми? (С. А.) 4. Гафур тоғамнинг ўғли-чи, Азамат. (Ҳ. Ғ.) 5. Қишлоқда уни катта-кичик «Умматали паратка» дерди. (С. Аҳм.) 6. Асқар понсот деган қонхўр босмачи ўт қўйган уйлардан эди. (А. Қ.) 7. Оқсоч хотин қизларни ювинтириб, тарантириб, яхши кийимларини кийгизиб меҳмонхонагача олиб чиқди. (А. Қ.) 8. Қурбон ота сада остидаги супага жой қилди. (А. Қ.)

166- машқ. Ўзингиз қариндош-уруғ, касб, лақаб маъносини ифодалайдиган изоҳловчилар иштирокида бир неча гап тузинг.

108- §. Ҳол ва унинг ифодаланиши. Ҳол кесимга боғланиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг ўрнини, пайтини, ҳолатини, бажарилиш сабабини, мақсадини билдирадиган иккинчи даражали бўлақдир.

Ҳол маъно ва вазифасига кўра бир неча турга бўлинади: равиш ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли. Масалан: *эртага борамиз, оҳиста қадам ташлади.*

Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини кўрсатиб, феъл билан ифодаланган гап бўлагига битишув йўли билан боғланадиган ҳолнинг туридир. Равиш ҳоли кўпинча равиш ва равишдош билан ифодаланади. Масалан, *Мардларча* золимнинг бўғзидан *тутдиқ.* («Хат» дан). *Ўйнаб* гапирсанг ҳам, *ўйлаб* гапир. (Мақол.)

167- машқ. Гапларни ўқинг. Равиш ҳолларини топиб, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини тушунтиринг.

1. Жаннат хола секин ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан чиқди. 2. Ҳайдар ота ундан жавоб ололмаслигига кўзи етиб шошганча ичкарига кирди. (А. Қ.) 3. У жон талашаётгандай қаттиқ типирчялади. (М. Исм.) 4. Тўтиқиз ҳам ёш тинмаган кўз-

ларини мўлтиратиб қаради. (М. Исм.) 5. Самолёт тез учад. 6. Бир куни Сандий ишдан жуда хурсанд қайтди. (А.Қ.)

168- машқ. Равиш ҳолларини топинг. Уларнинг қайси сўз билан алоқага киришганини аниқлаш. Қўшма ва жуфт сўзларни топиб, ёзилишини тушунтиринг.

1. Йигитали суратга суқланиб боқди, қўлига олиб узоқ тикилди. (С. К.) 2. Бирдан эшик тагида ит вовуллади. (С. Аҳм.) 3. Ашурмирзо тирик одамдай нафас олса ҳам, ўликдай қимирламай ётарди. (М. Исм.) 4. Буни ҳар ким ҳар хил тушунади. (М. Исм.) 5. Қаримий узун, ингичка бармоқлари билан сочларини силай-силаё ўрнидан турди. 6. У бошидаги ҳаво ранг пешанабоғини янгитдан боғлаб, ингичка қўлларини ёзганича секин ўйинга тушиб кетди. (Ў. Ум.) 7. Исмат бобо чиндан жуда қувониб кетган эди. (П. Қ.) 8. Дилшод мактубни ўқиб бўлиб секин холасига қаради. (М. Исм.)

Ўрин ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўринини билдиради. Масалан: *Ҳақиқатан ҳам ташқари ниҳоятда совуқ эди.* (М. Исм.) *Сўй томонга кетди* каби. Ўрин ҳоли жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келиш-икларида келган ўрин-жой маъносини билдирувчи сўзлар ёки ўрин маъносидаги от-қўмакчилар орқали ифодаланади. Масалан: *Дилшод уларга салом бериб, завод томон юрди.* (М. Исм.) *Қишлоқда яшаймиз* каби.

Ўрин ҳоли одатда ҳоким бўлакка — кесимга бошқарув йўли билан боғланади.

169- машқ. Тушириб қолдирилган ўринларда қавс ичидаги ҳарф ва қўшимчаларнинг мосини қўйиб гапларни кўчиринг. Ўрин ҳолларини топиб, уларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

1. Шунча юрса ҳам уйига ҳеч етмайди. (М. Исм.) 2. Сизнинг ўша ерда эканлигингизни кўри (п — б) туришсин. (М. Исм.) 3. Лекин лабда яширинган кулги энди қора кўзларда ўйноқлайди. (М. Исм.) 4. Бошимда чуст дўппи, белимда шо (ҳ — й) и қийиқ, оёғимда нимпошна хром этик. (F. F.) 5. Баланд-баланд сўқир пахса дево (р — л) оша кўча томонга шафтоли, баъзан аймоқи тоғузумлар осилиб тушган. (F. F.) 6. Зомин тоғлари (ни — нинг) этаклари, Жиззах ша (ҳ — х) ри (ни — нинг) жимжит станциясидан қўзғалган курьер поезди Ховосга қараб, ундан Тошкентга қараб, ундан Москвага қараб чопади. (F. F.)

170- машқ. Гапларни таҳлил қилинг. Тўлдирувчи ва ўрин ҳолларининг маъноларини, фарқларини ажратиб, уларнинг ҳоким бўлак билан муносабатини изоҳлаш. Қўшма феълларнинг тузилишини, ёзилишини тушунтиринг.

1. Айвонининг у бошидан бу бошига олиб қочаман. Оғир китоб қўлимдан тушиб кетади, мен устига йиқиламан. (О.) 2. У ҳовлига сакраб тушди-ю, уйдан ов милтигини ўқлаб чиқди. (П. Қ.) 3. Турсунбой қаёқларда юрган экан? (С. Аҳм.) 4. Амударё флотига ишга ўтгандан кейин Хўжайлига кўчиб кетишди. (Ас. М.) 5. Асад қори ичидан зил кетиб ўтирар эди. (М. Исм.) 6. Сидиқжон унинг ҳазиломиз гапирганини пайқамай Зиёдахонга мунгайиб қаради. (А. Қ.) 7. Бу йўлда ҳар қандай кучдан фойдаланишимиз керак. (Г. Свири-

дов.) 8. Эғнида кўк пальто, бошида ойисининг рўмоли бўлса керак, икки учини қўлтигидан ўтказиб орқасига боғлаб қўйибди. (Ҳ. Ум.) 9. Гулга асаларилар қўниб гўнғиллашди. (С. Аҳм.) 10. Мана шу кунларда «Қўшчинор» дан бир талай одам кетиб қолди. (А. Қ.)

Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Масалан: *Бугун шаҳарга жўнаймиз.*

Пайт ҳоли *довур, буён, қадар, бери* каби сўзларни пайт маъносини билдирувчи сўзлардан кейин келтириш билан ҳам ифодаланади. Масалан: *Сизни кўндан бери кутаман. Дарсга қадар уйга бориб келди.*

171- машқ. Пайт ҳолларининг тагига чизинг, ифодаланиши ва маъноларини тушунтиринг.

1. Чойдан кейин домлам бир тўда катта шогирдларига имлаб ишора қилди. (О.) 2. Дилшод-чи? О, Дилшод ҳар кун қош қорайганда келади; (М. Исм.) 3. Бир неча дақиқадан кейин Тўтиқиз қўлидаги китоблар ерга тушиб кетди. (М. Исм.) 4. Кузга бориб битта бошпана тиклаб оларсиз. (С. Аҳм.) 5. Салдан кейин милтиқ осган отликлар бирин-кетин елиб кела бошлади. (Ҳ. Ғ.) 6. Бозорга бу таклиф аввалгисидан ҳам оғирроқ туюлди. (С. Аҳм.) 7. Поезд Ховосга эрта билан соат саккиз яримда етиб келди. (Ғ. Ғ.) 8. Сиз ёзилиб ўтиринг! Мен ҳозир келаман! — деб ичкари ҳовлига кириб кетди. (С. А.)

172- машқ. Гапларни таҳлил қилинг. Ўрин ва пайт ҳолларининг ҳоким бўлак билан боғланишини тушунтиринг. Фарқини ажратиб изоҳланг.

1. Дилшод Қорабулоқ гузарига кун кўтарила бошлаганда кириб келди. (М. Исм.) 2. Энди-чи, энди одамлар тўғрисидаги энг олижаноб туйғулар ва тасаввурларимни сиз туфайли ўзгартиришга мажбур бўлдим. (М. Ж.) 3. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол.) 4. Яқин ўртада бўри улиди. (С. Аҳм.) 5. Юз қадам нарироқда, тоғ бағрида, катта харсангни қалқон қилиб турган бир киши ғазаб билан гапга киришди. (С. А.) 6. Умидсизланган отлик . . . товуш эшитилган томон отилди. (С. А.)

Сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган сабаб маъносини билдиради. Сабаб ҳоли *учун, сабабли, туфайли* сўзларидан биронтаси билан бирга келган сўзлар орқали ёки чиқиш келишигидаги сўз билан ифодаланади. Масалан: *Шодлигидан қичқариб юборди* каби. Сабаб ҳоли ҳоким бўлакка (кесимга) бошқарув йўли билан боғланади.

173- машқ. Сабаб ҳолларини топинг, уларнинг қандай шакллангани, маъносини тушунтиринг, ҳолнинг бошқа турларидан фарқини айтинг.

1. Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон уни совуққотган гумон қилди. (С. Аҳм.) 2. Қодир касаллиги сабабли дарсга келолмади. (М. Осим.) 3. Абдуғани бўлса, ҳали бошланғич мактабни тугатмагани учун кампирнинг ёнида экан. (Ғ. Ғ.) 4. Ёғ эриб оққан, тухум синган бўлганидан, халфанаши ўртоқларимнинг олдида боришдан маъно чикмас эди. (Ғ. Ғ.) 5. Ёши йигирмада бўлса ҳам, тоғ

боласи бўлгани учун, чўрткесар ва сур кўринади. (С. А.) 6. Болачақалари бўлмаганидан уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас... (F. F.) 7. Хўрданинг аччиқлигидан Низомжоннинг афти бурушиб кетди. (С. Аҳм.) 8. Хурсандлигимдан бошим осмонга етган эди. (Ю. Ақобиров.)

174-машқ. Қуйидаги ғаплардаги ҳолларни аниқланг. Ифодаланишини тушунтиринг. Ўрни ва пайт ҳолларига алоҳида характеристика беринг. Ўрни-пайт ва чиқиш келишиклари шаклида ифодаланган тўлдирувчи ва ҳолларнинг фарқларини айтинг.

1. Ҳиротга бу кун тунда қайтдилар. (О.) 2. Янтоқдан атир чиқмас, қўрқоқдан ботир чиқмас. (Мақол.) 3. Душмanning совғасидан қўрқ. (Мақол.) 4. Улар пича юриб, тўрт-беш таноб жойини ишғол этган бедазорга чқишди. (О.) 5. Комсомоллар тоғ атрофидаги хонадонлар томонга, Искандаров билан Ғозибой катта кўча томонга тезлаб кетишди... (Ё. Шукuroв.) 6. Мелиқул ота аста дастурхонга назар солди. (Ё. Ш.) 7. Кеч соат ўн бирда улар учовлари биргалашиб қурилишга чиқиб келдилар. (Ас. М.) 8. Ўнинг олдида ўрта бўйли, кенг яғринли йигит—район комсомол комитетининг секретари Анвар турарди. (Ш. Р.) 9. Беш кундан бери йўлингизга қараймиз. (П. Қ.) 10. Онахон нима учун ҳали одамлар ичидан чиқиб кетди? (Ас. М.)

Мақсад ҳоли иш-ҳаракатнинг қандай мўлжал, мақсад билан бажарилишини билдиради. Мақсад ҳоли кўпинча ҳаракат номининг учун, мақсадида сўзлари билан бирга келиши орқали ифодаланади. Масалан: *Институтда олган билимимни мустаҳкамлаш мақсадида қўшимча адабиётлардан унумли фойдаланаман. Дўстимни кутиб олиш учун вокзалга чиқдим.*

Баъзан мақсад ҳоли жўналиш келишигидаги сўзлар орқали ёки *гани (-гали)* қўшимчалари билан шаклланган сўзлар орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: *У Москвага ўқишга кетди. У дам олгани курортга кетди* каби.

Мақсад ҳоли ҳоким бўлак — кесимга бошқарув йўли билан боғланади.

175-машқ. Текстни ўқинг. Сабаб ва мақсад ҳолларини ажратиб, ифодаланишини тушунтиринг. Равишларни топиб, равиш ясовчи қўшимчаларни аниқланг, ёзилишини изоҳланг.

1. Улар нирк олдида ўтиб, аллақандай ариқчалардан сакрашди. (П. Қ.) 2. Она самовар қўймоқ учун ошхонага чиқиб кетди. (М. Г.) 3. Умид бутун қувончинини баён этиш учун хат ёзди. (Мирм.) 4. Кечкурунга бориб отанинг ўзидан шошилишча телеграмма келиб қолди. (Х. Н.) 5. Ўзини кўрсатиш учун шундай қилгани йўқ. (П. Қ.) 6. У буни Маҳкам учун қилар эди. (П. Қ.) 7. Кампир чироқни ёқиб, пайпоқ тўқимоқ учун столга ўтирди. (М. Г.) 8. Умиднинг руҳи тетик бўлгани учун Чўтир хола эшикдан кириб келди. (Мирм.) 9. Сизнинг колхозингизда бўлган жиноятларнинг устини очиб, у жиноятларни қилган жиноятчи ёки жиноятчиларни топиш учун МТСнинг сиёсий бўлими кўп ишлади. (С. А.)

176- машқ. Гапни таҳлил қилинг. Иккинчи даражали бўлақларнинг тагига чизинг. Ҳар бирининг маъносини, ҳоким бўлакка муносабатини аниқланг. Дастлабки бешта гапни морфологик таҳлил қилинг.

1. Одамлар орасидан чиқиб дарё томонга югуриб кетаётган кимдир қоқилди. (А. Қ.) 2. Мен колхозга биринчи бўлиб ёзиламан. (А. Қ.) 3. Бир-биримиз билан жуда эски биродардай суҳбатлашдик. (Ғ. Ғ.) 4. Тўтиқиз уйдан отилиб чиқиб, холамнинг яна қайғу чўккан ғамгин юзига ташвиш билан тикилди. (М. Исм.) 5. Ҳамманг кўзи менда бўлади. (У. Н.) 6. Сулаймон ака ҳам бу мулоҳазадан кейин чурқ этолмай қолди. (М. Исм.) 7. Юзи ғазабдан оқариб кетди. (Г. Свиридов.) 8. Машина колхоз идорасига яқинлашганда, клубдан яна қувноқ куй янграй бошлади. (Ҳ. Ум.) 9. Қудратнинг хаёли ҳамон Ғуломжонда эди. (М. Исм.)

177- машқ. Тўлдирувчи ва ҳолларни топиб, уларнинг маъноларини ва ифодаланишини тушунтиринг. Фарқларини кўрсатинг. Сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи қўшимчаларни аниқлаб, маъно ва ёзилишини изоҳланг.

1. Бобом совуқдан қалтираб, ҳассасини аранг ушлаб келар эди. (О.) 2. Бобир олис юртда ҳурматин қилган, Муқаддас, мўътабар она тупроғим. (Х. Салоҳ.) 3. Ора-сира ялқовларни ҳам «мақтаб» туриш керак. (Ғ. Ғ.) 4. Мендан илгари ҳам ялқовлар тўғрисида ҳикоя ёзган кишилар ўтган. (Ғ. Ғ.) 5. У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим. (О. Ё.) 6. Ҳошимжонни минбарга таклиф қилишди. (С. Аҳм.) 7. Наргис ҳуснини куйламаган, унинг севгисига сазовор бўлишни, висолига етишни орзу қилмаган қуш борми? (Ш. Р.) 8. Қиз бош ирғаб, унинг гапини маъқуллади.

178- машқ. Гапларни таҳлил қилинг, бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларни аниқланг. Уларнинг ўзаро боғланишини схема асосида кўрсатинг. Сўз ўзгартувчи қўшимчалар, ёрдамчи сўзларни белгиланг, вазифасини тушунтиринг.

1. Ўлиш осон, яшаш қийин. Ўлиш номарднинг ҳам қўлидан келади. Мард яшайди. У уфққа ... қўлини чўзди.

Юр, юр ўшаққа борамиз. Вақтлроқ бориб тонг отишини кутиб оламиз. Сен ҳали ёшсан. Сени ўзим ҳув ўша уфққа олиб бораман. Сен уфқни кўрасан. Қўлинг билан ушлаб кўрасан. Уфқни Найманга олиб келамиз. Йўқ, йўқ, Найманни уфққа олиб борамиз. (С. Аҳм.) 2. Ғуломжон энтикиб-энтикиб гапирди. (С. Аҳм.) 3. Мен ҳаммасини ипидан-игнасигача айтиб берар эдим. (И. Р.) 4. Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳақида ирғиб туриб, самоварни опасининг қўлидан олди. (А. Қ.) 5. Кампир шундай хаёллар билан ухлаб қолди. (С. Аҳм.) 6. У универсал станокда деталь йўнмоқда эди. (О. Ё.) 7. Янги ҳовли Тиллаевга ёқди. (С. Аҳм.)

ГАПНИНГ УЮШИҚ БЎЛАҚЛАРИ

109- §. Гапда бир хил синтактик вазифани бажариб, бир хил сўроққа жавоб бўлган бўлақлар гапнинг уюшиқ бўлақлари ҳисобланади. Уюшиқ бўлақлар, одатда, бир сўз туркумига мансуб бўлади. Улар ўзаро тенг боғловчилар, тенгланиш интонацияси орқали бирикади.

Солда гапни таҳлил қилиш намунаси

Таҳлил учун мисоллар	Гап бўлаги	Қайси сўз туркуми билан ифодаланган	Эргаш алоқа тури бўйича	Қайси сўзга тобе	Сўроғи	Умумий характеристика
Мен қўйин масалани ечдим	эга аниқловчи тўлдирувчи кесим	I шахс, birlikдаги ки- шилик олмоши сифат от I шахс, birlikдаги ўт- ган замон феъли	— битишув бошқарув мოსлашув	— масала ечдим мен	ким? қандай? нимани? нима қил- дим?	Мазмунинга кўра дарак гап, тузили- шига кўра солда гап

Масалан: *Карам, шолғом, сабзи-пиёз, мева-чева — бари муҳайё.* (Ҳ. Ғ.)

Гапнинг бош бўлаклари ҳам, иккинчи даражали бўлаклари ҳам уюшиб келиши мумкин. Масалан: *Унда на ғазаб, на нафрат, на қўрқиш бор эди* (Г. Н.) — эгалар уюшган. *Дунёда пулдан, буюмдан ҳам азизроқ нарсалар бор* (Ҳ. Ғ.) — тўлдирувчилар уюшган.

110- §. Уюшиқ бўлақларда сон, эгалик, келишиқ қўшимчалари уюшиб келган сўзларнинг энг охиргисига қўшилади ва улар учун умумий бўлади. Боғловчи билан бирикканда эса, боғловчи уюшиб келувчи сўзларнинг энг охиргисидан олдин келади. Боғланиш кўмакчи орқали содир бўлганда эса кўмакчи охирги уюшиқ бўлақдан сўнг келади. Масалан: *Пўлат ер остидан унга тикилди ва ғазабланди.* (Ш. Р.) *Ҳам кўзлари, ҳам лаблари билан ишрингана қилиб кулди.* (М. Исм.) *Бу дарахтларни Ҳиндистондан, Афғонистондан, яна аллақадердан олдириб келибди.* (М. Исм.)

Уюшиқ бўлақларда сон, эгалик, келишиқ қўшимчаси ҳар бир уюшиқ бўлаққа қўшилиб, кўмакчи, боғловчи эса уюшиб келувчи бўлақларда такрорланиб қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *Меҳнатда, ижодда, санъатда, ғанда каттадир ёшларнинг қўшган ҳиссаси.* (У.) *Алимардон ҳам қувонч, ҳам завқ билан унга бурилиб қаради.* (Ў. Ҳ.) *Қомбайнчи ҳам слесарь, ҳам токарь, ҳам монтажчи, ҳам агроном бўлиши керак.*

179- машқ. Уюшиқ бўлақларнинг тагига чизинг, уларнинг ўзаро қандай боғланганини, қайси гап бўлағи билан синтактик жиҳатдан алоқада эканлигини тушунтиринг.

1. Ойшабону тилга кирди: еримиз оз, сувимиз камчил, батракларимиз йўқ. (Ҳ. Ғ.) 2. Санда гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. (А. Қ.) 3. Ҳар биримиз ўз институтимизни, студентлик вақтларимизни эсладик. (О. Ё.) 4. Эртадан кечгача заводдан чиқмайди, янги пахталарни ёйдиради, қурилади. (М. Исм.) 5. Ҳаёт-хон Ғуломжоннинг мардлигига, чидам, қаноат ва садокатига, азаматлигига қойил қолди. (М. Исм.) 6. Даррани қозикдан олди, силтаб кўрди: вазмин, майин, лекин заҳардек аччиқ, ништардек ўткир, қиличдек кескир! (М. Исм.) 7. Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал косиб, қозоқ, қирғиз ва Сошқа оддий фуқаро киролмас эди. (Ғ. Ғ.) 8. Тешабойга ҳам, Аширмирзога ҳам шундай туюлди. (М. Исм.)

180- машқ. Гапнинг уюшиқ эгалари тагига бир, уюшиқ кесимлари тагига икки чизиқ чизинг. Уларнинг қандай шаклланганлигини тушунтиринг.

1. Чолнинг тўққиз ёғочлик кичкина уйига Ботиралли, Сергей, Сотиболди, раис ва қишлоқнинг яна бир неча активлари йиғилишди. (Ҳ. Ғ.) 2. Қиз бола уйнинг гули: супуради, сидиради, ҳамма ёқни саранжому саришта қилади. (М. Исм.) 3. Қаранг: мунча ҳам гул япроқчалари чиройли, йирик, нафис, тиниқ. (М. Исм.) 4. Эркаклар

ҳам, аёллар ҳам шу ерда. (М. Исм.) 5. Ҳаммалари ҳам уни озор бермасдан ўйнатадилар, эркалайдилар, гўё шу билан менинг кўнглимни олмоқчи бўладилар. (Ғ. Ғ.) 6. Бозор ичкариги ҳовлига кириб, дастурхон, нон ва майиз олиб чиқди. (С. А.) 7. Уларнинг бирини ҳозир, иккинчисини пешинда, учинчисини кечқурун совуқ сувда ивтиб беморга ичирасан. (С. А.) 8. Мен кўрмаган янги бинолар, янги кўчалар, ҳатто одамларнинг муомалалари ҳам анча ўзгариб қолибди. (Ғ. Ғ.) 9. Сенинг таълиминг билан олдин босар ҳамма иш, Сен халқлар етакчиси, гамхўри, меҳрибони. (С. Абд.)

111-§. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар ҳам ишлатилиши мумкин. Умумлаштирувчи сўзлар вазифасида жамловчи от, белгилаш, кўрсатиш олмошлари келади. Уюшиқ бўлак ва умумлаштирувчи сўз бир хил сўроққа жавоб бўлади. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлаклардан олдин ҳам, кейин ҳам қўлланиши мумкин. Масалан: *Богдаги мевалар: ўрик, олма, олча, шафтолилар гуллади. Беморнинг ҳис-туйғулари, ўй-хаёллари ва келажак ишлари—ҳамма-ҳаммаси врачнинг қўлида.* (Ш. Р.)

112-§. Уюшиқ бўлакли гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши. Уюшиқ бўлаклар орасига қуйидаги ҳолларда вергул қўйилади:

1. Боғловчи ишлатилмасдан, фақат оҳанг ёрдамида ўзаро алоқага кирганда: *Дўст меҳри, ёр муҳаббати ҳар қандай офатни даф қила олишини билиб турибди.* (С. Аҳм.)

2. Такрорланиб ишлатиладиган боғловчидан олдин: *На стам бор, на онам бор.* (Кр.) *Манзура гоҳ кулади, гоҳ йиғлайди.*

3. Зидловчи боғловчилар ёрдами билан боғланган уюшиқ бўлакли гапларда зидловчи боғловчидан олдин: *Аёл гамгин, лекин сеҳрли кўзларини бир нуқтага қадади.*

4. Уюшиқ бўлаклар жуфтлик ҳосил қилганда, ҳар бир жуфтлик орасига: ... *Ёзади ё қўл қўяди, буюради ё ялинади, койийди ё мақтайди.* (О.)

Қуйидаги ҳолларда икки нуқта ишлатилади:

1. Уюшиқ бўлаклардан олдин келган умумлаштирувчи сўздан сўнг: *Ҳамма ерда: корпус тагида, ичида, анҳор бўйида, завод саҳнида, иш билан қайнашган одамлар.* (М. Исм.)

2. Партия ва ҳукумат ҳужжат ва буйруқларида, илмий асарларда, иш қоғозларида умумлаштирувчи сўз бўлмаган ўринларда ҳам уюшиқ бўлаклардан олдин икки нуқта қўйилади. Масалан: *Пахта йиғим-теримини уюшқоқлик билан ўтказиш юзасидан колхоз правлениеси қарор қилади:*

1) терим агрегатлари тахт қилиб қўйилсин;

2) дала ишийпонларида колхозчиларга барча қулайликлар туғдирилсин;

3) теримчилар дала ишийпонларида иссиқ овқат билан таъминлансин.

План ёки иншонинг плани тузилганда:

1. Кириш: . . .

2. Асосий қисм: . . .

3. Хулоса: . . . кабилар.

Эслатма: 1. Масалан, мисол типдаги сўзлардан кейин ҳам баъзан икки нуқта, баъзан вергул қўйилади. 2. Ўз ичида вергул билан ажратилган уюшиқ бўлаклар орасига, агар улар группалаштирилган бўлса, нуқтали вергул қўйилади. *Меҳнат, ислод, одам шарафи; Дил ёруғи, ҳаёт қувончи — ҳаммасининг асли, ман-баи Сен, Ватаним — тинчлик таянчим.* (С. Н.) 3. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлаклардан кейин келса, ундан олдин тире қўйилади; *Қудрат; Воҳид, Замон — ҳаммаси шу ерда ўт билан қурашиб ётарди.* (М. Исм.)

181-машқ. Гапларни кўчириб, умумлаштирувчи сўзларни топинг. Уюшиқ бўлакларда тиниш-белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг. Қўйилмаган ўринларга тиниш белгиларини қўйинг.

1. Маҳдум бўйчан, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиқ бир домла эди. (А. Қод.) 2. Илгари урар эди, энди ё ўзини уғади, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўр қишлоққа — аммасиникига кетиб қолади. (А. Қ.) 3. Пристав гоҳ шопдай мўйловларини, гоҳ соқолларини, гоҳ тоза қирилган иягини тижимлаб ўтирарди. (М. Исм.) 4. Комсомолнинг вазифаси — янги заводлар, фабрикалар қуриш, душманларга қарши курашиш, дедилар. (Ас. М.) 5. Нусратилла ҳамма нарсани унутди, бу ерга қачон келганини ҳам, нима ютқизганини ҳам эслолмайди. (Ас. М.) 6. Саодат опанинг ракка йўлиққанини фақат тўрт киши — Юсуф ака, раис Нурмат ака, Гулчеҳра ва Обид акагина биларди. 7. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси ҳаммамиз биргалашиб уни бу фикрдан зўрға қайтардик. (П. Қ.) 8. У типирчилаб қаршилиқ қилади, додлайди, ялинади, тавба қилади, чувалчангдай судралади. (М. Исм.) 9. Хуррият шуки, — деди Шокир, — бой, бечора, мулла, авом, қул, оқсуяк, кофир ва мусулмон ҳамма барабар бўлади. (С. А.) 10. Сафарқул, Эргаш ва командир кетмакет тандир устидан ичкари ҳовлига тушдилар. (С. А.)

АЖРАТИЛГАН БЎЛАКЛАР

113-§. Ажратилган бўлаклар қайси гап бўлагига оидлигига қараб, унинг маъносини изоҳлаб, конкретлаштириб, бўрттириб келади ва ўша гап бўлагидан қисқа пауза билан ажратилади. Улар ўзи алоқадор сўзлардан (бир сўз билан ифодаланишига, состави кенгроқ бўлишига қараб) вергул ҳамда тире билан ажратилади. Масалан: *Қишда, далада иш йўқ кезларда, китоб ўқийди. Эрталаб, Ойниса айвондаги супада хўпна семиз тўшакни тапиллатиб уриб қоқаётганда, почтальон жувон — Олияхон — қора чарм сумкасини елкасига осганича тапиллаб кириб келди.* (Ф. Ф.)

Аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳоллар ажратилиши мумкин. Онаси ҳам боласининг, бахтиқора жигаргўшасининг, кўзларида шу зору муштоқлик оловини кўрди. (М. Исм.) — аниқловчи; Феруза, кеча-кундуз ўйлаймай сени, меҳрибонимни (Ҳ. Ф.) — тўлдирувчи; Пастликка — Лабзак томонга — туша бошладик — ҳол.

114-§. Ажратилган аниқловчилар предметнинг белгисини қайта аниқлаш, бўрттириш, бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаш, конкретлаштириш мақсадида қўлланади. Масалан: *Ҳозирча унинг, Воропаевнинг, бажариши лозим бўлган иш йўқ, деди-да, ўзини четга олди.* (Павленко.)

115-§. Ажратилган тўлдирувчилар ўзидан олдин келган тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди. Масалан: *Модомики, одам бир марта яшар экан, умрбод бир киши билан — ўз севгилиси билан — яшаши зарур.* (Ҳ. Ғ.)

116-§. Ажратилган ҳол ўзидан олдин келган ҳолнинг маъносини изоҳлайди. Масалан, *Сойда — ёнғоқнинг тағида — оппоқ қорга кўмилиб узоқ турди.* (О. Ё.) *Юқоридан, Нижнийдан, пиёда келмадим, кемага тушиб келдим, сув устида пиёда юришмайди.* (М. Ғ.) *Бир оқишом, Мирзо Ёдгорнинг тантана билан пойтахтга киришининг учинчи кунини, Султонмурод шам олдида ғамгин, танҳо ўтирар эди.* (О.) Ажратилган иккинчи даражали бўлақларнинг сўроғи ва вазифаси, одатда, ўзлари алоқадор бўлган гап бўлагининг сўроғи ва вазифасига тенг келади.

117-§. Ажратилган бўлақларда тиниш белгиларининг ишлатилиши.

1. Ажратилган аниқловчи, ажратилган тўлдирувчи ва ажратилган ҳоллар бошқа гап бўлақларидан вергул билан ажратилади: *Бояги йигитнинг, Авазнинг, қўли гул экан.* (П. Қ.) *Ҳу ана шу жойда, тахта кўприкнинг остида, кичик бир булоқ бор. Мен Муроджонни, қадрдон дўстимни, тўсатдан кўчада учратиб қолдим.*

2. Қуйидаги ҳолларда тире ишлатилади: а) ажратилган аниқловчи гап охирида келса: *Оддий студентсан — билимли, камтар. Йўқолди муштумзўр — ёғли, думалоқ.* (О), б) сифатловчи от ўрнида қўлланган бирор сўзга қарашли бўлса: *Йигитларнинг бири — уада кийимли, аҳил ва юзи офтсбда куйган — йўғон товуши билан атрофга бонг урди.* (О.).

Ажратилган бўлақ таркиби ёйиқ бўлса, улар орасига вергул қўйилади, маъно таъкидланиши ҳамда эмоционаллик кучли бўлади.

182-машқ. Кўчиринг. Ажратилган бўлақларни топинг. Турн ва ёзилишини изоҳланг. Тушириб қолдирилган ўринларга қавс ичидаги қўшимчаларнинг мосини қўйинг.

1. Умрзоқ ота хаёл (-га,-да) чўмиб, атрофда нима бўлаётганини ҳам сезмас эди. (Ш. Р.)
2. Дунёда сиздан, меҳрибон отамдан, бошқа кимим бор! — деди. (Ҳ. Ғ.)
3. Домланинг, Обид Юнусовичнинг, яхши насиҳатларини эшитиб ўтириб, бир воқеа эсим (-га, да) тушиб кетди. (О. Ё.)
4. Узоқдан отларнинг — Алишер ва унинг ҳамроҳларининг — қораси кўриниши билан, халқ катта ҳис-ҳаяжоннинг сеҳри остида бир муддат жим қотди. (О.)
5. Ўтирганлар (нинг,-ни) ҳаммаси қаҳрамон онага, Қаромат опага, қарашди. (Ҳ. Ғ.)
6. Инқилоб солдати, ўғлингиз Раззоқ, ҳозир Фрунзе қўшинида жанг қилаётибди, деб эшитдим. (Ҳ. Ғ.)
7. Ботирли кечаси постларни айланиб чиқиб, отряд жойлашган ерга — Азимбойнинг қўрғонига келиб ётди. (Ҳ. Ғ.)
8. Очиқ деразалар (-дан,-да) кирган салқин шабадага қарамай, ҳар иккисининг пешанасида томчи-томчи тер йилтирар эди. (О.)
9. Ботирли Тошкентда, Солор бўйида, пахта заводида ишчи бўлиб ишлар эди. (Ҳ. Ғ.)
10. Талабаларнинг суҳбат ва мунозараларига диққат билан қулоқ солади, лекин бу соҳа (-нинг,-ни) ўзи учун бегона ҳисоблайди. (О.)

183-машқ. Қуйидаги гапларни туширилган тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Ажратилган иккинчи даражали бўлақларни аниқланг.

1. Саида бу чоғ қарши девордаги суратни Қаландаровнинг ордени ва медаллар тақиб олдирган портретини кўздан кечирмоқда эди. (А. Қ.) 2. Дўсти Собир Эрматов бўйдор бесўнақай сўзи ва ҳаракати вазмин фронтовик йигит елкада кетмони билан келган эди. (О.) 3. Ўнроқда яшил тепа устида қўйлар қўзилар эчкилар ўтлаб юрипти. (Ҳ. Ғ.) 4. Фронтнинг энг яхши наводчиси Совет Иттифоқи Қаҳрамони Ковалев айниқса машҳур эди. 5. Уларнинг мусобақа қатнашчиларининг омади келганга ўхшайди. 6. Узоқда қирмизак олма атрофида Дилшод иккаласи қувишиб чақчақлашиб ўйнаётган эди. (М. Исм.) 7. Шу пайт қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси Қаландаровнинг қалин ошнаси Уммат Назаров кириб келди. (А. Қ.)

СОДДА ГАПЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

118-§. Содда гаплар, дастлаб, йиғиқ содда гап, ёйиқ содда гапга бўлинади. Йиғиқ содда гаплар фақат эга ва кесимдан ташкил топади. Масалан: *Мен ўқийман. Баҳор келди. Биз йиғилдик.*

Гапда эга ва кесимдан ташқари иккинчи даражали бўлақлар ёки улардан бири иштирок этса, бундай гап содда ёйиқ гап саналади. Масалан: *Биз бугун музейга борамиз. Эркин қишлоқдан қайтди.*

Содда гаплар эга ва кесимнинг мавжудлигига қараб бир составли ва икки составли бўлади.

Икки составли гапларда бош бўлақлар — эга ва кесим мавжуд бўлади. Масалан: *Бир кечаси бемор жуда азоб тортиди.* (А. Қ.)

Бир составли гаплар ё эга составидан, ёки кесим составидан ташкил топади. Масалан: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас. Экскурсияга жўнайдик.* Бу гаплар фақат кесим составидан иборат.

Тун. Бу мисолдаги тун сўзи бир составли — эга составига тенг гап. Бир составли гаплар қуйидаги турларга бўлинади: 1) шахси маълум гаплар; 2) шахси номаълум гаплар; 3) шахси умумлашган гаплар; 4) атов гаплар.

119-§. Шахси маълум гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предмет — эгани беёсита кўрсатиб турадиган бир составли содда гап шахси маълум гап дейилади. Бундай гапларда эга мустақил ифодаланган бўлмай, гапнинг кесими биринчи ва иккинчи шахсдаги феъл билан ифодаланганидан англашिलाди. Масалан: *Ҳозир бу кишининг айтганларини ёзиб олсан.* (В. Ян.) *Қани энди кишидан омон-эсон чиқиб олсак.* (Ҳ. Айт.) *Ҳамма вақт ёрдам қиламан.* (В. Ян.) *Зўрга уйғотиб, хирмон бошига юбордим.* (С. А.)

184-машқ. Шахси маълум бир составли гапларни ажратиб кўчиринг. Унинг қандай гап бўлақларидан ташкил топганини схема билан кўрсатиб, дастлабки икки гапни морфологик разбор қилинг.

1. Умримда бундай бахтиёр кишини кўрмаган эдим. (А. П.) 2. Деҳқон бўлсанг шудгор қил. (Мақол.) 3. Унда мундирлардан бошқа

ҳеч нарсани кўрмасдик. (А. П.) 4. Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама. (Мақол.) 5. Шошиб Хадича холанинг бетига сув сепдик. (М. Исм.) 6. Секин ўрнимиздан туриб ташқари чиқамиз. (О.) 7. Қушбеги жанобларига маълум қилдим. (С. А.) 8. Оғир ярадор бўлса ҳам, барибир ҳазил қилади. (Ш. Р.) 9. Тўрт кун ўзимга кела олмай ётдим. (М. Исм.)

120-§. Шахси номаълум гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предмет — эгани аниқ кўрсатиб турмайдиган бир составли содда гап шахси номаълум гап дейилади. Унинг кесими одатда учинчи шахс кўпликдаги феъл билан ёки биргалик нисбатидаги феъл билан ифодаланади. Масалан: *Яхшини, калтар кишини мақтайдилар. Ҳатто гузар, ундаги гавжум чойхона ҳақида гап кетганда ҳам «Чинорда чақчақлашиб келдик», дейишади.* (Ас. М.)

185-машқ. Шахси маълум ва шахси номаълум гапларни топинг. Уларнинг бир-биридан фарқини айтинг. Шахси маълум бир составли гапларни икки составли гапга айлантириб кўчиринг.

1. Бу ҳаракатга чидаб бўлмайди. (С. Қалмиков.) 2. Уруш ҳақида, мактаб ҳақида . . . узоқ-узоқлардаги юлдузлар ва яқиндаги режалари тўғрисида сўзлашар эдилар. (Ш. Р.) 3. Бу чинорни Очил буванинг узоқ ажодларидан бири вабо йили ўтқазган дейишади. (Ас. М.) 4. Ҳарбий сурат остига немисча дурустгина ёзилган шеърларни ўқидим. (А. П.) 5. Икки ботмон бериб, тўрт ботмон олаётирсиз. (С. А.) 6. Тўқайда ишлагани хилланган одамлардан махсус бригадалар тузилди ва тракторлар берилди. (А. Қ.) 7. Бу кеча ҳар кунгидай туш кўрмай, эрталабгача ширин ухлади. (Ш. Р.) 8. Йўқламаган, ёдламаган йилларда ҳам ўша таассурот, ўша сарин муҳаббат билан яшади. (М. Исм.)

121-§. Шахси умумлашган гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, мазмунан учала шахсга қаратилган бир составли содда гаплар шахси умумлашган гаплар дейилади. Шахси умумлашган гапларнинг кесими иккинчи шахс бирликдаги феълларнинг буйруқ майли формаси билан ифодаланади. Бундай гаплар кўпроқ мақолларда учрайди. Масалан: *Елга тупурма, ўзингга қайтади. Бошинг осмонга етган бўлса ҳам, калланени ҳам қил. Етти ўлчаб бир кес.* (Мақоллар.)

186-машқ. Қуйидаги гаплар ичидан шахси умумлашган бир составли гапларни топиб кўчиринг. Тушириб қолдирилган ўринларга келишиқ қўшимчалари ёки кўмакчиларни қўйинг.

1. Ёмон . . . йўлдош бўлма, нодон . . . сирдош бўлма. 2. Ётсанг, ёт . . . ёқар. 3. Пуч ёнғоқ . . . қўйин тўлғазма. (Мақоллар.) 4. Кўктоғ довонига чиқиб пастга қарасангиз, кишини ҳайратда қолдирадиган ажойиб манзара . . . кўрасиз. (Ш. Р.) 5. Бу ерга нос туфланмасин, чекилмасин. (О.) 6. Етти ўлчаб, бир кес. 7. Ишёқмас . . . иш буюрсанг, сенга ақл ўргатар. 8. Шамолли кун қичқирма, товушинг зое кетади. (Мақоллар.) 9. Қайси томонга қараманг, ёмғирдан ҳосил бўлган кўлмак сувлар . . . кўрасиз. (О. Г.) 10. Жўжа . . . куз . . . санайдилар. (Мақол.)

187-машқ. Қуйидаги гаплар ичидан бир составли гапларни кўчириб, турларини белгиланг. Уларни икки составли гапларга айлантириб кўринг (икки составли гапга айланмаса, сабабини тушунтиринг).

1. Бу чинорни Очил буванинг узоқ аждодларидан бири ўтқизган дейишади. (Ас. М.) 2. Шундан кейин ҳам индамас бўлиб қолдим. (А. Қ.) 3. Олим бўлсанг, олам сеники. (Мақол.) 4. Унинг навнихол пайтини кўз олдига келтириб бўлмайди. (Ас. М.) 5. Биров билан дўстлашишга шошилмаслик керак, токи кейин афсусланиб юрилмасин. (Р. Раҳмонов.) 6. Одатда, ўзидан каттани кўрганда, салом бердилар. 7. Шарму ҳаёсиз бўлсанг, ҳар ерда ерсан шатта, маъқул, билимдон бўлсанг, иззат ҳурматинг катта. (Мақол.)

188-машқ. Берилган гаплар орасидан шахси маълум, шахси номаълум гапларни топиб, уларга характеристика беринг. Кесимларнинг ифодаланишини тушунтиринг. Феълларни аниқлаб, тузилиши, ясалиши, ёзилишини айтинг.

1. Ҳаммасини кўриб тўйиш, ҳаммаси билан хайрлашиш керак. (Ас.М) 2. Картинага олинадиган бўлса, ҳақиқатни олиш керак. (А. Қ.) 3. Солдатларни дам у ёққа олиб бориб саф торттиради, дам бу ёққа. (Ас. М.) 4. Дарсга ҳар доим ўз вақтида келишади. 5. Ёмон билан юрдим — қолдим уятга, яхши билан юрдим—етдим муродга. (Мақол.) 6. Богни айланиб шаҳарга қайтганда, овқатланишга қарор қилишди. (Ў. Ум.) 7. Қўрқиншдан музлагандай бўлиб қолган қўлларини ҳаракатга келтирди—юқорига кўтарди. (С. Аҳм.)

122-§. Атов гаплар. Бирор предмет ёки воқеа-ҳодисанинг нутқ сўзланиб турган пайтда мазжудлигини кўрсатадиган бир составли гаплар атов гаплар дейилади. Атов гаплар бош келишидаги от ёки отлашган сўзлар билан ифодаланади. Улар бир ва бир неча сўз билан ифодаланиши мумкин.

Атов гаплардан кейин одатда унинг мазмунини конкретлаштирувчи гап келиши талаб қилинади. Масалан: *Эшоннинг ҳовлиси. Хиёл иситмалаб ётибди. Уй эгаси унга атайлаб қўйинларнинг деворига яқин ерга жой солган. (И. Р.) Туш пайти. Шабада ўтсенинг керагаларини аста гижирлатади . . . (Ас. М.)*

Атов гаплардан кейин нуқта ёки ундов белгиси қўйилади.

Агар танч оҳангда талаффуз қилиниб, дарак мазмунида бўлса, нуқта қўйилади: *Оддий ёз тонги. Қуёш Қалқовуз суви бўйлаб ўсган қалин толларнинг ушда ўйнайди. (О.)*

Чуқур ҳис-ҳаяжон билан талаффуз қилиниб, гап ундов мазмунида бўлса, атов гапдан кейин ундов белгиси қўйилади. *Шодлик! Қўзлардан ёш чиқарар шодлик. (Ас. М.)*

189-машқ. Атов гапларни ажратиб кўчиринг. Унинг нечта сўз, қандай бирикмадан ташкил топганини аниқланг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Мана бепоеъ дала. Кўчли тракторлар гувиллаб, ер кўксини ёрмоқда. (Ас. М.) 2. Қизил майдон. Минглаб байроқлар баланд кўтарилган. (Газ.) 3. Қопча. Қопча ичида устунча. (Топ.) 4. Дангиллама колхоз клуби. Чим уқали катта гулзор. (О.) 5. Кичкина декча. Ичи тўла миҳча. Бир қоп ун. Унинг ичида устун. (Топ.) 6. Кечаси. Дехқонбой чуқур

ўйга толган. (А. Қ.) 7. Меҳнат. Меҳнатнинг таги роҳат. (Мақол.) 8. Гўзал бот. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. 9. Бепоев чўл. Бу томонларда на йўл бору ва на турар жой. (Р. Ф.) 10. Мирзачўл. Унинг қиёфаси ҳозирда бутунлай ўзгарган. 11. Қоронғилик. Йўлчи жимжит кўчада танҳо айланиб юриб, бойникига қайтди. (О.)

123- §. Тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар. Гаплар нутқ мақсади, маълум вазият талабига мувофиқ тўлиқ ва тўлиқсиз бўлади.

Тўлиқ гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинган барча гап бўлаги мавжуд бўлади. Масалан: *Тўғри сўз қиличдан ўткир.* (Мақол.) *Сидиқжон бир пиёла чойни худди угра ош ичгандай узун-узун ҳўплаб ичди...* (А. Қ.)

Тўлиқсиз гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинадиган зарур гап бўлакларидан бири ёки бир нечаси диалогик стил талабига кўра иштирок этмайди.

Тўлиқсиз гапда қуйидаги гап бўлаклари туширилиши мумкин:

1. Кесим туширилади:

— *Сен қайёққа кетяпсан?*

— *Мактабга.*

2. Кесимга тобе сўзлар (ҳол ёки тўлдирувчи) туширилади:

— *Бугун борасизми?*

— *Борализ.*

3. Эга ва кесим туширилади:

— *Рустам нималар ҳақида ҳикоя қилди?*

— *Артек таассуротлари ҳақида.*

190- машқ. Тўлиқ ва тўлиқсиз гапларни ажратиб, фарқларини тушунтиринг. Сўроқ олмошларига алоҳида изоҳ беринг.

1. Найманчада бўзчининг сиқиб сувини ичган неча-неча вофур-рушу саррофлар ўтган. (Ас. М.)

2. — Менга бегона бўлсангиз, ўғлингизга бегона эмассиз-ку?

— Бунга ҳам билман...

— Шуми билганингиз?

— Нима қилсам бўлар эди?

— Нима қилсам эмиш... (А. Қ.)

3. Шарофат кўзларини катта очиб, ёқасини ушлади. (А. Қ.)

4. Шарофат ёлгондан қийқириб кулди. (А. Қ.) 5. Мен ўғлимни ўйлайман, болагинамнинг пешанасини ўйлайман. (А. Қ.)

6. Сидиқжон яна кулимсиради:

— Борсам ер учун бораманми?

— Болангиз учун борасиз.

— Мен болам учун борадиган бўлсам, сиз болангиз учун шу ерга келиб қўя қолсангиз қалай бўлади?

124- §. Тўлиқсиз гапларда тиниш белгилари қуйидагича ишлатилади:

1. Тўлиқсиз гап охирига нуқта қўйилади

— *Қайёққа боряпсан?*

— *Кинога.*

2. Тўлиқсиз гаплар олдинги гапдан тире билан ажратилиб, доим янги сатрдан ёзилади:

— *Ўзим ҳам тасодифан эшитдим. Қосимов ҳам-ғуссасини ичига ютиб юрипти. Ўзинг бор, ҳол-аҳвол сўра.*

— *Албатта бораман.*

3. Кетма-кет сўроқ билдирувчи тўлиқсиз гаплардан кейин сўроқ белгиси қўйилади:

— *Бирга суратга тушиб, бизларга юборасан-а?*

— *Жанеда суратга тушишга вақт бўлармиди? (Ш. Р.)*

191- машқ. Тўлиқсиз гапларни аниқланг. Қайси бўлак туширилганини оғзаки тушунтиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиши сабабларини изоҳланг.

1. ... Ҳалим бобонинг тажрибаси, Лоланинг билими бир бўлиб, янги ерларда катта-катта мевазорлар бунёд қилади.

— *Ёзиб турибдими, ахир?*

— *Ҳа, ҳар замонда бир марта.*

— *Тушунаман, тушунаман ... (Ш. Р.)*

2. Халқ орасида шовқин кўтарилди.

— *Бас, бас?*

— *Етар, бас қил! ... (О.)*

3. У дугонаси шу ҳақда гап очиб қолишини билиб юрарди-ю, қандай жавоб қилиш уни ташвишга соларди.

— *Сабаби бордир, ахир?*

— *Қаёқдан билай!*

— *Бўлмаса мен хат ёзиб билиб берай?*

— *Ёзсангиз ёзаверинг.*

— *... сизни қўшайми? (Р. Ф.)*

УНДАЛМА

125- §. Сўзловчининг фикри қаратилган шахс ёки предметни кўрсатадиган алоҳида сўз ёки сўз бирикмаси ундалма дейилади. Ундалма баён қилинаётган фикрга тингловчининг диққатини янада тортиш учун ишлатилади. У бир сўз билан ҳам, икки ёки ундан ортиқ сўз билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: *Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор. (А. Қод.) Мен бор кучимни, бор билишимни сенга бағишлайман, азиз Ватаним! (Ш. Р.)*

Ундалма гапнинг бошида, ўртасида, охирида келади. Ундалма гапнинг бошқа бўлакларидан вергул билан ажратилади. Масалан: *Бобожон, нега индамадингиз, маслаҳат бермадингиз. (Ас. М.) Азиз дўстим, тингла мени. Тингла мени, тенгдошим! (А. О.) Қулоқ беринг, азиз мухтарам! устоз — Саъдий, Сизга сўзлай янги бир масал. (Ш. Ш.)*

Агар ундалма кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилса, ундан кейин ундов белгиси қўйилади: *Яша меҳнатчилар! (Ҳ. Ҳ.) Сергей! Сенинг исминг мангу қолар тарихларнинг асл бобида. (У.)*

Эслатма. Баъзан бадий асарларда, айниқса, поэзияда ундамалар тире билан ажратилиши мумкин: *Тонглар, тонглар—севаман сизни!* (Ҳ. О.)

192- машқ. Текстни кўчириб, ундамаларни аниқланг. Маъносини тушунтиринг. Нечта сўз билан ифодаланганини айтинг. Туширилган ўринларга тиниш белгиларини қўйинг.

1. Бу ишонч учун раҳмат дугоналар! («*Еш л.»*) 2. Чашмалар, булоқлар мафтунман сизга. (*Г. Нуруллаева.*) 3. Мудир жаноблари мен тарбия бобида ҳеч қандай хато қилганим йўқ. (*О.*) 4. Эй юксак самода порлоқ Чўлпоним Сирли коннотда сири пинҳоним. (*Ш.*) 5. Дарахтлар бўстонлар. Бугунги учрашувга сизлар гувоҳсиз. (*М. Исм.*) 6. Эй зулм кўрганлар жафо чекканлар Бизга озодлик вақти етиб келди. (*М. Исм.*) 7. Онаяжон Ғофиржон Унутма мени. (*Ҳ. Ҳ.*) 8. Фозилжон болам холангларга салом де. (*У. Н.*) 9. Қовоғидан қор ёғади, нима гап ўзи аммажон?—деди раис юзлари лўппигина оқ халатли жувонга. (*С. Ан.*) 10. Сени унутолмас юрагим асло Эй Ўрта Осиё, Ўрта Осиё (*В. Инбер.*)

193- машқ. Ундамаларни аниқланг. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, гапларни кўчиринг.

1. Саодатни сақлаб келинг ўртоқ одамлар. (*Б. Б.*) 2. Фариштам гўзалим ўтинаман сира хафа бўлманг асло ранжиманг. (*О. Ё.*) 3. Сени улуғлайман эй она халқим. (*А. Орипов.*) 4. Гулчеҳра азизим хатингизни олдим. (*У. Ум.*) 5. Олиб ўтиринг ўргилай мен ҳозир чой дамлаб кираман. (*М. Исм.*) 6. Ҳурматли Гулчеҳра бу хатни олиб ҳайрон бўларсиз. (*У. Ум.*) О доно табнат о буюк ҳоким Ҳикмат кўрмадим ҳеч мен сенга монанд. (*А. Орипов.*) 8. Ҳа ойижон машинанинг ҳам юраги бор. (*Ш. Р.*) 9. Отга миниб олинг ота. (*Ҳ. Ғ.*) 10. Энди она қизим чарчаб келгансиз озгина ором олинг. (*А. Қ.*)

Кириш сўз, кириш бирикмалар

126- §. Сўзловчининг баён этаётган фикрига муносабатини билдирадиган сўз ёки сўз бирикмаси кириш сўз ёки кириш бирикма саналади. Масалан: *Фикримча, унинг кўзини бугун-эрта ҳаётнинг ўзи очиб қўяди.* (*Ж. Икромий.*) *Дарҳақиқат, Саидий улфатнинг олдида бориш учун отланди.* (*А. Қ.*)

Кириш сўз ва кириш бирикмалар ундамалар каби гапнинг бошида, ўртасида, охирида келиб, гапнинг бошқа бўлакларидан вергул билан ажратилади.

Кириш сўзлар ҳам ундамалар каби гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмайди.

Эслатма: 1. Кириш гаплар қавс ичига олинади: *Мен бу йигитчани (бу йигит қўшнимиз Сулаймон аканинг ўғли бўлади) яхши танийман.*

2. Цитата олинган асар, авторнинг номи ва фамилияси ҳам қавс ичиде берилади: *Бу ғаллар Бахмалдагига ўхшамаса ҳамки, кишининг баҳри-дилини очади (Ш. Рашидов, „Қудратли тўлқин“).*

3. Драматик асардаги ҳар хил ремаркалар ҳам қавс ичиде берилади: *... (Ўзича жиламайиб қўйди.) ... (Тескари қарайди.)*

4. Тингловчиларнинг «фзловчининг фикрига бўлган муносабатини билдирувчи сўз ва бирикмалар қавс ичида берилади: (Залда жонланиш), (Қарсаклар), (Залда кулги) кабилар.

Куйидаги кириш сўзлар нутқимизда кўпроқ қўлланади:

албатта, сўзсиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, тўғри, умуман, англашиладики, маълумки, ҳуллас, қисқаси, шундай қилиб, англашимча, модомики, ниҳоят, айниқса, шунингдек, рост, дарвоқе, дуруст, ҳар ҳолда, холос, очиги, эҳтимол, афтидан, чамаси, шекилли, бахтимизга, толемизга, хайрият, шукур, иш қилиб, қошки, қошқийди, шояд, афсус, афсуски, эссиз, аттанг, бахтга қариш, аксига, аксига олиб, шубҳасиз, муқаррар, ажаб (ки), таажжуб (ки), менимча, фикримча, фаҳимча, айтишларича, назарида, эсимда, маълумот беришича, эшитишимча, бошқача айтганда, бир сўз билан айтганда, яъни, тўғрироғи, айнан, одатда, одат бўйича, одатга мувофиқ, хусусан, асосан, зотан, биринчидан, иккинчидан . . . демак, аксинча, аввало, ҳолбуки, ваҳоланки, деярли, жумладан, кўрдинги, билдинги, тушунасизки, қани, марҳамат қил, кечир каби.

194-машқ. Кириш сўзлар иштирок этган гапларни ажратиб кўрсатинг. Кириш сўзларнинг гап ёки гап бўлагига қандай қўшимча маъно қўшаётганини тушунтиринг. Ясама сўзларни топиб, ясагани ва ёзилишини айтинг.

1. Дилшод, шубҳасиз, жуда ақлли йигит. (М. Исм.) 2. Тўғри, юртимизни астойдил яхши кўрар экансиз. (Ш.) 3. Менинг фикримча, ғам-ғусса, маъюсликдан наф кўрмайсиз. (Ж. Икромий.) 4. Дарҳақиқат, Сандий бу одамларга қўшилгандан буён рўёбга чиқа бошлади. (А. Қ.) 5. Хайриятки, мен «муборакнома» ни ўқитиб кўрган эканман. (С. А.) 6. Айтгандай, сизга расм юборганимни Тошкентдагилар била кўрмасилар. (Ғ. Ғ.) 7. Йигирманчи августда албатта Ленинградда бўлишим керак, (Ғ. Ғ.) 8. Чамамда, етти-саккиз йил бўлди, шекилли. (М. Исм.) 9. Ҳар иккала тахминда ҳам шубҳасиз, жон бор эди. (М. Исм.) 10. Эҳтимол, Розия Сатторни сира ҳам учратмас. (П. Қ.) Афсус, бу узоққа чўзилмади. (Ч. Айт.)

195-машқ. Кириш сўзлар ва кириш бирикмалар мавжуд бўлган гапларнинг тиниш белгиларини қўйиб чиқинг. Кириш сўзларнинг қайси сўз туркумига оидлигини тушунтиринг.

1. Биринчидан қишлоқни албатта ёритиш керак иккинчидан ҳар оила рўзғорида ҳам электрдан фойдалансин учинчидан деҳқончиликни ҳам бирин-кетин электрга кўчирайлик. (О.) 2. Ольга Петровнадан ҳамма миннатдор албатта. (М. Исм.) 3. Афтидан у бизни кўрмади шекилли. (М. Исм.) 4. Сизнингча Ғуломжон қандай йўл тутиши керак? (М. Исм.) 5. Менимча бу саратон иссиқ бошланади. 6. Балки сиз ҳам ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. (Ш. юлд.) 7. Ҳа айтмоқчи қайтишда шу ердан ўтасизлар-ку, ўшанда хайрлашарсиз. (М. Исм.) 8. Эҳтимол бу ишнинг ҳам биз учун бирор яхши томони бордир. (Ж. Икромий.) 9. Раҳматлик отамнинг айтишича ўша ер унга отасидан қолган экан. (С. А.) 10. Тўғри тўй ҳам қарз . . . (С. А.)

ҚЎШМА ГАП

127- §. Тузилиш жиҳатидан содда гапларга ўхшаш бўлган икки ёки ундан ортиқ гапларнинг мазмун ва интонацияга кўра бирикувдан ташкил топган гаплар қўшма гап дейилади. Масалан: 1. *Баҳор ўз либосини қир-адирга ёйди.* 2. *Қишининг кучи кетди.* 3. *Қун совуқ, лекин бозор қайнайди.* (О.) 4. *Ёмғир тинса, биз далага жўнаймиз.*

Бу гапларнинг биринчи ва иккинчиси содда, учинчи ва тўрттинчиси эса қўшма гаплардир.

Қўшма гап таркибий қисмларининг мазмунан ўзаро муносабати, тузилиши ва бирикишига кўра уч турли бўлади: боғланган қўшма гаплар, эргашган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар.

196- машқ. Гапларни кўчириб, содда ва қўшма гапларни ажратинг. Содда ва қўшма гап орасидаги фарқларни кўрсатинг.

1. Балиқ сувсиз, қуш қанотсиз, одам ишончсиз яшай олмайди. (Ш. Р.) 2. Бутун бозорни айланиб, энг ширинини топдим. (Ш. Р.) 3. Ҳеч кимга ҳасрат қилинмасин. (Мирм.) 4. Сени ҳам, жонажон мактаб, асло, унутмаймиз. (Ш. Р.) 5. Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак. (А. Қ.) 6. Яна икки марта айланиб чиқамиз. (Ў. Ум.) 7. Ярим асрга яқин умр кўрдим. (Ҳ. Н.) 8. Мудроқ кўзларинг билан боқиб, пешанамни силаб оувтгансан. (Ҳ. Н.) 9. Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди. (А. Қ.) 10. Шундай қилиб, орага бошқа гап сўлмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. (А. Қ.) 11. Бироқ опаси воқиф бўлгач, Равшаннинг Гулбодомга кўринмай юришини таъкидлади. (С. Қ.) 12. Рустамовнинг блиндажига бор, дўстларинг кутиб қолишади. (Ҳ. Ф.) 13. Мен хушомадгўйликни ёмон кўраман. (Ж. Абд.) 14. Унинг келганини на Қурбон ота пайқади, на кўз-қулоқ бўлиб турган Сидиқжон. (А. Қ.)

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАП

128- §. Боғланган қўшма гап таркибидаги компонентлар (содда гаплар) бир-бири билан бириктирувчи, зидловчи, айирувчи ва инкор муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар, тенг боғловчи вазифасида келувчи *-да, -у (-ю)* юкламалари воситасида боғланади. Масалан: *Бир боғ жўхориюя аравага ўқ бўлмайди, лекин битта қайрағоч бўлади.* (А. Қ.) *Энди на униси бўлди, на буниси.* (Ш.) *Ётибсиз ерда Сиз қўл-бўйни боғлиқ Ва сизни қуршамиз бир тўп ничоғлик.* (У.) *Мунаввар югурганича бориб айрини эшикка тиради-да, устига ўзи ўтириб олди.* (С. А.)

Боғланган қўшма гаплар содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатларига, тенг боғловчиларнинг боғлашдаги хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар, зидловчи боғловчили боғланган қўшма гаплар, айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар ва инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар.

129-§. Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар. Ва, ҳам, (ҳамда) боғловчилари, боғловчи вазифасида келувчи -да, -у (-ю) юкламалари қўшма гап қисмларини бириктириб боғлайди. Масалан: *Кеч кирди ва теварак-атрофга қоронғилик туша бошлади. Ўрмонжон қариялар билан ўтказган бир суҳбатида алани, мадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳатида бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди.* (А. Қ.)

Одатда қўшма гап қисмларини боғлаган юкламалардан кейин вергул қўйилади, юклама эса ўзи қўшилган сўздан дефис (-) билан ажратилади.

197-машқ. Гапларни кўчиринг. Боғланган қўшма гапларни топиб, уларнинг қисмлари қандай боғловчи воситасида боғланганлигини кўрсатинг. Дастлабки икки гапни морфологик таҳлил қилинг.

1. Туробжон бу гапни айтди-ю, аммо хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди. (А. Қ.) 2. Олдимдан катта одамлар ўтиб туради, лекин шафтолига кимса боқмайди. (О.) 3. Мадраса, Хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари билан самога тиккайган. (О.) 4. Шу пайт тоғ чўққисидан катта бир тош юмалади ва йўлдаги бошқа тошларни қўпориб, даҳшатли тошбўрон бошланди. (С. А.) 5. Энди Ёдгорнинг хўжайиндан қарзи икки юз тангага ва отасидан қолган қарзи билан минг тангага етган эди. (С. А.) 6. Ўқиши ҳам яхши, студентлар орасидаги обрўси ҳам яхши. 7. Дўстлар тўпланишди ва биз узоқ суҳбатлашдик.

130-§. Зидловчи боғловчили боғланган қўшма гапларда компонентлардан англашилган мазмун бир-бирига зид (қарама-қарши) қўйилади ёки воқеа-ҳодисалар қиёсланади.

Бундай боғланган қўшма гап қисмларини аммо, лекин, бироқ каби боғловчилар ва шу боғловчилар ўрнида қўлланадиган -у (-ю), -да юкламалари боғлайди. Масалан: *Халқларни гиж-гижлаб юрар бир душман, Аммо иблис каби кўринмас ўзи.* (М. Б.) Ёмғир тинди-ю, шамол тўхтамади.

Зидловчи боғловчили боғланган қўшма гапларда зидловчи боғловчидан олдин доим вергул қўйилади. Агар қўшма гап қисмлари зидловчи боғловчи вазифасидаги юкламалар билан боғланган бўлса, лан: *Йигилишга ҳамма қатнашди, лекин Салима қатнашмади. Шамол турди-ю, ёмғир ёрмади.*

198-машқ. Аввал бириктирувчи боғловчили, сўнг зидловчи боғловчили қўшма гапларни топиб, кўчиринг.

1. Унинг кўриниши зукко, лекин ўзи гапиришдан кўра бошбой ўлди, аммо кўз ўнгимдан сураги кетмайди. (Ҳ. Н.) 2. Али-ахир бир кун ўлади, аммо яхшидан от, ёмондан дод қолади. (Ҳ. Н.) 4. Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар га бу жар

йил сайин улканлашар эди. (П. Қ.) 5. Чуқур-чуқур дараларга чўкиб қолган гира-вира қоронғилик ҳам ғойиб бўлди-ю, ҳамма ёқ товланиб кетди. (Ш. Р.)

199-машқ. Кўчиринг. Нуқталар ўринга мос боғловчиларни қўйинг. Бириктирувчи боғловчи ва зидловчи боғловчи боғланган қўшма гапларни аниқланг. Қўшма сўзларни топиб, қўлиб ёки ажратиб ёзилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Дунёда яхши китоблар жуда кўп ... бу китоблар уни ўқиб биладиган кишилар учунгина яхшидир. («Ақл ақлдан қувват олади».) 2. Машина хўп яхши нарса ... унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор. (С. Аҳм.) 3. Ташқаридаги гулханнынг шуъласи тинимсиз чайқалар ... Хона баттар қоронғу кўринар эди. (У. Н.) 4. Нури ҳар гал бирон огир юмуш қилдирар эди ... бу сафар қизга иш буюрмади. (О.) 5. Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди ... у уялган каби ўзини билмасликка солди. (О.) 6. Одам сийрак ... машиналар турна қатор ўтиб турибди. (У. Ум.) 7. У ёқ-бу ёқдан гапга солди ... овутомқчи бўлди ... бемор оғиз очмади. (У. Ум.) 8. Мажлис бир лаҳза жим қолди ... ундан-бундан товушлар чиқа бошлади. (А. Қ.)

131-§. Айирувчи боғловчи боғланган қўшма гаплар. Айирувчи боғловчилар билан боғланган қўшма гаплар кетма-кет юзага келадиган ёки алмашилиб турадиган икки ва ундан ортиқ воқеа-ҳодиса, ҳаракатни ифодалайди.

Гоҳ, баъзан, дам, ё, гоҳ, бир каби боғловчилар қўшма гап қисмларини айириб боғлаш учун ишлатилади. Улар, одатда, такрорланиб қўлланади: *Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш, ёки сенга чирой умрбод йўлдош.* (М. Б.)

Айирувчи боғловчилар ҳар бир қисм бошида такрорланиб қўлланади, такрорланган кейинги боғловчидан олдин вергул қўйилади. Масалан: *Баъзан ой заррин кокиллари ер юзига ёзиб юборади, баъзан булут ой юзини тамоман қоплаб олади.* (О.)

200-машқ. Гапларни кўчиринг. Айирувчи боғловчи боғланган қўшма гапларни аниқланг, уларнинг уюшиқ бўлакли гаплардан фарқини тушунтиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини изоҳланг.

1. Болалар ухлаб қолди-ю, лекин катталар алламаҳалгача ухлашмади. (Ҳ. Ғ.) 2. Ё унинг товуши чиқмайди, ё одам йўқ. (Ас. М.) 3. Баъзан бу чизиклар миллиметрнинг ўндан бири даражасида гоҳ ўнгга, гоҳ чапга бурилиб турарди-да, унинг изларидан ингичка йўлканинг майда ўхшаш чизиклари ҳосил бўларди. (И. Р.)

132-§. Инкор боғловчи боғланган қўшма гаплар. Инкор боғловчиси инкор мазмунини ифодаловчи икки ва ундан ортиқ содда гапларни боғлаб келади.

Бу боғловчи, айирувчи боғловчилар каби, ҳар бир қисм бошида такрорланиб қўлланади. Такрорланган боғловчидан олдин вергул қўйилади. Масалан: *На ундан дарак бор, на паст кўчалик Мадраимдан.* (А. Қ.) *На машина боради, на арава.* (П. Қ.)

Бундай гапларни инкор боғловчи уюшиқ бўлакли содда гап (у на ўқиди, на ёзди каби) лардан ажрата билиш керак.

201-машқ. Инкор боғловчили қўшма гапларни ажратиб кўрсатинг, уюшиқ бўлакли гаплардан фарқини тушунтиринг.

1. Шу кеча Элмурод сафарга отланди. На Зебо, на она билан хайрлашди. (Ш.) 2. На отам бор-у, на онам, на юртим бор-у, на хонам, на ёрим бор-у, на дўстим, на мулким бор-у, на молим. (С. А.) 3. На қўлларини ювди, на рангини хиёл йўқотган паришон юзига сув сепди. (М. Исм.) 4. На шамол бор, на тун қушларининг чинқириғи. (О.) 5. На саволингга жавоб беради, на ўзи бирон нарса дейди. 6. Отабойнинг бошига тушган ташвишдан на Бурхоннинг ва на Воситнинг хабари бор эди. (И. Р.)

202-машқ. Боғланган қўшма гапларни турига кўра ажратиб кўчиринг, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

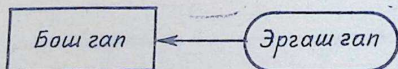
1. Машрабнинг кўнглидаги бутун ғурбат бирдан булутдай тўзғиди ва у ерга сакраб тушди. (О. Ё.) 2. Ҳозир паранжи йўқ, лекин унинг чоракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. (П. Қ.) 3. Китобнинг ичидан икки букланган хат ерга тушди-ю, қиз мисоли оловдай ёнди. (О. Ё.) 4. Бу одат эскирган бўлса эскиргандир, аммо ҳозир Малоҳатга маъқул эди. (И. Р.) 5. Тоғнинг ичкарисига на машина кира олади, на арава чиқа олади. (П. Қ.) 6. Ошхона томондан паловнинг ҳиди кела бошлади, аммо чол жойидан қимирламай ўтираверди. (Ў. Ум) 7. Акмал хомсемиз кийиниб бўлди ва улар ариқ ёқалаб яқиндаги сой томон йўл олишди. (О. Ё.)

203-машқ. «Менинг севган касбим» деган темада иншо ёзинг. Унда боғланган қўшма гаплар ва уларнинг турлари иштирок этсин. Тиниш белгиларининг қўйилишига эътибор қилинг.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАП

133- §. Эргашган қўшма гаплар тенг ҳуқуқли бўлмаган содда гаплардан (компонентлардан — бош ва эргаш гапдан) ташкил топади. Масалан: *Бўлган воқеаларнинг ҳаммасини Умид айтиб берди, чунки бу хотиндан яширадиган сири йўқ эди.* (Мирм.) *Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажсин тушмаган.* (П. Қ.) Бу мисолларнинг ҳар иккаласида биринчи қисм эргаш гап, иккинчи қисм эса бош гапдир. Бош гап мазмунан мустақилдай кўринса ҳам эргаш гап томонидан тўлдирилади, изоҳланади. Қиёсланг: *Одамлар тамом йиғилган бўлсалар ҳам, ҳали катталардан дарак йўқ эди.* (М. Исм.) *Шерали чўлдан қорайиб, тўлишиб қайтарди.* (Ҳ. Ғ.) Бу мисолларнинг биринчиси — эргашган қўшма гап, иккинчиси — содда гап.

Аниқланаётган, изоҳланаётган ёки тўлдирилаётган гап бош гап, аниқлайдиган, тўлдирадиган, изоҳлайдиган гап эса эргаш гап саналади. У бош гапга доим мазмунан тобе бўлади. Бунинг схемаси қуйидагича:

Эргаш гап бош гапга эргаштирувчи боғловчилар орқали бирикади: *-ки, -са, чунки, негаки, нимагаки, шунинг учун, сабабки, башарти,*

гўё, токи, гарчи каби. Булардан ташқари, шекилли, бўлмаса, борди-ю, мабодо каби сўзлар ҳам эргаши гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Бу гап раисга ёқмади шекилли, у тескари қараб олди.* (Ҳ. Ғ.) Мен бойликдан қаттиқ нафратланаман, *чуйки* одамларга муҳаббатим баланд. («Ақл ақлдан қувват олади»). *Агар* шундай қилмасанг, рози эмасман, ўғлим. (К. Я.) *Рағйингиздан қайтсангиз қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман.* (А. Қ.)

Эргаши гап қуйидагича шаклланган кесим орқали бош гапга боғланади:

1. Эргаши гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси билан ифодаланади. Масалан: *Агар астойдил ҳаракат қилинса, тўқайни ер қилиши мумкин.* (Ҳ. Ғ.) Баъзан эргаши гап кесими таркибида *-да*, ҳам ишлатилади: *Шаҳар тамоман уйғонмаган бўлса ҳам, шошилиб кетайтган иш кийимли одамлар тез-тез учраб турар эди.* (М. Исм.)

2. Эргаши гап кесими феълнинг равишдош формаси билан ифодаланади. Масалан: *Эрта билан соат саккизларда булут қуюқлашиб, ҳамма ёқни қоронғилик босди.* (Мирм.)

3. Эргаши гапнинг кесими феълнинг сифатдош формаси билан ифодаланади. Бунда кесим таркибида *-да, сайин, -дан, сўнг, -дан бери, -дан буён, -дан кейин*, замон каби сўз ва элементлар бўлиши мумкин. Масалан: *Сидиқжон келганда, кўча эшиги олдида турган бир хотин четлашиб унга йўл берди.* (А. Қ.) *Сени, Омон, кўргандан бери, кўзларимга уйқу келмайди.* (Ҳ. О.) *Меҳри касалхонадан чиққандан кейин, Нисо буви иккала қизи билан номаълум томонга бош олиб кетди.* (А. Қ.)

4. Эргаши гапнинг кесими сифатдошнинг бўлишсиз формаси *(-мас) + дан аввал* (олдин, илгари) шаклида таркиб топган бўлади. Масалан: *Тонг ёришмасдан, Чўлбобо далага отланди.* (Ҳ. Ғ.)

5. Эргаши гапнинг кесими сифатдош *(-ган) + дай (-дек)* формасида бўлади. Масалан: *Қақраган ер намга ташна бўлганидек, жангчининг юраги ҳам тинчликка ташна бўлади.* (Ш. Р.)

Эргашган қўшма гапларда эргаши гап биринчи ўринда ҳам, бош гапдан кейин ҳам келиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам бош ва эргаши гаплар вергул билан ажратилади:

1. *У қўшиқ айтса* (э. гап), *севимли Бамбур унинг кўзларига шунча равшан кўрингандай сезиларди* (б. гап). (Ш. Р.) 2. *Шунга эришайликки* (б. гап), *орамизда бирорта ғаламис қолмасин* (э. гап). (М. Исм.)

Эслатма: *Салқин шабада гулзорларда чарх уриб, гулларнинг ҳидини ўғирлаб қонмоқда эди.* (Мирм.) *Яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан.* (Мақол.) сингари гапларни эргашган қўшма гап билан аралаштирмаслик керак.

204-машқ. Эргашган қўшма гапларни кўчиринг, эргаши гапнинг бош гапга қандай восита ёрдамида боғланганини айтинг. Боғланган қўшма гапларни эргашган қўшма гапга айлантиринг.

1. Зангори осмон шундай тиниқ, шундай бегуборки, кўзни олади. (О.) 2. Қоратойим қандай бўлса, сен ҳам менга шундайсан.

(О.) 3. Вали ака калласини қимирлатди . . . , аммо буни Ғуломжон кўрмади. (М. Исм.) 4. Улар хаспўшлаш учун қанчалик уринмасинлар, бироқ кўз боғламачиликни Навоний олдида ўткази олишдан ожиз эдилар. (О.) 5. Ғўё ҳаёт тамомила ухлагандай, ҳамма ёқ жимжит эди. (П. Қ.) 6. Сен ишонмасанг, бошқалар ишонади. (Ш. Р.) 7. Сўз билан иш бир бўлмаса, эл хуш кўрмас. («Ақл ақлдан қувват олар».) 8. Меҳнатни аямасанг, бу ерда ҳосил қайнайверади. (О.) 9. У ерда ўзидан бўлак ҳеч ким йўқлигини кўрди-ю, оёқларидан жон чиқиб бир ерга ўтириб қолди. (М. Исм.)

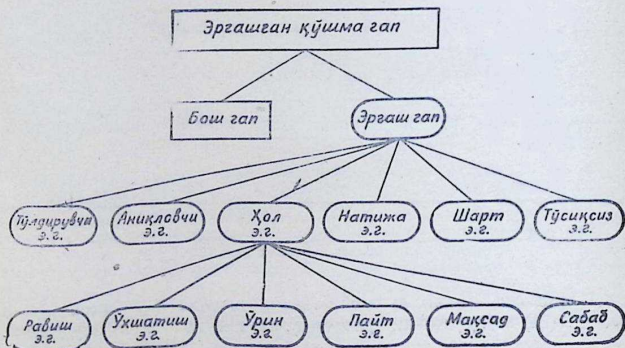
205- машқ. Эргашган қўшма гапларни боғланган қўшма гапларга айлантиринг. Гап структурасида ва тиниш белгиларида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Жамол хола гапини тугатгач, Манзура хола «тўғри айтадилар, қўзим» деб қўйди. (Ҳ. Н.) 2. У ерга анчагина эскирган қирғиз кигизи солиниб, устига кўрпача тўшалган эди. (М. Исм.) 3. Табиат оқ ёпинчигини ташлар-ташламас, куртаклар кўз уқалай бошлади. (М. Исм.) 4. Шамси ўрнидан туриб, дўпписини икки буклаб «Боғаро» ни шунақаям авждан айтибдики, ҳаммаси қойил қолишибди. (С. Аҳм.) 5. Энди ўт ёқаман деб турганда, кўча эшиги бирдан тақиллаб қолди. (М. Исм.) 6. Шу ўйин амри биланми, у эшикни қаттиқ итарди. (М. Исм.) 7. Сенга бир аломат нарса олиб келдимки, кўрсанг ҳайрон қоласан. (М. Исм.) 8. Элликка борса ҳам соқолига оқ тушмагани учун, қўшнилари уни «сиёхпир» дер эдилар. (С. А.) 9. Бу шундай бир дараки, Манғий Раҳимхон қирқ минг аскар билан келиб йўл тополмай кетган. (С. А.)

ЭРГАШ ГАПНИНГ ТУРЛАРИ

134- §. Эргаш гаплар англатган мазмунни, шаклланиши ва бош гапга муносабатига кўра бир неча турга бўлинади.

Эргаш гап турлари:

Ҳар бир эргаш гап бош гапга ўзига хос йўл билан боғланиши, маълум сўроқларга жавоб бўлиши билан бир-биридан фарқ қилади.

135-§. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапнинг кесимидаан англашилган маънони, баъзан гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган тўлдирувчининг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади. Масалан: *Мен истамасдимки, ботқоғимизнинг бир парча лойи фрицнинг пошнасида кетсин.* (О.) *Мен яхши англадимки, бизда ҳар бир очиқ хотин-қиз—жуда катта куч.* (Ас. М.) *Биласизми, хўжайиннинг Нури деган қизлари бор.* (О.)

Эргаш гап бош гапга **-ки, -ку, -ми** элементлари билан боғланганда, бош гапдан кейин; **-са, деб** билан боғланганда, бош гапдан олдин келади.

206- машқ. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчининг. Тўлдирувчиларни аниқлаб, ифодаланганини тушунтиринг.

1. Мен билдимки, ҳокимлар бойларнинг тарафида эканлар. (С. А.) 2. Мен шуни биламанки, биз ота-ўғил ўн йилдан бери хўжайинникида ишлаб келдик. (С. А.) 3. Суҳбатларининг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, райкомга қайтди. (А. Қ.) 4. Энг қаттиқ ботгани шуки, чавандоз унга жавоб беролмай қолди. (О. Ё.) 5. Нимаки зарур бўлса, шуни қиламиз. (Мирм.) 6. Мен яхшироқ биламанки, биз ҳаммаҳалла эдик. (А. Қ.) 7. Икки чинор ёнма-ён турса, уни бўрон ҳам йиқита олмайди.

136-§. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от ёки олмош билан ифодаланган гап бўлагининг белгилхусусиятини аниқлаб, изоҳлаб келади. Масалан: *Шундай аёллар бўладики, улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутадилар.* (О.)

Аниқловчи эргаш гап бош гапга **-ки, -са** каби воситалар билан боғланади. Эргаш гап бош гапга **-са** билан боғланса, бош гапдан олдин, **-ки** билан бошланса, бош гапдан кейин келади. Масалан: *Қимнинг билими кучли бўлса, унинг тили ҳам узун бўлади.* (Мақол.) *Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин.* (О.)

207- машқ. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчининг. Мазмунини, бош гапга боғланиш усулини, қайси бўлакни изоҳлаб келаётганини тушунтиринг. Сифатларни топиб, ясалиши, ёзилишини изоҳланг.

1. Қани энди у ҳаёт бўлса, қизининг бахтини кўрса. (Ҳ. Ғ.) 2. Ишлар шундоқ юришиб кетдики, ҳатто ўзи билан ҳам танишиб олди. (Ас. М.) 3. Қандай ўйлаган бўлсак, шундай бўлиб чиқди. (Ас. М.) 4. Шундай лочинлар борки, кўкраклариде туташ орден ва медаллар бор. (О.) 5. Социалистик қишлоқ хўжалигимиз энди шундай техникага эгаки, бу техника билан мисли кўрилмаган катта ишларни бажариш мумкин. (Ш. Р.) 6. Қимки ўз меҳмонини самимий дўстлик ва муҳаббат билан кутиб олса, бундай кишининг уйига хотиржам кетаверади. («Ақл ақлдан қувват олар».) 7. Адолат, муҳаббат,

(Мирм.) 3. Йўлчи билан кўришаркан, қўрғон ичига кириб кетган бой бир зумда яна эшикда кўринди. (О.) 4. Қаерда экиннинг қонжони бўлган сув бўлса, шу ер гулистонга айланади. (Ш. Р.) 5. Сенинг юрагингнинг гули қайда очилур бўлса, булбули шунда сайрар. (Ҳ. Ҳ.) 6. Қора бахтимиз қаёққа олиб борса, ўша ёққа борамиз; нон-насибамиз қаерга судраса, ўша ерга борамиз. (С. А.) 7. Қиз йигит турган жойга яқинлашгач, қайрилиб онасига қаради. (С. А.)

140-§. Пайт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг юзага келиш вақтини, пайтини кўрсатади. Масалан: **Бектемир кўзларини очганда**, ёмғир шиддатли ёғмоқда эди. (О.) **Йўлдош уйига келиши билан**, одамлар уйга тўлиб кетди. (Қ. Ғ.) **Уста Самарқандда ишлаган вақтда**, Султонмурод уч яшар бола эди. (О.)

Пайт эргаш гап бош гапга қуйидагича бирикади:

1. **-ган** қўшимчаси билан ясалган сифатдош ҳамда турли ёрдамчилар ва айрим сўзлар орқали. Масалан: **Мадамикжоннинг ҳикоясини эшитгандан бери**, Холбек ўша фожианинг таъсирида юрибди. (П. Қ.) **Кун тик келганда**, улар тасодифан катта йўлга чиқшиди. (О.) **Орадан ўн-ўн беш минут ўтгандан кейин**, битта-яримта нарсанинг қораси кўринадиган бўлди. (Ғ. Ғ.) **Гулноз ҳушига келиши билан**, Йўлдош орзу қилган хаёллар кўз олдидан бир-бир ўтарди. (Ҳ. Ғ.)

2. Эргаш гап бош гапга **-масдан**, **-масдан бурун** (аввал, олдин, илгари, туриб) формалари ёрдамида боғланади. Масалан: **Тонг отмасдан** (бурун, аввал), биз йўлга тушдик.

Пайт эргаш гап одатда бош гапдан олдин келади.

213-машқ. Гапларни кўчириб, пайт эргаш гапли қўшма гапларни таҳлил қилинг. Эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг. Пайт равишларини топиб, гапдаги вазифаси, ясалиши ва ёзилишини айтинг.

1. Марғуба чиқиб кетиши билан, Анваржон бошини қуйи солганча чиқиб кетди. (А. Қ.) 2. Жаҳл келганда, ақл қочади. (Мақол.) 3. Йўлчининг онгида ўтмиш манзаралари жонланар экан, қайғу кўкрагини яна чуқурроқ эди. (О.) 4. Эркаклар ошларини еб бўлгач, Гулнор келиб дастурхонни йиғиштириб олди. (О.) 5. Ўн минутча кутгач, Сарижўй томонидан бир отлик пайдо бўлди. (С. А.) 6. Навоий ўз хонасига етмасдан бурун, ҳар ерда шоирлар дуч келиб ҳол-аҳвол сўрашар эди. (О.) 7. Ойлар ўтиб, Акбарали анчагина ўртоқлар орттирди. (Ас. М.) 8. Меҳмонлар чой-нондан кейин саҳнага тушганларида, Уста Баҳром заиф товуш билан Фуломжонни тўхтатди. (М. Исм.) 9. Улар район ҳарбий комиссарлигига келишганда, кун чошгоҳдан ошган эди. (Ш. Р.)

214-машқ. Юқорида кўрсатилган воситалар ёрдамида пайт эргаш гапли қўшма гаплар тузинг; эргаш гап билан бош гапнинг боғланишини тушунтиринг.

141-§. Мақсад эргаш гапли қўшма гап. Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини билдиради.

Мақсад эргаши гап бош гапга деб, учун сўзлари ёрдамида боғланади. Масалан: *Анорхоннинг қўли куймасин деб, Собир ўзи қумғонларни илдам ўчоқдан олди. (О.) Солдатларга мадад бўлсин деб, биз қўлимиздан келганини аямадик. (О.) Сўзим қандай тавсир этаркан деб, диққат билан унга тикилди. (А. Қ.) Ахир, шу ҳукумат омон бўлсин деб, ўғлимни урушга юбордим. (Ш. Р.)*

215- машқ. Мақсад эргаши гапли қўшма гапларни топиб кўчириш, пайт эргаши гапли қўшма гапдан фарқини тушунтириш. Равишларни аниқлаб, ясалишини, ёзилишини изоҳланг.

1. Колхозчилар кўприк солди, қизил кареон ўтсин деб. (*Қўйишқ.*) 2. Одамлар яшасин деб, тинчликка имзо чекдик. 3. Учинчи кун Алишернинг оти шаҳар дарвозасидан кириши биланоқ, бу хушхабар ҳаммага тарқалди. (О.) 4. Кейин билишсаки, Фаррухнинг ҳеч қаерини совуқ урмаган экан. 5. Шу болам тирик етим бўлмасин деб, келганман. (А. Қ.) 6. Қизлар билан теримда тенглашаман деб, бугун роса чарчадим. (О.) 7. Уй ва дўкон топиш учун, дадам Бувайдага кетди. (А. Қ.) 8. Нурида шубҳа қолдирмаслик учун, ўзининг йўлчи-га бўлган муносабатини бирон ҳаракат билан билдирмасликка тиришди. (О.) 9. Зулайхо уйғонмасин учун, Гавҳар оёқ учиди бориб ўз каравотига ўтирди. (*Ў. Ҳ.*)

142- §. Сабаб эргаши гапли қўшма гап. Сабаб эргаши гап бош гаптаги воқеа-ҳодиса ва ҳаракатнинг юзага келиш сабабини, бош гап эса унинг натижасини билдиради. Масалан: *Бу жуда муҳим, чунки бизда бунақа тайёр кадр йўқ. (А. Мираҳмедов) Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмайди. (А. Қ.)*

Сабаб эргаши гап бош гапга чунки, негаки, сабабки, шунинг учун, шу сабабли, -ки каби эргаштирувчи боғловчилар ёрдамида боғланади. Масалан: *Саидий бунга шионарди, чунки Аббосхон қўлидан ёмон ишлар келишини биларди. (А. Қ.) Миршаб ҳали анча нарида бўлгани учун, Матқовул дарвоза олди-дан ўтиб тезлаб кетайтган эди. (М. Исм.)*

216- машқ. Сабаб эргаши гапли қўшма гапларни топиб, эргаши гапнинг бош гапга боғланиш йўллариини тушунтириш. Эргаштирувчи боғловчилар қандай маъно ва муносабат ифодалаш учун хизмат қилаётганини айтиш. Эргаши гапни сабаб гаплари билан таққосланг.

1. Биз у билан жуда апоқ-чапоқ бўлгач, бир-биримиздан ҳеч нарсани яширмайдиган бўлдик. (*Ч. Айт.*) 2. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим. (А. Қ.) 3. Қўрқоқлик жуда зарарлидир, чунки у иродани фойдали ҳаракатлардан тўхтатиб қўяди. (*«Ақл ақлдан қувват олар».*) 4. Мулла Зокиржон ҳар келганларида шу жойда ўтирадилар, шунинг учун камина шу жойни таклиф этди. (*С. Абд.*) 5. Холмирзанинг жаҳли чиқди шекилли, пешанаси тиришиб кетди. (*И. Р.*) 6. Яхшилик қилиб яшаб келаётган учунми, катта-кичик унинг атрофида. (*И. Р.*) 7. Қалин киприклари куйиб кетгани учунми, милклари қип-қизил гўштга ўхшарди. (*И. Р.*)

217-машқ. Эргаштирувчи боғловчлар ёрдамида сабаб эргаш гапли қўшма гаплар тузинг. Эргаш гап изоҳлаб келаётган бўлакни топинг.

143-§. Натижа эргаш гапли қўшма гап. Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг, белгининг натижасини ёки воқеанинг ҳулосасини кўрсатади. Масалан: *У чап қўли билан новча, қориндор йигитнинг киндигига чунонам зарб билан урдики, у букчайиб орқасига тисарилди.* (Мирм.) *Шундай қаттиқ жеркидики, Сидиқжон нима гап бўлганини билмай гаранг бўлиб қолди.* (А. Қ)

Натижа эргаш гап бош гапга -ки ёрдамчиси воситасида боғланиб, бош гапдаги шундай, шунақанги, шунча, шу қадар, шунчалик, чунон каби сўзларнинг маъносини конкретлаштиради. Масалан: *Қўшиқ унга шунчалик завқ бахш этдики, ишнинг истиқболига бўлган ишонч яна ва яна кучайди.* (Ш. Р.) *Мингбоши шундай бақириб бердики, одамлар жим бўлиб қолишди.* (М. Исм.)

218-машқ. Натижа эргаш гапли қўшма гапларни топиб, эргаш гапнинг бош гапга боғланишини изоҳланг. Уларнинг аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардан фарқини айтинг.

1. Эшикни шундай қаттиқ тақиллатдики, уйдагиларнинг ҳаммасини уйғотиб юборди. (А. Қ.) 2. Гулбаҳор чунон зорланиб йиғладики, Ҳожiona зўр-базўр ишга уринишига рухсат берди. (Ҳ. Ҳ.) 3. Ҳазратов Сарваровни чалғитиб қўйди, натижада Сарваров бюронини чалғитди. (И. Ғ.) 4. Ўзбошимчаликнинг олди олинмаса, оқибати шунақа бўлади. (И. Р.) 5. Мен кетмонча билан у ерни уч марта ағдариб чопдим, натижада ер уч кетмонча бўйи чуқурлигида юмшадди. (С. А.) 6. Тўқилса манглай теринг, унумли бўлар еринг. (Мақол.) 7. Илоннинг оёғини санаган Мирсалим Содиқни шунақа авраб ташладики, бечора лом-мим деёлмай қолди. (Ш.) 8. Доктор шу қадар бегараз қаҳ-қаҳ уриб юбордики, Муқаддам беихтиёр бошини кўтариб қаради. (Ў. Ҳ.) 9. Июнь ойининг оқирларига бориб Тошкентда ҳаво шундай қизиб кетдики, саратон жазавасига бардош бера оладиганлар ҳам ҳаллослаб қолди. (Мирм.) 10. Тақдир баъзан шундай ғаламислик қиладики, таажжубдан кўра ғазабинг келади. (М. Исм.) 11. Булут шунча куюқ ва паст эдики, қуёш булутлар пардаси ичидан сап-сарик лагандай хираланиб кўринарди. (Ш. Р.)

144-§. Шарт эргаш гапли қўшма гап. Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг, ҳаракатнинг қандай шарт билан юзага келишини билдиради. Масалан: *Қасидангизнинг тузи бўлмаса, ҳеч ким сизни шир демайди.* (О.) *Сўз берса, мен даъводан кечаман.* (С.А.)

Эргаш гап бош гапга феълнинг шарт майли формаси (-са) орқали ёки ўтган замон сифатдоши (-ган), ўрин-пайт келишиги (-да) қўшимчаси воситасида боғланади. Бунда эргаш гап таркибида баъзан агар, башарти, борди-ю, мабодо каби сўзлар қўлланади. Масалан: *Агар хирмон ёнидаги ер етилган бўлса, атрофларини текислаб қўй.* (С. А.)

219-машқ. Шарт эргаш гапли қўшма гапларни топинг. Эргаш гап билан бош гап ўртасидаги боғланишни тушунтиричг. Олмошларни аниқлаб, гапдаги вазифаси, ёзилишини изоҳланг.

1. Агар ясовул жонидан қўрқмаганда, бу «ов» ни ҳам олиб кетарди. (С. А.) 2. Ранс келса, бу гаплар ўз-ўзидан босилади. (С. Аҳм.) 3. Инсон умри минг йил эмаски, унинг беш-олти йилини гам-гуссада ўтказиб қўя қолса. (Ш.) 4. Сен йиғласанг, мен ҳам қўшилиб йиғлаб юбораман. (М. Исм.) 5. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди. (А. Қ.) 6. Шогирди шунақа бўлса, устаси қанақа экан. (А. Қ.) 7. Ҳозирги маданий ҳаётимиз шундай бой, шундай сермазмунки, назаримда ҳамма нарса азалдан бордек. (М. Исм.) 8. Гавҳар мандатний комиссиядан ўтса эди, ўзини бахтли сезарди. (Ў. Ҳ.) 9. Ҳалол яшаганингни билсанг, турмуш яхшироқ ва осонроқ кўринади. («Ақл ақлдан қувват олар.») 10. Султонов билан Қодиров бу ашулани эшитса эди, райком бюросида бошқача гапирган бўларди. (Ш. Р.)

220-машқ. Аввал туширилган қўшимча ва ҳарфларни ўрнига қўйиб ёзинг. Шарт, кейин пайт эргаш гапли қўшма гапларни топиб, фарқларини, эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтириг.

1. Агар биз... рўёбга чиқарадиган йўл колхоз йўли бўл... бошла, ука, этагинг... ушлаганимиз-ушлаган. (А. Қ.) 2. Агар жаннатга кириш учун шу уламолар қаторида бўлиш шарт бўлса, мен жаннат... ҳам баҳри... ўтдим. (С. А.) 3. Агар бу кўкнори яна бир Бухоро... миршаблик қилса, шаҳар ўғрига тўлади. (С. А.) 4. Мактаб қўлидан кет... сўфиликдан келадиغان даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. (А. Қ.) 5. Йўқ, мана шу одамнинг ўзи бош бўлма... у ердан одам тугул қуш ҳам қоча олмайди. (М. Исм.) 6. Агар сизга малюл келма... битта мовут беретка олиб юборсангиз. (F. F.) 7. Дадам табиб олиб келмоқчи бўл... аям кўнмади. (А. Қ.) 8. Агар ҳар қишлоқ бир саватдан анжир келтирса, Андижоннинг узум бозорига кирган киши маза қилиб чиқар экан. (F. F.) 9. Бюро мажлиси тамом бўл... дўстлар кўчага чиқдилар. (Ш. Р.)

221-машқ. Ўзингиз мустақил равишда шарт ва пайт эргаш гапли қўшма гапларга мисол топиб, эргаш гапнинг бош гапга қандай боғланишини ҳамда шарт эргаш гап таркибидаги агар, мабодо, башарти каби сўзларнинг маъносини тушунтириг.

145-§. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги мазмун бош гапдаги мазмунга энд бўлса ҳам, бош гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келаверади. Бу жиҳатдан у зид боғловчили қўшма гапга ўхшаб кетади. Масалан: **Оқшом ҳамма тарқалса ҳам, Қўлдош полвон тўғон бошида қолди.** (Ҳ. F.) (Қиёс қилинг: **Оқшом ҳамма тарқалди, лекин Қўлдош полвон тўғон бошида қолди.**) **Сен ҳаммани кўрсанг ҳам, сени ҳеч ким кўрмайди.** (А. Қ.)

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга **-са+ -да, -са+ҳам** каби воситалар билан боғланади. Масалан: **Овоз эшитилмаса ҳам,**

Очил бува бир қадам орқага чекинди. (Ас. М.) *Гарчи ёмғир ёгаётган бўлса-да, улар учрашувга етиб келишиди.* (Х. F.) *Юк машинасининг гувиллаши Шодасой шовқинида йўқ бўлди ҳамки, Акбарали бош кўтаргани йўқ.* (Ас. М.)

222- машқ. Ўқинг. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг, Эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг. Ясама сифатларни топиб, уларга характеристика беринг.

1. Ўзи мўйсафид бўлса ҳам, юраги навқирон эди. (Ш. P.) 2. Қуёш ботган бўлса ҳам, ҳаво ёруғ ва тиниқ эди. (Ш. P.) 3. Ҳалим эшон шунча ёшни яшаган бўлса ҳам, ҳали қариликни бўйнига олмагани сезилиб турибди. (И. P.) 4. Илм даражалари ҳар хил бўлганига қарамай, булар ўртасидаги дўстлик ёшлиқдаги тароватини йўқотмади. (М. Исм.) 5. Бу гапларга юзимда қаршилиқ кўрсатсам ҳам, ичимда севиначар эдим. (F. F.) 6. Баъзи одамларнинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли ўз ерида. (А. Қ.) 7. Қизлар юзларини қанча беркитсалар ҳам, кўчма қумлар юзларига қадаларди. (Ш. P.) 8. Шунчалик ўзимиздан тиниб-тинчиб кетганимизга қарамасдан, мен бу чақалоқ тўғрисида анчагина гап-сўз бўлиб олдим. (F. F.) 9. Катта бино бўм-бўш кўринса-да, болалар ҳоври сезилиб турарди. (А. Мир-аҳмедов.)

223- машқ. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни зидловчи боғловчи билан қўшма гапларга айлантириб, структурасида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Отлиқнинг афт-башараси, юриш-туриши ва яроқ-аслаҳаси қўрқинчли бўлса ҳам, тоғ устига чиқиб олган дара аҳолиси ундан қўрқмади. (С. А.) 2. Хўжайин бозорга хизмат ҳақи учун бирор нарса ваъда қилган бўлмаса ҳам, у сидқидил билан хизмат қиларди. (С. А.) 3. Тешабойни уйқу элитган бўлса ҳам, ваҳм тарк этмади. (М. Исм.) 4. Айвонда дастурхон солиғлиқ бўлса ҳам, Сулаймон акани таклиф қилиш ҳеч кимнинг эсига тушмади. (М. Исм.) 5. Йўл олис бўлишига қарамай, Пўлат Баҳор билан ёнма-ён сайрга кетаётгандай дадил қадам ташлаб борарди. (Ш. P.) 6. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. (А. Қ.)

224- машқ. Тўсиқсиз ва шарт эргаш гапли қўшма гапларни аниқланг. Туширилган тиниш белгиларини қўйиб, гапларни кўчиринг.

1. Янги кўтарилган қуёш чарақлаб турса ҳам куз нафаси келаётган совуқ шамол хазон тўзгитар эди. (Ас. М.) 2. Эркалатса онаси талтаяди боласи. (Мақол.) 3. Шабада илиқ бўлса ҳам тиниқ зангори осмон кўзни қувонтирди. (Х. F.) 4. Бу гап кутилмаган бўлмаса ҳам Мирҳомид хўжанинг ёшига номуносиб равишда юзи оқарди. (А. Қ.) 5. Зулук қанча қон ичса ҳам кўзи тўймайди. (Мақол.) 6. Чаласавод бўлишига қарамай дунёда бўлиб турадиган воқеаларнинг ҳаммасидан хабардор эди. (Ш. P.) 7. Оппоқ соқол кўксига урса-да чол жуда тетик ва дилкаш эди. (А. Мираҳмедов.)

8. Агар Ҳожи ака 80 ёшга кириб ҳам 40 ёшлик кишидай қирчиллаб турган бўлса бунинг боисини хушвақтликдан табиатидаги ширин сўзлик ширин муомалаликдан қидиришга тўғри келади. (М. Исм.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП

146- §. Икки ёки ундан ортиқ содда гапнинг боғловчисиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик воситаларсиз, фақат интонация ёрдамида бирикишидан таркиб топган қўшма гап боғловчисиз қўшма гап дейилади. Масалан: *Сидиқжон—қарол бола, бу—ўзига тўғри бир одамнинг қизи.* (А. Қ.) *Энди йигитлар қайтанти, ҳукумат катта ёрдам қиланти.* (О.) *Ўсма кетар, қош қолар.* . . (Мақол.)

Боғловчисиз қўшма гаплар ўз таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатига кўра икки гурпуага бўлинади:

1. Боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.

2. Эргашган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.

Биринчи тур (боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури) да ҳар бир қисм тенг ҳуқуқли бўлиб, улар тенгланиш интонацияси орқали бирикади. Масалан: *У ҳаддан ташқари хомуш, касал товуқдай қанотлари осилган эди.* (А. Қ.)

Бундай қўшма гап таркибига кирган содда гаплар мазмунидан ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бир пайтда ёки кетма-кет юз бериш анг-лашилиб туради. Масалан: *Муротали жуда хафа кўринарди, шабада ҳам, тоза ҳаво ҳам унинг кўнглини очолмасди.* (Ш. Р.) *Қўнғироқ чалинди, дарс бошланди. Атлас кўйлак кийган қизлар саватларда мева теряптилар, йигитлар ташияптилар.* (С. Нуров.)

Шунингдек, бундай қўшма гап қисмлари воқеа-ҳодиса, нарс-предметнинг қиёсланиши, таққосланиши, бир-бирига зид қўйилишини билдиради. Масалан: *Мард бир ўлар—номард юз ўлар.* (Мақол.) *Ҳаво булут бўлди, ёмғир ёғмади.*

Бундай боғловчисиз қўшма гаплар боғланган қўшма гапларга синоним бўлиб, уларда тиниш белгиларининг қўлланиши қуйидагича:

1. Воқеа-ҳодисаларнинг бир пайтда, кетма-кет юз беришнинг ифодалаган боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасига вергул қўйилади: *Зал жим, халқ парда очилишини кутар эди.* (А. Қ.) *Пахта нозий ўсимлик, парвариши ниҳоят мураккаб.* (О.)

2. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари бир-бирига зид ёки қиёслаш, ўхшатиш мазмунини ифодаласа, улар орасига тире қўйилади:

Кўприклар ясадик—золимлар ўтди,

Ариқлар чиқардик—ёвлар қурипти.

225- машқ. Ўқинг. Боғловчисиз қўшма гапларни кўчиринг ва уларнинг ҳар бирига изоҳ беринг. Кесимларни топиб, қандай сўз туркуми билан ифодаланганини тушуниринг.

1. Икковга биров ботолмас, отликқа яёв етолмас. (Мақол.)
2. Албатта сой лаби соя-салқин бўлади, шаҳардагидек дим эмас. (И.Р.)
3. Қўлқопини ечиб чеккаларини ушлади, куни билан рулда ўтириб толиққан вужудида қон ҳорғин-ҳорғин гупилларди. (Ас. М.)
4. Ма-

шина сакрар, рулъ ҳам бўйсунмай ҳар замонда траверси ғирчиллаб, гашга тегар эди. (Ас. М.) 5. Бирор марта раъйиғни қайтарганмидим, гапиравермайсанми? (Ш.)

Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи тури тенг бўлмаган қисм (гап) лардан ташкил топади. Бундай қўшма гап таркибидаги содда гаплардан шарт, сабаб ёки натижа, тўсиқсизлик каби мазмун англашилади. Масалан: *Қўшнинг тинч—сен тинч* (Мақол.)—шарт. *Битта беретка олиб юборинг, шаҳарда қизларнинг ҳаммасига беретка кийиш расм дўлиб кетган*—сабаб. *Ўтирганлар қисталанг қилди, ашулачи яна торни қўлига олди*—натижа каби.

Бундай боғловчисиз қўшма гаплар эргашган қўшма гапларга синониим бўлиб келади. Қиёсланг: *Қўшнинг тинч—сен тинч* (боғловчисиз қўшма гап). *Агар қўшнинг тинч бўлса, сен тинч бўласан* (шарт эргаш гапли қўшма гап). *Ўзим ҳар жойдаман, кўнелим сендадир* (боғловчисиз қўшма гап). *Ўзим ҳар жойда бўлсам ҳам, кўнелим сендадир* (тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап). Бундай типдаги боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги тиниш белгилари ишлатилади:

1. Иккинчи гап биринчи гапнинг натижасини, сабабини билдирса, биринчи гапдан кейин икки нуқта қўйилади: *Онахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди.* (Ас. М.)

2. Иккинчи гап биринчи гапдаги бирор бўлакнинг маъносини изоҳласа, биринчи гапдан кейин икки нуқта қўйилади: *Яхшиси шу: биздан хавотир олмай, эрта билан капсанчилар олди-га боргин.* (А. Қ.)

3. Тўсиқсиз, боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасига вергул қўйилади: *Уйида чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир.* (Мақол.)

4. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги гаплар бир пайтда ёки кетма-кет бўлган воқеа-ҳодисаларни билдирганда, ўзаро вергул билан ажратилади: *Баҳор келди, гуллар очилди.*

5. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари зид муносабатда бўлса, улар орасига тире қўйилади: *Ит ҳура—карвон ўтар.* (Мақол.)

6. Ўхшатиш муносабатини билдирувчи боғловчисиз қўшма гаплар орасига ҳам тире қўйилади: *Сув келди—нур келди.* (Мақол.)

226-машқ. Ўқинг. Боғловчисиз қўшма гапларни ажратиб кўчиринг. Уларнинг ҳар бирига изоҳ беринг. Айрим эргашган қўшма гапни боғловчисиз қўшма гапга айлантинг. Фарқини тушунтиринг.

1. Пахтакўрлик шунчалар ота-бободан мерос, у билан эгизаклар биздаги урф-одат. (F. F.) 2. Қиш келди—совуқ кунлар бошланди. 3. Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, ота-онанинг баҳоси бўлмас. (Мақол.) 4. Сиз кетишингиз билан, у бизга кўп нарсаларни гапириб берди. (А. Қ.) 5. Теракзорлар хушбичим, боғларда ҳамма ёқ жим. Ер ҳам, кўк ҳам мовий ранг, ҳавонинг юзи тиниқ. (М. Ш.) 6. Узоқда баланд-паст тоғлар яшнайдди, тепалар, адрлар ранг-баранг

гуллар билан ясанади. 7. Ботир акам сизга овқат юборган эдилар, ҳужрага қўйиб чиқдим. (С. Аҳм.) 8. Мехри дадасига тикилди, чунки бу саволга фақат бригадирнинг ўзигина жавоб бера олиши мумкин эди. (Ш. Р.) 9. Анжир хазон бўлай деганда, Қўқондан амаким келди. (А. Қ.)

227- машқ. Гапларни диққат билан ўқинг. Шарт, сабаб, натижа ва тўсиқсизлик мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапларни аниқлаб, уларнинг эргаш гапли қўшма гаплардан фарқини тушунтиринг.

1. Дўконда эдим, Ёрмат йўқ, сен извошни қўш, бир ерга бориб келамиз. (О.) 2. Жўра ота ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди, дарров тили кичиди. (О.) 3. Уни-буни қўйинглар, биз кимни мусобақага қақирамиз. (О.) 4. Паркнинг рангдор маржон чироқлари ҳам сўнди, ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди. (Ас. М.) 5. Бева-бечора, етим-есирларнинг оҳ-воҳига қулоқ сол, улар марҳаматингга мунтазир. (С. Нуоров.) 6. Орадан ҳафта, ўн кун ўтди, ундан ҳамон дарак йўқ. 7. Варақани ёзадиган Ғуломжон акам бетоб, тош босмада кўпайтирадиган Николай Данилич турмада. (М. Исм.)

228- машқ. Қўйидаги гапларни боғловчисиз қўшма гапларга айлантиринг. Гап қурилишида юз берган ўзгаришни тушунтиринг. Қўшма ва жуфт сўзларнинг ёзилишини изоҳланг.

1. Агар шу колхозлар ҳам бош қўшадиган бўлса, дамба йнгирма-йнгирма беш кунлик иш. (А. Қ.) 2. Ҳамма бир лаҳза тик қолиб, бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. (А. Қ.) 3. Кеча Турғуннинг назарида Саодат қанчалик бағритош бўлмасин, бу хат уни эритиб юборгандай туюлганди. (О. Ё.) 4. Тўлаган ака-нима дейишини билмай қолганини кўриб, Сафаров беш-олти букланган аризасини унинг қўлидан олди. (А. Қ.) 5. Майли десангиз, уриниб кўраман. (М. Исм.) 6. Сидиқжон гарчи табелчи ҳақида Болтабойга қайтиб оғиз очмаган бўлса ҳам, учинчи кун табелчи бехосдан унинг номини айтди. (А. Қ.) 7. Янги ер очиш тadbирлари чуқур ва ҳар томонлама муҳокама қилинган, Жўрабоев қисқа сўзлаб, якун қилди. (Ш. Р.) 8. Инсон фазилати шундай катта бир дунёки, уни одам ҳаётини бойитадиган маънавий хазина деса бўлади. (М. Исм.) 9. Иброҳимов яна ким сўзга чиқмоқчи эканини сўраган эди, ҳеч ким қўл кўтармади. (А. Қ.)

МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

147-§. Уч ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро бирикувидан таркиб топган қўшма гапларга мураккаб қўшма гап дейилади. Ми-
соллар: *Дунёда ноҳақлик камайса, туҳмат барҳам еса, шунча яхши.* (Ш.) *Нафиса биладики, у орқасига тисариялпти, ваъдалар пуч.* (Ш.)

Бундай қўшма гап таркибий қисмлари ўзаро турли йўл билан муносабатга киришади. Шунга кўра мураккаб қўшма гаплар қўйидаги уч гурппага бўлинади: 1) эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар; 2) боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар; 3) аралаш типда тузилган мураккаб қўшма гаплар.

148 - §. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар. Бу типдаги қўшма гаплар таркибида бир бош гап ва бир неча эргаш гап бўлади: 1. *Ёмғир ёғиб турса ҳам, ер лой бўлса ҳам, биз йўлга отланамиз. Қорлар эриб, ерлар қуриб, ҳаво юришиб кетди.* Бунда бир неча эргаш гап бир бош гапга биргалик эргашиш йўли билан боғланмоқда. У уюшиқ бўлакли содда гапга ҳам ўхшаб кетади. 2. *Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганда, мен фиш кўприкда, чойхона олдида тўхтадим.* (О.) Бу қўшма гап составидаги эргаш гаплар кетма-кет боғланган.

149 - §. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар. Бундай мураккаб қўшма гаплар уч ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли қисмлардан тузилади. Масалан: *Звонок чалинди, синфга ўқувчилар киришди, бироқ дарс кечикиб бошланди.*

150 - §. Аралаш типда тузилган мураккаб қўшма гаплар. Бундай мураккаб қўшма гапнинг қисмлари ўзаро ҳам боғланиш, ҳам эргашиш йўли билан бириккан бўлади: *Қайтдик, келиб қарасам, Савринисо йиғлайвериш ишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.* (А. Қ.)

Бунда биринчи қисм иккинчи қисм (бош гап)га эргашиб боғланган, шу гапларнинг ҳар иккиси биргаликда учинчи гапга тенг боғловчи орқали бириккан.

229 - машқ. Гапларни кўчириш. Мураккаб қўшма гапларни ажратинг. Уларнинг неча қисм (гап)дан ташкил топганини тушунтиринг.

1. Бор, бир стакан сув ичиб кел, мен сенга эски қадрдоним ва дўстимни таништираман. (А. П.) 2. Бироқ иккинчи ва учинчи қамчилар яна отнинг бошига тегиб, у қайта осмонга сапчиди-ю, Қўчқорнинг қўлида нўхта қолди. (О. Ё.) 3. Давлатбеков бир чўчиб тушди-ю, мўйлови асабий силкиниб, овоз келган томонга интилди. (П. Қ.) 4. Ниҳоят етиб бордик, қарасак, уй олдида бир талай одам тўпланиб турибди, уйнинг эшик ва деразалари ичидан берк. (М. Л.) 5. Эсларига негадир отлар тушар, улар қаровсиз қолгандай туюлиб, юраклари ачишарди. (О. Ё.) 6. Биз афсусланиб рози бўлдик, солдатлар бизни ўраб олди. (А. П.) 7. Аёллар... кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиги давом этди. (А. Қ.) 8. Қаландаров бошқа юмушлар билан районда бир-икки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайтди... саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой қақирди, Сандани сўрамоқчи эди, ўзи келиб қолди. (А. Қ.)

230 - машқ. Гапларни ўқинг. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларни кўчириб, уларнинг ҳар бири составидаги қисмларнинг боғланишини схема билан кўрсатинг.

1. Баҳор келиб, кунлар илигач, дарахтлар яшил япроқлар билан қопланди. 2. Қор тингач, ташқари жуда-жуда совуқ бўлса ҳам, улар текширишни давом эттирдилар. (Ч. Айм.) 3. То қуёш чиққунча, ўстларига қиров тушгунча, шу кўйда туришарди. (Ч. Айм.) 4. Одам-

лар келиб, мажлис бошланган пайтда, у кириб келди. (Ч. Айм.) 5. Қоронғи тушиб, табиат салмоқли ва вазмин тус олиб, Саиданинг юрағидаги ғашлик янада зўрайди. 6. Унинг ҳорғин кўзлари керилиб, пешанаси тиришди, бутун баданини титроқ босди, қўллари мушга тугилди-ю, тили сўзга келмай, фақат, «қўрқоқ, хоин» дея олди. (Ш.) 7. Кўзлари йирик, қошлари пайваста, мўйлови ўзига ярашган. (О.) 8. Гўё орада ўша мушкул гаплар ва видолашувлар бўлмаган-у, гўё ҳамма нарса аслига қайтган-у, энди фақат учрашув шодлигига ўрин бор. (П. Қ.)

231 - машқ. Аралаш типда тузилган мураккаб қўшма гапларни кўчириб, уларнинг боғланишини тушунтиринг; ҳар бир гапнинг боғланиш схемасини чизинг.

1. Яна шуниси ҳам қувонарли эдики, бу тўқнашувларда унинг кучи камайиб заифлашмасди, аксинча, кучига куч, давлатига давлат қўшиларди. (Н. С.) 2. Бўтабой энди гапга оғиз жуфтлаган эдики, эшик очилиб, қирқ ёшларга бориб қолган қоп-қора бақалоқ киши кирди. (С. Аҳм.) 3. Аммо орадан сал ўтмай, даврадаги гурунг пасайиб, Нодировнинг гаплари эшитилиб қолди. (Н. Р.) 4. Бахтли бўлганинг шуки, қаллиғинг гўзал, шунинг учун унга талабгор кўпайган. (С. А.) 5. Ким тош билан, ким таёқ билан дарвозани урар, кўплашиб итарар, дарвоза ғижирлар, очилгундай бўлиб ичкари суриллар, лекин у ёқдагилар жон ваҳмида бу ёққа итариб туришар эди. (М. Исм.) 6. Қодир мўмингина кўринади, аммо жаҳли чиқсами, қўймайди, ёқалашиб кетади. (О.) 7. Қорлар эригач, кунлар ниҳоятда исиб кетгач, Бойсунда ҳақиқий баҳор бошланади. (С. Аҳм.)

151 - §. Мураккаб қўшма гапларда қуйидаги тиниш белгилари ишлатилади:

1. Мураккаб қўшма гап таркибидаги гапларнинг ўзаро боғланишида боғловчилар ишлатилмаса, улар бир-биридан вергул билан ажратилади: *Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан.* (Ас. М.)

2. Мураккаб қўшма гап таркибидаги гапларни боғлаш учун хизмат қилган зидловчи, айирувчи боғловчилардан олдин вергул қўйилади: *Бизнинг бормиз — шу, лекин шу содда кўринишимиз билан фахрланамиз, бизни ҳеч ким камситолмайди.* (Ас. М.)

3. Таркиби анча мураккаброқ, ўз ичида вергуллар ишлатилган икки мустақил қўшма гап бир-биридан нуқтали вергул билан ажратилади: *Ақл бердим, ёв босганда, енгизга йўл топсин деб; От ҳам боқдим, маврид келса, жангга миниб чопсин деб.* (Ҳ. О.)

КЎЧИРМА ВА ЎЗЛАШТИРМА ГАП

152 - §. Ўзгаларнинг ҳеч ўзгаришсиз айнан берилган гапи кўчирма гап дейилади: Масалан: *„Одобсизлик бўлса ҳам, — деди Мирзо Султонали, — муборак хоналарига бостириб келдим“.* (А. Қод.)

Кўчирма гап автор гапи билан соғловчи вазифасидаги демоқ феълининг деб (дея), деган формалари орқали ва боғловчисиз му-

носабатга киришади. Масалан: „*Айтадиган гапинг шуми?*“ — деди *Миразиз*. (С. Аҳм.) *Мен кулиб дейман: „Тоғам яхши, лекин қурмасок“*. (О.)

232 - машқ. Кўчирма гапли қўшма гапларни аниқланг. Кўчирма гап билан автор гапининг ўзаро алоқасини тушунтиринг.

1. «Савдо аҳли билан буржуйлар қирилиб кетсин», — дейди хуноб бўлиб у. (О.) 2. Баъзилари менга ўқрайиб: — «Жим ўтир - е, — деб қўйишади. (О.) 3. Тушунтир ўзинг? — дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун. (О.) 4. Шунақа, ўртоқ Низомиддинов, — деди Бўтабой, — бу душманнинг иши. (С. Аҳм.) 5. Ўйлар эди: «Ишнинг қизиги энди келади. Чол тўғри айтяптими? Ё довдираяптими? . . . » (С. Аҳм.) 6. — Хўп, хўп, — деди кулиб махдум, — Анвардан эшитганим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитганман. (А. Қод.) 7. Олдинига иккиланиб турган Умматали таваккал қилиб: «Бор!» — деди. (Ш.)

233 - машқ. Ўзингиз мустақил равишда бирорта газетадан кўчирма гап ва автор гапидан таркиб топган бир неча қўшма гапни топиб кўчиринг. Боғланишини тушунтиринг.

234 - машқ. Кўчирма гап ва автор гапини топиб, уларнинг ўрнини аниқланг. Тиниш белгиларининг қўйилишига эътибор беринг.

1. «Қизиқ экан. Раънога кўрсатаман бун . . . », — деди у ўз-ўзича руҳланиб. (Ҳ. Н.) 2. «Сиз мени мазах қилмай қўя қолинг!» — деди зарда қилиб хўжайин. (Н. С.) 3. «Далилим йўқ, — деди Бўтабой кўрслик билан, — шунга чақирганмидингиз?» (С. Аҳм.) 4. — Нима кўрдингиз? — деди полвон. — Ҳеч нарса, — деди Қўрбоши. (А. Қ.) 5. «Кам бўлманг, — деди пулни узатиб, — яна хизматингиздаман». (А. Қ.) 6. Навбат ўзига келганда, айвондан туриб махдум бақирди: «Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!» (А. Қод.) 7. «Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига бордингми?» — сўрайди дадам, мулойим табассум билан. (О.)

Кўчирма гапли қўшма гапни ўзлаштира гапга айлантириш ҳам мумкин. Масалан: «Одобсизлик бўлса ҳам, — деди Мирзо Султонали, — муборак хоналарига бостириб келдим» (А. Қод.) — кўчирма гап. Мирзо Султонали одобсизлик бўлса ҳам муборак хоналарига бостириб келганлигини айтди — ўзлаштира гап.

153 - §. Кўчирма гап билан автор гапида тиниш белгиларининг ишлатилиши.

1. «Кўчирма гап ёзувда қўштирноққа олиниб, биринчи сўз бош ҳарф билан ёзилади. Масалан: „Қалай, Турғунбой, хилчи қалай!“ — сўрайди Аъзам. (О.)

2. Кўчирма гап автор гапидан кейин келса, автор гапидан сўнг икки нуқта қўйилиб, кўчирма гап қўштирноқ ичига олинади. Кўчирма гапнинг охирига, гапнинг мазмунига қараб, нуқта, сўроқ ёки ундов белгиси қўйилади. Бунда нуқта кўчирма гап охиридаги қўштирноқдан кейин, сўроқ ва ундов белгилари эса қўштирноқдан олдин қўйилади. Масалан: Қолхоз раиси деди: „Биз бу йил пахтадан мўл ҳосил етиштирамиз“.

3. Кўчирма гап автор гапидан олдин келса, унда тиниш белгилари, кўчирма гапнинг мазмунига кўра, қуйидаги схема асосида қўйилади:

«Кўчирма гап», — автор гапи.

«Кўчирма гап?» — автор гапи.

«Кўчирма гап!» — автор гапи.

4. Кўчирма гап автор гапнинг ичида берилса, гап мазмунига кўра тиниш белгилари қуйидаги схема асосида қўйилади:

Автор гапи: «Кўчирма гап», — автор гапнинг давоми.

Автор гапи: «Кўчирма гап?» — автор гапнинг давоми.

Автор гапи: «Кўчирма гап!» — автор гапнинг давоми.

Автор гапи кўчирма гап орасида келса, унда тиниш белгилари қуйидагича қўйилади:

1. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисмида тиниш белгиси бўлмаса ёхуд вергул (ёки икки нуқта) бўлса, бу белгилар туширилиб қолдирилади, автор гапи эса икки томондан вергул ва тире билан ажратилади. Масалан: *„Меҳнатни сев, — деб такрорлайди ойим, — меҳнат кишига бахт келтиради“.*

2. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисми аслида нуқта билан тугаган бўлса, бу нуқта автор гапидан олдин эмас, кейин қўйилади. Автор гапидан олдин эса вергул ва тире, автор гапи охиридаги нуқтадан сўнг тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *„Гап дарсни ўз вақтида бажармаганингда, — деб қўйди акам.— Ўз вақтида бажарсанг, ойинглар уришмас эди“.*

3. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисми сўроқ ёки ундов белгиси билан тугаган бўлса, автор гапидан олдин ўша белги ва тире қўйилади, автор гапидан сўнг эса нуқта ва тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *„Жўнаймизми?—деб сўради укам.—Ойимлар қачон жўнар экан,—деб сўраяптилар“.*

Кўчирма гап диалог ҳарактерида бўлиб, янги йўлдан бошланса, ундан олдин тире қўйилади. Масалан:

—*Ўктам, ҳозир нечанчи синфда ўқийсан?*

—*10-синфда ўқийман.*

Эслатма: 1. Пичинг, кесаниқ, баъзан маъноси эскирган сўзлар қўштирноқ ичида берилади: *Вазнга путур етганлиги тўғри. «Қалблар» сўзини кўпчилик маъносида шилатилганлигини бошқа ёққа йўйибсиз . . . бу билан «гуноҳим» ўстида мени ишлаб олмоқчи бўлибсиз. Менимча, «қалб» ва «юррак» сўзлари кўпчилик маъносида . . . ичра туради. Аҳли «фуқаро» «шоҳи» га назмда жавоб қайтармоқни буюради. (М. Қ.)*

2. Бадний асар номлари, газета, журнал, ташкилот, пароход, шартли тушунчалар ва шу кабилар ҳам қўштирноқ ичида берилади. *«Қўтлуғ қон» романи, «Шарқ юлдузи» колхоз, «Совет Ўзбекистони» газетаси* каби. Ташкилот, корхона кишилар номи билан номланса, қўштирноққа олинмайди: *В. И. Ленин номи колхоз, Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институти* каби.

235-машқ. Гапларни ўқинг. Кўчирма гапли қўшма гапларни топиб дафтарингизга кўчиринг. Кўчирма гап ва автор гапнинг ўзаро боғланишини, қўштирноқ ва тиренинг қўйилиш сабабларини изоҳланг. Бу белгилар қўйилмаган бўлса, уларни қўйиб чиқинг. 6, 7-гапларни ўзлаштирма гапга айлантириб, уларнинг тиниш белгиларидаги фарқларини тушунтиринг.

1. Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуюштиб эшитилар-эшитилмас деди: «Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди». (А. Қ.) 2. «Мактабга бор!»— дейди онам. (О.) 3. «Офарин! Офарин!»—деб юборди Ғуломжон хурсанд бўлиб. (М. Исм.) 4. Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб: Хўп бўлади, хўп! деб турар эди. (П. Қ.) 5. Мен умумхалқ бошлаган ишдан четда қолмайман, деди Меҳри ҳаяжон ичида. (Ш. Р.) 6. Бир кекса ўқитувчи: «Қўнглимизни чироғи олиб чиқиб кетилган уйда қилиб кетяпсиз, Содиқжон»,—деган эди. (Ш.) 7. «Бўтабой акам масалангни мажлисга соламан дедилар»,—деди. (А. Қ.) 8. «Беғуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси қабул қилинади. Уйғотинг қизингизни!»—деди. (А. Қ.) 9. «Гумонингизни айтинг бўлмаса»,—деди эллиқбоши тажанг бўлиб. (А. Қ.) 10. Буюк ёзувчи Алексей Максимович Горький шундай деган эди: «Ўз фольклорингизни тўплангиз ва ундан ўрганингиз». 11. «Бу йил колхозимизнинг пахтаси пландан ҳам ошиб кетди,—деди хурсандлиги юзидан кўриниб турган раис.—Келаси йил бундан ҳам ошириб юборамиз».

236 - машқ. Қуйидаги гапларни кўчиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг. Форма ясовчи аффиксларни топиб, уларга характеристика беринг.

1. Комила завқ билан хўрсиниб дейди: «Пианинони жуда суяман. Айниқса, сен чалганинда . . . ». (О.) 2. Унинг ўзи баъзан дўстларига мақтаниб қўяр эди: «Гаров бойлашиб, олис йўлга отдан илгари бораман!». (О.) 3. Хаял ўтмай уйқуга кетиб, хуррак отди. Унинг хурраги ҳам алланечук адабийроқ эди: «Плук - қум - пирр . . . плук - қум - пирр . . . ». (А. Қ.) 4. Улар кўзларини уқалашиб: «Нима шовқин? . . . Нима гап?» дейишарди. (Н. С.) 5. Тешавой айвондан туриб қичқирди: «Даврон қани?». (М. Исм.) 6. Қаромат опам индамайди. Ичдан бир уҳ тортади - да, хомуш ҳолда дейди: «Емайман, бас, тегажаклик қилма». (О.) 7. «Айтадиган гапинг шуми?»—деди Миразиз. (С. Аҳм.) 8. Нортой полвонга қичқирди Ўктам: «Ҳорманг, пълвон!». (О.) 9. Чол: «Уни босма илар нобуд қилган»,—деди. (С. Аҳм.)

237 - машқ. Кўчирма гапларни ўзлаштира гапга, ўзлаштира гапларни кўчирма гапга айлантиринг. Фарқларини тушунтиринг.

1. Баъзан ўз-ўзича дейди: «Зуваласи пўлат деганича бор». (Ас. М.) 2. «Сиз заводда ишлайсизми?»—сўради Маҳсудов. 3. «Аҳмад машина ҳайдашга ўқимоқчи»,—деди Коля. (Ҳ. Н.) 4. «Ўзлари тиниб қолар»,—дейди бувим қўлини силтаб. (О.) 5. «Майли»,—Қундузхон гўё сеҳрлангандек жавоб берди. (С. Аҳм.) 6. «Хўш, қандай янгиликлар бор?»—деди Ўктам. (О.)

II. 1. Астахов чол билан суҳбатлашишни кўпдан буён орзу қилганини, лекин қўли тегмаганини айтди. (О.) 2. У пахта терганлигини айтди. 3. Ойқиз бу тадбирларни Қодиров ёқлаганлигини айтди. 4. Ўқитувчимиз она тилини яхши билмасдан, бошқа фанларни чуқур эгаллаш мумкин эмаслигини таъкидлади.

АДАБИЁТ

ИНШОНИ ҚАНДАЙ ЁЗИШ КЕРАК?

Иншо — адабиёт дарсларида ўтказиладиган ёзма ишларнинг асосий туридир. Иншонинг баёндан фарқи шундаки, ўқувчи унда воқеа ва қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилмайди, уларни тавсифламайди, балки ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Анализ элементлари, материални умумлаштира билиш, аниқ ва тўғри хулосалар чиқара билиш иншонинг асосий белгиларидандир.

Иншо икки хил бўлади: синф иншолари ва уй иншолари. Сиртдан ўқувчи ва олий ўқув юртларига киришга тайёрланувчилар учун уй иншоси асосий бўлиб ҳисобланади. Шундай экан, тема учун материал йиғиш ва темани қандай донрада ва қандай ёритиш ўқувчи учун муҳим ишдир.

Тема иншонинг предметини белгилаб беради. Ўқувчи тема ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмаса, шубҳасиз, қўйилган масалани тўғри ҳал қилиб бера олмайди. Бунинг учун темани яхши ўзлаштириш керак. Темадан чиқиб кетмаслик учун олдиндан аниқ план тузиб олиш керак. Кўпинча ўқувчилар ўз билимдонликларини кўрсатишга интилиб, бутун билганларини бир иншога тўкиб соладилар. Масалан, асарнинг бир асосий персонажга характеристика бериш талаб қилинган бўлса, улар бошқа персонажларнинг характеристикасини ҳам қўшиб юборадилар.

Бундай нуқсонлардан холи бўлиш учун, биринчи навбатда теманинг планини тузиб олиш керак. Чунки иншо плани материалнинг ҳажми, фикрлар изчиллигини тартибга солиб, тўғри ва ихчам иш ёзишга ёрдам берувчи асосий воситадир.

Агар ўқувчи темани аниқ тасаввур этса, тўғри план туза олади. План иншонинг композициясини ҳам белгилаб беради. Бунинг учун, аввало, сиз иншонинг ички бўлиниши ва ҳар бир бўлимнинг вазифасини тушуниб олишингиз керак. Ҳар қандай темада ёзилган иншо қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

I. Кириш — иншода масаланинг қўйилишини белгилаш.

II. Асосий қисм — иншода баён қилинадиган асосий фикрлар ва уларни исботловчи далиллар.

III. Хулоса — иншонинг умумлаштирувчи қисми.

Лекин иншонинг бу уч асосий қисми ҳали иншо плани эмас. Қўп ўқувчилар ана шу қисмларнинг ўзинигина олиб қўпинча янглишадилар. План тузиш учун иншонинг юқорида кўрсатилган қисмларини сарлавҳа қилиб олиб, уларни яна майда бўлак (пункт)ларга бўлиш лозим.

План иншо ёзишнинг энг муҳим босқичидир. Чунки сиз планда иншонинг яхлит мазмуни ва ғоявий йўналишини ўйлайсиз, уни бошидан то охиригача тасаввур қиласиз.

План тузиш шунчаки талаб қилинадиган расмий нарсаси эмас. У фикрларингизни бир нуқтага тўплашга ёрдам беради, сизни тема доирасида бошқариб боради. Тўғри тузилган план иншо устида муваффақиятли ишлашнинг гаровидир. Иншо планларининг икки хил формаси, яъни содда ва мураккаб формаларидан фойдаланиш мумкин. Бунда фикрлар изчиллигини яхши ифодалаш учун кўпроқ мураккаб пландан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, «Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида Йўлчи образи» темаси учун қуйидагича план тузиш мумкин (план қисмларининг имлосига эътибор беринг):

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида Йўлчи образи

П л а н

I. Кириш: Романининг темаси ва унда акс эттирилган тарихий давр.

II. Асосий қисм: Йўлчи — романининг бош қаҳрамони.

1. Йўлчи — динамик образ.

2. Йўлчиға хос бўлган хислатлар — қаҳрамон маънавий қиёфасининг асосий белгилари:

а) соддалик, тўғрилик ва олижаноблик;

б) камтарлик ва самимият;

в) ҳаёт ва меҳнатга муҳаббат;

г) чин севги ва садоқат;

д) дўстлик ва вафодорлик;

ж) халқ кучига ишонч, революцион оптимизм.

3. Йўлчи революциядан илгариги ўзбек меҳнаткашларининг типик намоёндаси.

III. Хулоса: Йўлчи образининг тарихий ва тарбиявий аҳамияти.

Планининг қисмлари рим рақамлари билан ва ҳар бир қисмининг бўлаклари рақамлар, ундан кейинги майда бўлаклар эса ҳарфлар билан белгиланади. Иншонинг сарлавҳаси ва «план» дейилган сўздан сўнг нуқта ёки бошқа белги қўйилмайди. «Кириш», «Асосий қисм», «Хулоса»дан сўнг икки нуқта қўйилади ва уларнинг мазмуни ифодаланади. Қисмларнинг бўлаклари рақамларда берилса, ундан сўнг нуқта қўйилади. Ҳарфлар билан ифодаланса, ярим қавс билан ажратилиб, нуқта қўйилмайди. Жумла охири эса нуқтали вергул билан ажратилади ва кичик ҳарф билан ёзилади (атоқли от бўлмаса). Охирида нуқта қўйилади. Агар иншога эпиграф танланса, у пландан кейин саҳифанинг ўнг томонига ёзилади.

Шуни эсда тутинг: иншонинг кириш ва хулоса қисмида ифода ланадиган фикрлар бирга қўшиб ҳисобланганда умумий ҳажмнинг 25 процентидан ошмаслиги керак. Қуйида биз иншо қисмларининг белгиланишининг икки хил вариантыни келтирамиз:

Тема: Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасининг ғоявий мазмуни.

П л а н

- I. Кириш: Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди.
- II. Асосий қисм: «Танобчилар» сатирасидаги асосий образлар:
 1. Ҳакимжон образи.
 2. Султонали образи.
- III. Хулоса: «Танобчилар» сатирасининг бадий хусусиятлари¹.

Бу планнинг ҳамма қисмларида масалалар, ўз-ўзидан маълумки, нотўғри белгиланган.

Биринчидан, тема ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ёритишни талаб этаётгани йўқ. Агар ўқувчи «Кириш» қисмини планда кўреатилганидек ёритса, иншонинг асосий қисми ёзувчининг биографияси баёнидан иборат бўлмоғи шубҳасиздир.

Иккинчидан, «Асосий қисм» ҳам сатиранинг ғоясини тўғри ёритишга йўлланма бермайди, аксинча, образлар ҳақидаги умумий тафсилотларга ишора қилади.

Учинчидан, «Хулоса» ҳам нотўғри белгиланган. Бадий хусусиятлар ҳақидаги сўз ёзувчининг маҳорати масаласи бўлиб, у иншонинг асосий қисмига сингдириб юборилиши ёки шу қисмнинг мустақил бир моддасини ташкил этиши керак.

Бундай план асосида ёзилган иншодан кўнгилли натижа кутиш қийин. Энди шу тема учун тузилган иккинчи план намунасини кўрайлик.

- I. Кириш: Муқимий — сатирик шоир.
- II. Асосий қисм: «Танобчилар» сатирасида маҳаллий амалдорларнинг фош қилиниши:
 1. «Ун икки ойда келадур, бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб».
 2. Амалдорларнинг ташқи қиёфаси ва хатти-ҳаракатларининг сатирик бўёқларда тасвирланиши.
 3. Султон Алихўжанинг айёрлиги, қўполлиги ва дўқ уриши.
 4. Ҳакимжоннинг зулми.
 5. Порахўрлик амалдорларнинг асосий хусусияти эканлиги.
 6. Ёзувчининг амалдорларга муносабати ва улар ҳақида чиқарган ҳукми.
- III. Хулоса: «Танобчилар» сатирасининг аҳамияти.

Ўз-ўзидан равшанки, иккинчи план теманинг моҳиятини тўғри тушуниб тузилгандир. Бу планда ўқувчи асосий масалага узоқ йўлдан (ёзувчи биографиясининг баёнидан) келиб эмас, энг яқин йўлдан (Муқимий сатирасининг тематикаси ҳақида сўзлаш билан) ёндашади. Бу планда ҳам «кириш» қисмда Муқимий

¹ Бу план намунаси абитуриентларнинг иншосидан айнан келтирилди.

мин ҳақида, унинг давр адабиетида тутган ўрни ҳақида қис-
кача маълумот бериш мумкин. Лекин бу маълумот 2-3 жум-
ладан ошмаслиги керак.

Планнинг «Асосий қисми» эса сатиранинг ғоявий мазмунини
тўлиқ ёритишга қаратилган, ҳатто адибнинг сатирик образлар
яратишдаги маҳорати ҳам бу қисм моддаларига сингдириб
юборилган. План ўқувчининг текстдан келиб чиқиб иш ёзишга
ҳозирланганини ҳам кўрсатиб турибди. Биз асосий қисм мод-
даларига сингдирилган иншо текстида келтириладиган шеърин
намуналарни қуйидагича тасаввур қилишимиз мумкин:

1. (Мисол планда келтирилган).
2. Султон Али Хўжа, Ҳақимжон иков,
Бири хотун, бириси бўлди кув...
Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироқ ёғи, Ҳақимжон пилик,
Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тагда ҳамавақт уч қават.
Бирлари мўлтонинамо, ҳийлагар,
Бирларидир кундалиху гавдахар.
3. Гарчи мен олиму шайхи замон,
Қирқингиза эмду берай бир қозон.
Ўт қуюбон куйдирадурғон ўзим,
Ҳокимингу ўлдурадурғон ўзим.
4. Бир бурайин мўйлабимни чиқиб,
Торт танобини жазоси сиқиб!..
Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизи куйдириб, айлай хароб.
5. Манки танобингга чиқибман келиб,
Хизматми яхши қилинглар билиб..
Ақча қўлида икки-уч мўйсафид
Дерки: — «Бу назирингиз-у, бизлар мурид»
6. Зулм билан эллигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.
Тоғи булар яхши-ю, бизлар ёмон.
Эл тамизидин ҳазар эт, алъамон.¹

Ўрта мактаб программаси талабларига кўра, адабий тема-
лардаги иншолар хилма-хилдир. Улар ёзувчининг ҳаёти ва
ижоди ҳақида, ёзувчи ижодининг маълум бир даври ҳақида,
асарнинг ғоявий мазмуни ва композицион қурилиши ҳақида
ва асар қаҳрамонлари характеристикаси ҳақида фикр юритув-
чи иншо темаларидан иборатдир.

Адабиёт машғулотларида персонажларга якка, қиссий
ёки группа ҳолида характеристика бериш талаб этиладиган
темалардаги иншолар кўпроқ ёзилади. Якка персонажга ха-
рактеристика берганда, ўқувчи шу образ — персонажнинг асо-
сий хусусиятларига эътибор беради. Қаҳрамоннинг қиёфаси
(портрет), дунёқараши, теварак-атрофидаги одамларга муно-
сабати, хулқ-атвори, маънавий фазилатлари ёки нуқсонлари

¹ Қўлланмада келтирилган парчалар ўрта мактаб дарслик ва адабиёт хресто-
матияларидан олинди.

ва асарнинг бош ғоясини очишда тутган ўрни характери-
канинг асосий материалларидир (Йўлчи учун тузилган планга
қаранг).

Шуни унутмаслик керакки, қаҳрамон характери унинг ти-
пик ва индивидуал хусусиятлари билан бирга очилиши керак.
Қиёсий характеристика, одатда, икки хил тартибда тузилади:

1. Аввал персонажларнинг ўхшаш томонлари, кейин тафо-
вутлари таққосланади.

2. Аввал умумий тартибда биринчи персонажнинг, ундан
сўнг иккинчи персонажнинг характеристикаси берилади.

Биринчи турдаги характеристика персонажларнинг бир-би-
рига ўхшаш томонлари кўпроқ бўлган вақтда тузилади. Маса-
лан, Жамила ва Гулбаҳор, Ғофир ва Холмат образларига би-
ринчи турдаги характеристика; Гулнор ва Нури каби образ-
ларга иккинчи типдаги характеристика тузиш мумкин.

Куйида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи»
драмасидаги Ғофир ва Холмат образига қиёсий характери-
канинг қисқартирилган намунасини келтирамиз. Иншонинг
асосий қисмида бу персонажларнинг характеристикасини шун-
дай қиёс қилиш мумкин (Ғофир образи сизга кўпроқ маъ-
лум бўлгани учун, унинг ҳақидаги фикрларни қисқартириб, Хол-
мат ҳақида кенгроқ тўхтаймиз):

1. Ғофир ва Холмат — Солиҳбойнинг хизматкорлари.

2. Уларнинг ҳаётга ва кишиларга муносабатларидаги тафо-
вутлар:

а) Ғофирнинг соддалиги ва тўғрилиги;

б) Холматнинг айёрлиги ва чапани табиати.

3. Улар сиёсий онгининг ўсишидаги ўзига хослик:

а) Ғофир образининг динамик ривожланиши;

б) Холмат характеридаги беқарорлик ва қатъиятсизлик.

4. Уларнинг адолатсизликни фош қилишдаги усуллари:

а) Ғофирнинг кескин ва фош қилувчи ҳаракати;

б) Холматнинг киноя қилиши.

5. Уларнинг нутқига хос бўлган асосий хусусиятлар:

а) Ғофир нутқининг содда ва ўткирлиги;

б) Холмат нутқининг юмористик характери ва халқ аскияси,
саж ва бошқа ифодаларга бойлиги.

6. Ғофир ва Холмат образлари Октябрь революциясидан ил-
гариги ўзбек меҳнаткашларининг икки хил типи эканлиги.

7. Ҳулоса: «Бой ила хизматчи» драмасининг аҳамияти.

1. ...Ғофир ҳам, Холмат ҳам бойнинг хизматкорларидир.
Ғофир бойнинг хонадониди 20 йилдан бери хизмат қилади.
Холматнинг бой билан жуда сирдош кўриниши, бой уйдаги
мавқеи унинг ҳам жуда узоқ муддатдан бери шу хонадонда
Ғофир билан ёндош ҳаёт кечириб келаётганини кўрсатади.

2. Лекин бу икки хизматкорнинг ҳаётга, воқеаларга муно-
сабатлари, тушунчаларининг тамоман бошқача эканлиги би-
ринчи парданинг ўзидаёқ маълум бўлиб қолади.

Ғофир содда ва уятчан, одобли йигит. Лекин Холматда бу сифатлар кўринмайди. Аксинча, у бойга ҳам, унинг оиласига ҳам кези келганда, улар кайфиятига мослашиб шартга сўзлайди, уялмайди. Бу, эҳтимол, унинг бой хонадонидagi сирлардан хабардор бўлгани ва енгилтак характери натижасидир.

Ғофир оғир меҳнатда кун кечирази, меҳнатдан ўзини четга тортмайди. Лекин Холмат учун енгилроқ ва бепарво ҳаёт кечириш маъқулдек туюлади. У бойнинг югурдаги. Бу вазифа орқали бой хонадонининг «ичи» бўлиб олган. Бундан у рози.

Ғофир характерида тўғрилиқ, муҳаббатиди поклик, муносабатларида самимийлик яққол сезилиб туради. Уни бой хонадонидagi ярамас муҳит ўзига тарта олмаган. Демак, Ғофир ўз ҳисларини тутди билишда ҳам иродали йигит. Бу масалада Холмат ўзгача. Унинг Хонзодага хушомадиди, суяқ ҳаракатлари, бой билан қилган ҳангамалари буни исботлайди. Ўқувчи Холматнинг баъзи қилиқ ва ҳаракатларидан кулади. Лекин бу кулгида самимийлик билан бир қаторда норозилик ва ҳатто ғазабланиш аломатиди ҳам бор. Чунки Холмат Жамила билан Ғофирнинг фожиасига дастлаб бефарқ қарайди, ўзи хизматкор бўла туриб, унга ёрдам беришни эсига ҳам келтирмайди. Холмат бой ва амалдорларнинг ярамас кирдикорларидан Ғофирдан кўра кўпроқ хабардор бўлса ҳам, уларга қарши актив кураш йўлини қидирмайди.

3. Ғофир — динамик образ. Унинг характери драма конфликтини кескинлашган сари равшанроқ очилиб боради. Содда хизматкор зулм ва ҳақсизликка қарши курашчи, у революционер даражасигача ўсиб боради... Ҳамза Холмат характеридаги ўзгаришларни бошқача кўрсатади. Солиҳбойнинг «Ана Холмат, менинг содиқ хизматкорим, ўзи камбағал, унга ҳам қутқи солган, йўлбосарликка чақирган» деган тухматини эшитгач, Холматда содир бўлган ҳолатни ва ундаги кескин ўзгаришни ҳисобга олмаганда, Холмат ҳамма пардаларда бирдек кўринади. У бойнинг зулмини, амалдорларнинг лаганбардор ва порахўрлигини, бой оиласидagиларнинг бузуқлигини билади, ҳатто улардан ғазабланади. Лекин унинг нафрати фақат ички норозиликдан иборатдир. Биз Холматнинг эксплуататор синф вакиллариға муносабатларини унинг томошабинга қарата айтган қочирқиқлари ва баъзи кинояли гапларидан билиб оламиз.

Холмат тўғри кўрсатилган типик образдир. Ҳамза Холмат образиди орқали ҳаётга бефарқ қаровчи, фақат ўз кайф-сафосиди билан яшашга одатланиб қолган кишиларда ҳам майдонга келган норозиликни кўрсатади. Эски ҳаётни фoш қилади.

4. Ҳар икки персонажнинг характериға хос хусусиятлар, айниқса, Ғофир сиёсий онгининг ўсиши унинг нутқларида ёрқин акс этган.

Холмат нутқи драматургининг катта муваффақиятларидан биридир. У ўз характериға мос сўзлайди. Ғофир ҳақиқат талаб қилувчи ва ғазаб, нафратга тўла сўзлар билан ўз душманла-

рини фош қилса, Холмат уларни чапанича сўкади ва киноя билан ҳажв қилади. Унинг нутқи юмор ва халқ мақолларига бой. Масалан, халқ мақоллари, «Қамбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонайдими?», «Бой бойга боқар, сув сойга оқар», «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар». Образли иборалар: «Занг босган диллар ялтираб кетсин», «Нон қорнимга урсин» ва бошқалар.

Холмат нутқида «хумпар», «таралани ванг қўйиб», «қитиқ паримга тегма» каби жонли тилдаги сўз ва ибораларнинг кўп ишлатилиши, халқ оғзаки ижодига хос қофияли гап қурилишлари унинг ўзига хос, такрорланмас образ сифатида аниқ кўринишига ёрдам беради.

5. Шундай қилиб, Ғофир ва Холмат образларида Ҳамза Ҳакимзоданинг меҳнаткаш халқнинг турли табақа вакиллари образини яратиб берганини кўрамиз. Холмат бир жиҳатдан Ғофир образини тўлдирувчи образдир. Биз ҳар икки персонажни қиёс қилганимизда Ғофирнинг характериға хос фазилатлар янада ёрқинроқ акс этади...

Холмат баъзи хатти-ҳаракатлари билан ўқувчида норозилик туғдирса ҳам, уни салбий образлар қаторига қўшиш тўғри бўлмайди. У ўзининг ҳазилнамо ва маъноли қочиримлари билан ҳар бир кўринишга руҳ бағишлайди. Ҳамзанинг юморға усталиги Холмат образида мужассамлашган. Холматнинг ҳаракатларини ўқувчи ёки томошабин бора-бора маъқуллайди.

Агар иншо персонажларға группа ҳолда характеристика беришни талаб этса, у ҳолда ҳар бир персонажни алоҳида олиб тасвирлаш керак. Чунки уларни кетма-кет қўйиб тасвирлаш мумкин эмас. Кўп ўқувчилар мана шундай йўл тутиб хато қиладилар. Аксинча, группа ҳолда характеристика тузганда персонажларнинг ҳаммалари учун умумий белгиларини ажратиб олиб, шу ҳақда кўпроқ тўхташ керак. Масалан, «Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасида амалдорлар образи», деб берилган иншо темасини ёритишда ана шундай йўл тутиш мақсадға мувофиқдир.

Иншо ёзганда қаҳрамонларға ўз муносабатингизни билдирсангиз, асар сизда қандай туйғулар ва орзулар қўзғатганини, ёзувчи ёш авлод учун, замонамиз учун нималари билан қимматли ва мўътабар эканини айтиб берсангиз жуда фойдали бўлар эди. Сизнинг мустақил фикр ва мулоҳазаларингиз иншонинг қимматини оширади.

Адабий темалар билан бир қаторда адабий-ижодий темаларда ҳам иншо ёзиб боринг. Тажриба шуни кўрсатадики, адабий-ижодий темалардаги, бошқача айтганда, эркин темалардаги иншолар тайёрлов курсларининг тингловчилари учун анча кенг имкониятлар очиб беради. Чунки улар ўрта мактаб ўқувчиларига нисбатан бой ҳаётий тажрибаға эгадирлар. Коммунистик қурилишнинг актив иштирокчиси сифатида ишлаб чиқаришда банд бўлган ёшлар замонамизнинг актуал масалаларини чуқурроқ тушунадилар, ўзлари бу масалаларни ҳал қилишда

актив иштирок этадилар. Шунинг учун ҳам турмуш тажрибаси эркин темалардаги иншолар учун бой материал беради, деб айта оламиз. Баъзи ўқувчилар эркин темалардаги иншоларни ёзишга журъат этмайдилар. Мустақил иш ёзмай, ўртоқларининг тайёр ишларидан фойдаланадиганлар ҳам топилади. Бундай ўқувчиларни биз М. И. Калининнинг 1940 йил апрель ойида Москва Бауман райони юқори синф ўқувчилари кенгашида сўзлаган қуйидаги сўзларига қатъий амал қилишга даъват қиламиз:

«...Сиз ўз нутқингизни ўзингиз тузмоғингиз керак,— дейди М. И. Калинин.— Бу гап сизнинг ёзадиган иншонгизга ҳам, математикадан ҳал қиладиган ҳар хил масалаларингизга ҳам... тааллуқлидир. Масалан, сиз иншо ёзаётганингизда, кўпинча, дарсларни яхши биладиган ўқувчилар кўмагига мурожаат қиласиз ёки тайёр «нуса»дан кўчириб оласиз, деб фараз қилайлик. Бундай қилиш, ўртоқлар, жуда ҳам зарарли бир иш, бундай қилганда сиз ҳеч қачон, ҳеч нимага ўргана олмайсиз. Ёмонроқ бўлса ҳамки, албатта, ўзингиз ёзганингиз яхшироқдир. Ўзингиз ёзган иншонгизни минг мартаб ўзгартириш ва кўчириб ёзишга тўғри келса ҳам майли, бунинг зарари йўқ, лекин сиз бундай қилишдан қўрқманг, кучингизни сира ҳам аяманг, бу сизни мустақил ишлашга ўргатади, мустақил ишлаш, деганининг маъноси ҳам мана шунда»¹.

Эркин иншолар ўқувчининг ижодий қобилиятини, ҳаёт ҳодисаларини кенг тушунишини, эстетик идеалининг шаклланишини аниқлашга ёрдам беради. Шунинг учун эркин иншоларда ўқувчилар тайёр бир қолипдаги фикрлар (трафарет)лардан сақланишга, мустақил фикр-мулоҳазалар юритишга, ифодаларининг лўнда ва равон бўлишга эътибор беришлари керак.

«Пахта — халқ бойлиги» темасида иншо ёзилар экан, пахтанинг вегетация даври ёки йиғим-терим босқичидаги ҳаракатларнинг қуруқ тафсилоти эмас, балки пахтакорларимизнинг ватанпарварлик ҳаракати, Ватан олдидаги фахрли бурчни бажараётган яратувчи, ижодкор инсоннинг ифтихори, озод меҳнат нафаси ифодаланмоғи керак. Иншонинг марказига авторнинг — ёш ватанпарварнинг улуг ҳаракатга муносабати, лирик чекинишлари — жўшқин туйғулари сингиб кетсин, унинг ўз овози барала янграб турсин. Эркин иншо темаларига қуйидагилар намуна бўла олади: «Ленин — ҳамиша барҳаёт», «Партия бизни ғалаба сари етаклайди», «Коммунизм бизнинг орузмиз ва мақсадимиз», «Улуг рус — ўзбекнинг катта оғаси», «Яшнаибер ҳар доим ҳур республика», «Қардошлик оиласида дўстлигимиз барқ уриб яшнамоқда», «Пахта — халқ бойлиги», «Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат, чунки меҳнат берур бизга саодат», «Ёшларни чўл чорлайди», «Она меҳри», «Санъатсиз турмуш — ваҳшийликдир» (В. И. Ленин), «Тошкент — дўст-

¹ М. И. К а л и н и н. О воспитании и обучении. М., 1957, стр. 151-152.

лик, қардошлиқ шаҳри», «Мен ўз бахтимни қандай тасаввур қиламан», «Ҳаёт инсонга фақат бир марта берилади...» (Н. Островский), «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» (Зульфия), «Тошкент — нон шаҳри», «Байрам тонги», «Тоғ этагида», «Чўпонлар суҳбатда», опера, спектакль, кинофильм таассуротлари ва бошқалар.

Сиз эркин темадаги иншоларда ўз ижодий ишларингиздан, совет поэзияси намуналаридан ҳам кенгроқ фойдаланишингиз мумкин. Шунингдек, бадий-тасвирий воситалардан ўринли фойдаланиш, саводли ёзиш ишга қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири эканини унутманг.

Иншо ёзиш техникасига қаттиқ риоя қилинг. Синф иншолари бир нусхада ёзилади. У оққа кўчирилмайди. Агар йўл қўйилган хатоларни тузатиш керак бўлса, саҳифаларга эҳтиётлик билан ўзгартиришлар киритилади.

Ўй иншолари эса икки нусхада ёзилади. Иншонинг планга мувофиқлиги текшириб чиқилади. Материалларнинг тўпланиш ва баён қилиниш тартибига қараб планга ўзгартишлар киритиш мумкин ёки иншонинг ўзини қисқартириш ёки кенгайтириш мумкин. Айниқса черновикда стилни диққат билан кузатиш (жумла қурилиши, сўзларнинг тўғри танланган бўлиши ва бошқалар). Саводли ёзинг, бир хил сўзларни айнан такрорлашдан сақланиш учун уларнинг синонимларидан фойдаланиш (масалан: қаҳрамон, персонаж, образ, иштирок этувчи; адиб, санъаткор, автор ва бошқалар). Иншони ёзиб бўлгач, дарров оққа кўчирманг, 3—4 кун вақт ўтказиб, уни яна бир диққат билан кузатиб чиқинг. Хатолар йўқлигига тамоман ишонч ҳосил қилганингиздан сўнг, чироили қилиб оққа кўчиринг.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

АДАБИЁТ КУРСИГА КИРИШ

Адабиёт курсига тайёрликни сиз Н. Маллаев, Ғ. Қаримов ва С. Исмаиловларнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидаги «Кириш» бобини ўрганиш билан бошлайсиз. Бу бобни ўрганиш натижасида сиз бадий адабиёт санъатининг бир тури эканлигини, унинг илмий адабиётдан фарқини, унинг синфий характери ва ижтимоий ҳаётдаги ролини, буюк тарбиявий аҳамиятини билиб оласиз. Ушбу бобдаги «Адабиёт мероси ҳақида» деган темачада В. И. Лениннинг ўтмиш маданиятдан танқидий фойдаланиш, синфий жамиятда маданиятнинг синфийлиги, ҳар бир миллатда икки миллий маданият ҳақидаги таълимоти ёритилгандир. Бу таълимотлар сизга ўзбек адабиёти тарихини тўғри ва чуқур тушунишингизга ёрдам беради.

Бунинг учун дарслик материалларидан қисқача конспект тузинг. Конспект ўқилган теманинг асосий маъзини сақлаган ҳол-

да; уни қисқа формада ёзиб олишдир. Конспект икки хил усулда олинади: автор жумлаларини ўзгартирмай олиш ва эркин конспект олиш. Сиз ҳар иккала усулни қўллашингиз мумкин: баъзи қисмларнинг мазмунини ўз сўзингиз билан ифодалаб, баъзи ўринларни автор сўзи билан кўчириб, конспект олиш ҳам мумкин. Қуйида дарслигингизнинг 3—9-бетларидаги матери-алларнинг конспект намунасини келтирамиз:

«Адабиёт сўз санъати». Санъатнинг хилма-хил турлари бор. Бадий адабиёт санъатнинг бир туридир. Санъатнинг барча турлари ҳам ҳаёт воқеаларини акс эттиради ва маълум бир ғояни илгари суради. Ҳаётни акс эттиришда санъатнинг ўз хусусияти бордир. Бу — образлиқдир. В. Г. Белинский шундай деган эди: «Фан мантиқий тушунчалар орқали фикр юритиш бўлиб, бадий адабиёт образлар орқали фикр юритишдир». Биз М. Горькийнинг «Она», Д. Фурмановнинг «Чапаев», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», Ойбекнинг «Қутлуг қон» романларида акс этган воқеаларни, кишилар образини тарих фанидан ўтган материалларга ёки тарихий ҳужжатларга қиёс қилсак, Белинский фикрларини янада чуқурроқ тушуниб оламиз.

Воқелиқни тасвирлашда санъат турларининг қуроли, воситаси турличадир. Адабиётнинг қуроли сўздир. «Ёзувчи тил воситаси билан характер ва манзаралар яратди». (М. Горький.)

Бадий адабиёт фақат турмуш ҳақидагина маълумот бермай, яшаш ва курашга ўргатади, идеализмни шакллантиради. Шунинг учун ҳам Н. Г. Чернишевский адабиётни «ҳаёт дарслиги» деб атаган.

Сўз санъатининг икки тури: 1. Халқ оғзаки ижоди (фольклор). 2. Ёзма адабиёт.

Халқ шоирлари ва коллектив томонидан яратилиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келган бадий асарлар халқ оғзаки ижоди дейилади. Халқ оғзаки ижоди асарларида халқнинг кураши, енгилмас иродаси, келажакка ишончи, адолат, ҳақиқат ҳақидаги орзулари ифодаланади. Шунинг учун М. Горький «Халқ оғзаки ижодини билмай туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас», деган эди.

«Сўз санъатининг бошланиши фольклордадир». (М. Горький). Фольклор ёзма адабиётнинг бунёдга келиши учун замин ҳозирлади. Классик ёзувчилар халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаландилар. Масалан: Алишер Навоий, А. С. Пушкин, М. Горький.

Синфий жамиятда адабиёт синфий характерга эгадир. Ҳар бир синф ўз синфий манфаатини ҳимоя қилишда бадий адабиётдан фойдаланади. Синфий жамиятда бетараф санъат бўлиши мумкин эмас. Бадий адабиёт ёзувчининг шахсий иши бўлмай, балки жамият ишидир. Бадий ижодиётда маълум бир синф позициясида туриб шу синфнинг дунёқараши ва манфаатларини илгари суриш бадий адабиётнинг синфийлиги дейилади.

АДАБИЙ МЕРОС ҲАҚИДА В. И. ЛЕНИН ТАЪЛИМОТИ

Россия Коммунистик Ешлар союзининг III Бутунроссия съездида В. И. Ленин янги маданиятни яратиш учун ўтмиш маданиятдан танқидий фойдаланиш зарурлигини кўрсатиб, деган эди:

«...Сиз, инсоният билими туфайли яратилган нарсаларни ўзлаштириб билиб олмасдан туриб коммунист бўлиш мумкин, деган хулоса чиқармоқчи бўлсангиз, жуда хато қилган бўласиз. Ҳамма билимларни ўрганиб ва билиб олмай туриб, коммунистик шиорлар, коммунистик фан хулосаларинигина билиб олиш кифоя қилади. деб ўйлаш хато бўлар эди, чунки коммунизмнинг ўзи ана шу жами билимларнинг оқибат натижасидир»¹.

Яна: «...Пролетариат маданияти инсониятнинг капиталистик жамият, помешчиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларининг қонуний тараққийсидан иборат бўлмоғи лозим»².

Ўтмишда меҳнаткаш омма маданият ва санъат муваффақиятларидан баҳраманд бўлишдан маҳрум эди (саводсиз эди).

Совет ҳокимияти меҳнаткаш халқнинг маданият ва санъат бойликларидан кенг фойдаланиш имкониятини яратиб берди. (Классикларнинг юбилейларини ўтказиш, асарларининг турли миллат тилларида нашр қилиниши, ёзувчи ва санъаткорларга ғамхўрлик ва бошқалар.)

Ўтмишда яратилган ҳар қандай нарса ҳам бизга мерос бўла олмайди. Чунки антагонистик синфий жамиятда барча жамият аъзолари учун ягона ва умумий бир маданият бўлмайди. Маданий меросни ўрганишда биз антагонистик синфий жамиятда икки хил миллий маданият бор деган марксча-ленинча таълимотга асосланамиз.

В. И. Ленин бу ҳақда шундай деган эди. «Биз... ҳар бир миллий маданиятдан фақат унинг демократик ва социалистик элементларинигина оламиз, биз уларни фақат ва мутлақо ҳар бир миллатнинг буржуа маданиятига, буржуа миллатчилигига қарама-қарши қўйиб оламиз»³. Демак, ўтмишдаги бой прогрессив адабий меросни танқидий равишда ўрганамиз. Алишер Навоий ватанпарварлик, гуманизм, меҳнатсеварлик, маърифатпарварлик ғоялари билан бизга яқин ва азиздир. Лекин унинг диний эътиқодлари ва подшони инсофга чақириш йўли билан адолат ўрнатиш мумкин деб ўйлаши бизнинг дунёқарашимизга тамомила зиддир.

Шундай қилиб, биз юқорида бир неча конспект намуналарини келтирдик. Демак, конспект бундан қисқа бўлмаслиги керак. Акс ҳолда фикрлар мантиқига ҳалал етади. Лекин ихчамлашти-

¹ «Ленин маданият ва санъат тўғрисида», тўплам, Ўздавнашр, 1962, 314-бет.

² Уша тўплам, 315-бет. ³ «Ленин маданият ва санъат тўғрисида», Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 180-бет.

ришининг бошқа усули бор: Уқилган темага мураккаб план тузиб, зарур ўринларда план моддалари ёнига цитаталар кўчириб ёзиш мумкин.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бадий адабиётнинг илмий адабиётдан фарқи ва унинг асосий хусусиятлари нимадан иборат?

2. Сўз санъатининг икки хил тури. Фольклор ҳақида М. Горькийнинг айтганлари.

3. Адабиётнинг синфий характери ҳақида сўзланг.

4. В. И. Ленин маданий мерос ва уни танқидий ўрганиш ҳақида қандай таълимот беради?

ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

Ўзбек халқи «...жаҳон маданиятини яратишда бошқа халқлар билан тенг ҳуқуқда иштирок этган»¹.

Дарсликдан Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти, X—XII асрлардаги адабий ҳаёт ҳақидаги бобларни ўқиб чиқинг. Маҳмуд Қошғарий «Девони луғатит турк» китобига ўз даври ва ундан илгариги даврларга мансуб бўлган халқ поэтик ижоди намуналарини тўплаган. Бу намуналар халқимиз тарихини, маданиятини ўрганишга ёрдам беради. Қўшиқ ва лирик шеърларни тематикаси бўйича кузатинг. Ҳар бир темада халқнинг ҳаётга муносабати, туйғулари, орзулари қандай акс эттирилганини биланб олинг.

Халқ мақолларидан қуйидагиларни ҳозирги варианты билан бирга ёдингизда сақланг.

Қут билгуси биллик.

(Билим бахт белгиси.)

Ош тотиги туз.

(Ошнинг таъми туз билан.)

Кўкка соғурса, юзга тушар.

(Кўкка тупурса, бетга тушар.)

Киши олasi ичтин, елка олasi тоштин.

(Одам олasi ичида, мол олasi ташида.)

Эмгак экинда қолмас.

(Меҳнат ерда қолмас.)

Ўрта Осиё халқи қадимги адабий ёдгорликларининг энг йирик намуналари қаҳрамонлик афсоналаридир. Булардан «Тўмарис», «Широқ» афсоналарини ўқинг ва мазмунини хотирангизда сақланг. «Тўмарис» афсонасининг ғоявий мазмунини ва Тўмарис образини қуйидаги планда таҳлил қилинг:

I. «Тўмарис» афсонасининг бизгача етиб келиши,

II. I. Тўмарис — қабила бошлиғи:

¹ «Правда», 26 май, 1937 йил.

- а) Тўмарис оқила, тадбирли аёл;
- б) қабиланинг тинч ҳаёти учун қайғуриши;
- в) чет эл босқинчиларига нафрати.
- 2. Тўмарис — қаҳрамон:
- а) душманни огоҳлантириш;
- б) курашда қаҳрамонлиги, ғалабага ишончи;
- в) босқинчини маҳв этиши.
- III. «Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шу». (Тўмарис).

«Широқ» афсонасини ҳам таҳлил қилиб, Широқ образига характеристика беринг. Широқнинг қаҳрамонлиги, жасорати ва ўз ватани — қабиласига муҳаббати, босқинчиларга нафратини кўрсатиш билан асарнинг асосий ғоясини белгиллаб оласиз.

«Тўмарис» ва «Широқ» афсоналарини синфдан ташқари мустақил ўқиш материали сифатида кузатасиз. Ўқиганларингиз келгуси машғулотлар учун, албатта, керак бўлади.

Араб босқинчиларига қарши кураш VI—IX аср маданий муҳитига таъсир этган энг муҳим фактордир. Оғзаки адабиётда бу таъсир «Чамбил қамали» достонида ёрқин акс этади. Достоннинг мазмунини хотирада сақланг. Гўрўғли достонларида, айниқса достондаги хотин-қиз персонажларда тасвирланган юксак инсоний фазилатларга эътибор беринг. М. Горькийнинг «...ўзининг ўлмаслигини англаш, ўзига душман бўлган бутун кучларни енгажатишга ишониш коллектив ижодиёти учун хос бир хусусиятдир», деган фикрларини «Чамбил қамали» достони мисолида ўқиб олинг.

X—XIII асрлар адабиёти обзорида илм ва фаннинг тараққиёти (Хоразмий, Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний), дидактик адабиётнинг ривожланиши (Юсуф Хоъ Ҳожибнинг «Қутадғу билик» ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асарлари) айниқса диққат-эътиборингизда бўлсин. Хрестоматиядан «Қутадғу билик», «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асарларидан берилган парчаларни ўқиб, тил ва билим ҳақида айтилган ўғитлардан адабиёт дафтарингизда намуналар кўчиринг. Бу намуналардан эркин темаларда ишроо ёзганингизда фойдаланасиз, албатта. Масалан, қуйидаги намуналардан иншооларда эпиграф сифатида фойдаланишингиз мумкин.

«Қутадғу билик»дан:

«Билиб айтилган сўз билимга қўшилади, нодоннинг сўзи ўз бошини ейди»; «Кўп сўзлама, оз сўзла, ўн минг сўзнинг туғунини бир сўз билан еч, ҳал қил», «Тил ақл ва билимнинг таржимонидир». «Бил(ки), кишини нуруний қилувчи восита (унинг) очиқ ва мазмундор тилидир», «Икки нарса билан киши қаримайди: бири унинг яхши хулқи, яна бири унинг яхши сўзидир».

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»дан:

«Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билимни эгаллаб, саодат йўлини топ, унга эриш», «Билимли киши ўз

ишини олдиндан кўра олади, ишини билиб қилади, кейин ўқинмайди», «Билимсиз» жоҳил кишига ҳар қандай иш ҳам оғир туюлади, пушаймонликдан бошқа нарсаси келтирмайди».

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Маданиятимизнинг қадимги ёдгорликларини қандай манбалардан билиб оламиз?

2. М. Қошғарийнинг «Девони луғатит-турк» китобида қандай адабий материаллар келтирилган? Шу китобда келтирилган мақоллардан бир нечасини ёд айтинг.

3. «Тўмарис» ва «Широқ» афсоналарида қандай ғоялар илгариси сурилади?

4. Буюк ўзбек олимларининг илмий ишлари ҳақида нималарни биласиз?

5. XI—XII асрнинг ёзма ёдгорликларига нималар киради?

6. XIII—XIV аср адабиётининг намоёндаларидан кимларни биласиз? Уларнинг қандай асарлари бор?

XIV—XVI АСРЛАР АДАБИЁТИ

XIV—XVI асрлар адабиёти обзори адабиёт тарихи курсининг энг катта темаларидан бири. Бу темани асосли ўрганиш даврининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини яхши ўрганишга, чуқур ўзлаштиришга замин ҳозирлайди. Адабиёт дафтарингизга теманинг кенгайтириб тузилган қуйидаги планини ёзиб олинг ва шу план асосида дарслик материалларини синчиклаб ўқиб чиқинг (44—57-бетлар).

I. XV—XVI асрларда ижтимоий ҳаёт:

1. Ўзaro феодал урушларининг авж олиши ва халқ қўзғолонлари.

2. Сарбадорлар қўзғолони («Улугбек юлдузлари» фильмидан Улугбек билан Пири Зиндонийнинг учрашувини эсланг).

II. Маданий ҳаёт:

1. Самарқанд, Ҳирот, Андижон, Балх, Бухоро шаҳарларининг маданий марказга айланиши.

2. Улугбек яшаган даврда Самарқанд

а) Самарқандда юксак меъморчилик

б) Улугбек ҳаёти ва унинг асарлари ва унинг асарлари буюк хизматлари:

Темурхон
Ки олам кўрма
Расадким боғла
Жаҳон ичра ян
Билиб бу нав
Ки андин ёзди

тиклари;

сия соҳасидаги

4. Навоий)

в) илм-маърифат ва диний реакция
Хўжа Аҳрор),

н кураш (Улугбек ва

3. Улуғбек образи ўзбек совет адабиёти ва санъатида («Улуғбек» трагедияси, «Улуғбек юлдузлари» фильми, «Улуғбек хазинаси» романи ва бошқа жанрлардаги асарлар).

III. Адабиёт ва санъат:

1. Ҳиротда адабиёт ва санъатнинг ривожланиши:

а) музика, хаттотлик ва рассомлик санъатининг машҳур вакиллари;

б) халқ оғзаки ижоди асарларида Навоий, Темур ва Афанди образларининг ишланиши.

2. Дунёвий адабиётнинг машҳур намоёндалари:

а) Дурбек ва унинг «Юсуф ва Зулайҳа» достони;

б) Саккокий ва унинг Улуғбек ҳақидаги қасидалари;

в) Атоийнинг жўшқин лирикаси.

3. Лутфий (1366—1466):

а) Лутфий ва Навоий;

б) Лутфий лирикасининг тематикаси;

в) уюқ жанрининг машҳур устаси;

г) «Гул ва Наврўз» достонининг ғоявий мазмуни.

4. Улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414—1492) Алишер Навоийнинг замондоши, устози ва дўстидир.

5. Улуғ Навоийнинг муносиб издошлари:

а) Бобир — шоир, олим ва меценат;

б) Фузулий — озарбайжон халқининг буюк шоири.

Бу планда номлари зикр этилган шоирларнинг асарларидан хрестоматия китобингизда намуналар берилган. Айниқса Лутфий, Жомий, Бобир ва Фузулий асарларини эътибор билан ўқинг, айрим парчаларни адабиёт дафтарингизга кўчиринг.

Лутфий бир асрга яқин баракали умр кечирди. Улуғ Алишер Навоий Лутфийни «Маликул калом» («Сўз подшоҳи») деб атади. Ўз навбатида Навоийнинг талантини унинг ёшлигидаёқ юксак баҳолаганлардан бири Лутфий эди. Бу ҳақда тарихчи Хондамирнинг қуйидаги ҳикояси характерлидир:

«Олий ҳазрат, ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир кун Лутфий хизматида борди. Лутфий «Ўз нозик фикрларингизнинг натижаларида юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд қилсангиз», деб илтимос қилди. Ул ҳазрат бир ғазал ўқиди, унинг матлаи мана шу:

Оразин ёпқоч, кўзумдан сочилаётган ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлаётган юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш».

Мавлавий жаноблари бу алангали ғазални эшитиш билан ҳайрат денгизига чўмиб, шундай деди: «Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтилган ўн-ўн икки минг байтимни шу ғазалга алмаштирардим ва бунини зўр муваффақият ҳисоблардим».

Лутфийнинг ғазалларида сиз ўзбек тилининг бой имкониятларидан санъаткорона фойдаланган ҳассос шоирнинг жўшқин, ҳаётбахш лирик маҳоратини тез фаҳмлайсиз. Унинг «Гул ва Наврўз» достони ишқий-романтик асар бўлиб, ундаги ижобий образларнинг ҳаммаси (Гул, Наврўз, Булбул, Зухра) ватанпарварлик ва гўзалликни ўзларида мужассамлантирувчи шахслардир. Достонда чин севги-муҳаббат жабр-зулм, ҳийла-найранг устидан тантана қилади. Гул ва Наврўз тўсиқларни енгиб

ўтиб, ўзаро феодал урушларни оқилона бартараф қилиб, тинчлик ва адолат ўрнатадилар. Хоҳишингиз билан Лутфийдан бир ғазал ва бир неча туюқ ёд олинг.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» ҳикоялар китобидан берилган парчаларни ўқинг, мазмунини эсда сақланг. Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонидан Навоий ҳақида берилган парчани диққат билан ўқинг. Бу шеърӣ парчада у Навоийнинг «Хамса»сини юксак таърифлайди. «Эй Навоий,— деб мурожаат қилади Жомий,— сенинг «Хамса»нг туркий тилда ажойиб бир нақш бўлдики, сирли нафсларнинг лабларига муҳр урди. Бу ғўзал нақшларни яратган қаламга фалакдин офаринлар бўлсин. Бу қалам форсча шеър ёзувчиларга раҳм қилди: агар у ҳам форсча шеърлар ёзса эди, биз форс шоирларига сўз сўзламак мажоли қолмас эди». Жомийнинг Навоий ҳақида айтганларидан «Хамса» ҳақидаги машғулотларда фойдаланасиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир (1483—1530) ижоди билан VIII синфда танишгансиз. Ғазалларидан намуналар, «Бобирнома»дан парчалар (Самарқанд ва Андижон шаҳарлари таърифи) ўқигансиз. Ўша материалларни ва Бобир биографиясининг муҳим саналари ва фактларини хотирингизда тутинг. Бобир поэзиясида ҳаёт, сеvgи, вафо ва садоқат, шу билан бир қаторда, ғурбат аламлари, ватан муҳаббати куйланди. У илмни улуғлади, дин аҳллари ва жаҳолатни қоралади. Бобир учун ватандан узоқда, ғурбатда яшаш ниҳоятда оғир эди. Шунинг учун ҳам унинг кўп шеърларида ёр образи ватан образи билан қўшилиб кетади; висол иштиёқи диёрни қўмсаш билан уйғунлашади.

Сиз бу мотивларни шоирнинг «Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдими» ғазали ва айниқса рубойларида ёрқин кўрасиз. Бобирнинг рубойларидан ўзингиз танлаб, бир нечтасини ёд олинг. Шоирнинг «Бобирнома» мемуарига ишланган миниатюралар альбомини кузатинг. Бу ажойиб санъат намунасида ўша замон тасвирий санъатининг ўзига хос нафосати ва ғўзаллигини ҳис қиласиз.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. XV—XVI асрларда ижтимоӣ ҳаётда юз берган муҳим воқеалар нималардан иборат?

2. Бу даврда фан ва маданият тараққийсида Улуғбекнинг хизматлари нималардан иборат? Улуғ олимнинг бадий образи яратилган қандай санъат асарларини ўқигансиз, томоша қилгансиз ва эшитгансиз?

3. Лутфӣ билан Навоий ўртасида қандай муносабат бор эди? Шоирнинг радиф яратишдаги маҳоратини қайси шеърларида кўрсатасиз?

4. Бобирнинг Ҳиндистондаги ҳаёти ҳақида нималар биласиз?

5. Бобирнинг ўзбек хонадалари репертуарларидан ўрин олган қайси ғазалларини биласиз?

Алишер Навоий

(1441—1501)

«Алишербек назирн йўқ киши эди: туркий тил билан то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас...»

(Бобир.)

Турку Ажаму Арабда айём,
Ҳар шоира вермишди бир ком.
Ўлмишди Навоий суҳандон,
Манзури шаҳанишоҳи Хуросон.

(Ғузулий.)

Сўз нара Навоийи жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йўлида пир турур.

(Мунис Хоразмий.)

Дилди равшанигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида таъзим ила турмакдадурмен сар ҳисоб айлаб,
Қудобинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Батандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога¹ келибман интиҳоб айлаб.

(Ғафур Ғулом.)

Алишер Навоий ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккиридир. Унинг ҳаёти ва ижоди ўз халқига хизмат қилишнинг, буюк инсонпарварлик ва меҳнатсеварликнинг ажойиб намунасидир. Сиз Навоий биографиясини мукамалроқ ўрганинг. Қитобда келтирилган ҳар бир далил улуғ шоир характери ва дунёқарашининг шаклланишида қандай роль ўйнаганини тушуниб олишга интилинг. Алишер Навоий биографиясини қуйидаги тартибда ўрганиш тавсия этилади:

1. Навоийнинг болалик йиллари:
 - а) ота ва онаси;
 - б) зийрак гўдаклик;
 - в) Ироққа сафар.
2. Навоийнинг ўқиш йиллари:
 - а) Ҳиротга қайтиш;
 - б) «Қуш тили» муталааси;
 - в) эрта уйғонган ижод;
 - г) Лутфий билан учрашув;
 - д) Абулқосим Бобир хизматида;
 - ж) Машҳадда ўтган йиллар.
3. Алишер Навоий ва шоҳ Абусанд муносабатлари.
4. Навоий Самарқандда.
5. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро хизматида:

¹ Мусалло — Ҳиротда Навоий қабри қўйилган намозгоҳ.

- а) муҳрдорлик, сўнгра вазирлик мансаби;
- б) фан ва маданият ривожига ҳомийлик;
- в) юрт ободончилиги учун кураш;
- г) сарой интригаларининг кучайиши.
- 6. Буюк «Ҳамса»нинг майдонга келиши.
- 7. Навоий Астрободда:
 - а) Навоий душманларининг қабиҳ ниятлари;
 - б) Навоийнинг Астрободга сургун қилиниши;
 - в) «Ҳазойинул маоний»нинг тартиб қилиниши;
 - г) суиқасд.
- 8. Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари:
 - а) яна Ҳиротда;
 - б) шоҳ салтанати теварагидаги янги можаролар, игво ва фитналарнинг буюк шонрга таъсири;
 - в) яна қизгин ижодга берилиши;
 - г) шоирнинг сўнгги кунни;
 - д) Ҳирот мотамда.
- 9. Навоий ва замонамиз.

Юқоридаги планни ҳамда Навоий ҳаёти ва ижодининг энг муҳим саналарини кўрсатувчи қуйидаги жадвални дафтарингизга кўчиринг.

Йиллар	Ҳаёти ва ижоди
1441 йил 9 февраль 1449 1451 1457	Алишер Навоий Ҳиротда туғилди. Алишерлар оиласи Ироққа кўчди. Яна Ҳирот шаҳрида. Навоий Машҳадда. Унинг Қамол Турбатий, Лутфий, Жомий билан танишуви.
1459	Навоий Абусаид саройида. У Ҳасан Ардашерга шеърӣ мактуб ёзади.
1468-69 1469	Навоий Самарқандда. Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни эгаллаши ва Навоийнинг Ҳиротга қайтиши. Навоий муҳрдор-вазир
1470—76 1476—83 1472 1476	«Бадойиул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси») девонини тузди. «Наводирун ниҳоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. Навоий вазирлик вазифасига тайинланди. Вазирлик мансабидан истеъфо берди.
1483	«Ҳамса»ни ёзишга киришди. Унинг биринчи дostonи
1484	«Ҳайратул-аброр»ни ёзди. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сай-ёр» дostonларини ёзди.
1485	«Сади Искандарий» дostonини ёзди.
1487	Навоий Астрободда. «Тарихи мулки аҷам» асарини ёзди.
1490	«Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарини ёзди.
1491—98 1491	«Ҳазойинул-маоний» кулӣетини тузди. «Мажолисун нафоис», «Мезонул-авзсн» асарлари яратилди.
1498—99 1499 1500 1501	«Лисонут-тайр» ёзилди. «Муҳокаматул-луғатайн» асари ёзилди. «Маҳбул-қулуб» асари яратилди. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий Ҳиротда вафот этди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИКАСИ

Навоий лирикасининг тематикаси ва ғоявий мотивларини белгилаб чиқинг. Лирик асарнинг асосий хусусиятларини билиб олинг.

Навоий лирикасида шоирнинг ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари ифодаланди. Севги ва садоқатни улуғлаш, зolim подшолар ва ҳийлакор шайхларни танқид қилиш, ҳаётга муҳаббат ва истиқболга интилиш, ватанпарварлик, гуманизм, дўстлик, маърифатпарварлик Навоий лирикасининг асосий ғоявий йўналишини белгилаб беради.

Навоий лирикаси 45 минг мисрага яқин шеърларни ўз ичига олган «Хазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси») куллийетида жамланган. Бу куллийет тўрт девонга ажратилиб, уларнинг ҳар бирига инсон умрининг тўрт фаслига монанд ном қўйилган. Бу номларни ёд билинг:

1. «Ғаройбус-сиғар» («Болалик қизиқликлари»).
2. «Наводируш-шабоб» («Иигитлик нодирликлари»).
3. «Бадойиул-васат» («Ўрта ёшлик гўзалликлари»).
4. «Фавойидул-кибор» («Кексалик фойдалари»).

Навоийнинг «Девони Фоний» номли тўплами ҳам бор. Бу тўпламга 12 минг мисрадан зиёдроқ форс-тожик тилида ёзилган шеърлари киритилган бўлиб, шоир уларда «Фоний» тахаллусини қўллаган.

Хрестоматиядан Навоий ғазаллари ва рубоийларидан берилган намуналарни ўқинг. Бу шеърлар шунчаки ўқиладиган асарлар эмас. Уларни тушуниш анча машаққат талаб қилади. Шундагина сиз улуг шоир яратган бениҳоя гўзалликлар дунёси билан танишасиз. Шунинг назарда тутиб, дарсликда қуйида Н. Маллаев томонидан тузилган бир машқ намунасини келтирамиз. Бу машқ фақат Навоий лирикасини ўрганишдагина эмас, балки кейинги машғулотларда ҳам ўзбек классик шоирларининг шеърларини ўқиш ва тушуниб олишда сизга намуна вазифасини ўтайди, асарни ифодали ўқиш ва мустақил таҳлил қилишга ёрдам беради:

Ғазалнинг тексти:

1. Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
2. Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бадхў келмади.
3. Оразидек ойдин эрконда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу келмади.
4. Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Қимса бормуким, анга кўрганда кулгу келмади.
5. Кўзларингдан неча сув келгай деб ўлтирманг мени,
Қим бори қон эрди келган, бу кеча су (в) келмади.
6. Толиби содиқ топилмас, йўқса ким қўйди қадам,
Йўлғаким, аввал қадам маъшуқа ўтру келмади.
7. Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

Лугат ва изоҳлар:

Сарви гулрӯ — сарв қомат гул юзли (ёр)

бадхӯ — ёмон одатли

ораз — юз

ўтру — қарши, рўпара

бода — май

БАЙТНИНГ НАСРИИ БАЕНИ

1. Ул сарвқомат, гул юзли (ёр) кеча келаман деб келмади,
(Шунинг учун) кеча тонг отгунча кўзларимга уйқу келмади.
2. Дам-бадам чиқиб йўлида интизорлик чекдим,
(Лекин) жон оғзимга келдию у ёмон одатли шўх (ёрим) келмади.
3. (Кеча) ойдин эканда агар эҳтиёт қилиб келмаган бўлса,
Лекин тун рўзгоримдек қоронғу бўлганда ҳам келмади.
4. Ул гўзал, ҳажрида девоналарча йиғладим.
(Менинг бу ҳолатимни) кўрганда кулгиси келмаган кимса бормикин?
5. Кўзларингдан қачонгача сув келади деб ўлтирманг мени,
чунки бу кеча кўзимдан оққан сув эмас, ҳаммаси қон эди.
6. Садоқатли талабгор топилмас экан, бўлмаса,
Йўлга аввал қадам қўйганнинг қаршисидан ёр келмасмиди?
7. Эй Навонӣ, май билан кўнглинг уйини хуррам қил,
чунки май келган уйга қайғу келмайди.

Ғазалнинг темаси ва ғоявий мазмуни

Ғазал севги темасида ёзилган бўлиб, ошиқнинг ёр висолига интилиши, интизорлик азоб-машаққатлари, дард-ҳасратларини баён этади, шоир ёрнинг садоқатсизлиги ва шафқатсизлигидан шикоят қилади. Бу шикоят шоирнинг яшаган муҳити иллатларидан ғазабланиш билан ҳам ҳамоҳанг бўлиб кетади.

Ғазал самимий севги ва садоқатни тарғиб этиб, вафосизлик ва шафқатсизликни қоралайди. Ҳижрон алам-изтиробни тасвирига қарамай, ғазал оптимистик руҳга эга. У кишини ҳаётни севишга, шод-хуррамликка чорлайди.

Ғазалдаги образлар

Ғазалда икки образ — ошиқ ва ёр образлари бор. Ошиқ (лирик қаҳрамон) севгига садоқатли, ёрига вафодор. У висол иштиёқида интилиб, ҳижроннинг азоб-уқубатлари билан ўртанади, изтироб чекади. Бироқ ҳижрон ва қайғу-алам унинг руҳини, ҳаётга муҳаббати, шодлик ва хуррамликка интилишини маҳв этолмайди.

Ғазалнинг бадий хусусиятлари

Ғазалда вафо вафосизликка, садоқат садоқатсизликка, меҳр-шафқат шафқатсизликка қарама-қарши қўйилган. Бу қарама-қаршилиқ образлар (ошиқ ва ёр) қиёфаси, хатти-ҳаракати ва хислатларида мужассамлантирилган. Шоир конфликтни чуқурроқ ва таъсирлироқ тасвирлаш мақсадида тазод (контраст)

усулини асос қилиб олади. Ҳар бир байтда шу усулни моҳирлик билан қўллаб, хусусан, ҳижрон ва шафқатсизлик азоб-изтироблари билан ўртанган ошиқ руҳий кечинмаларини тўлароқ очишга муваффақ бўлади: келиш ваъдаси — келмаслик оқибати (1-байт), жоннинг оғизга келиши — сарвқомат, гул юзли ёрнинг келмаслиги (2-байт), ойдин — қоронғулик (3-байт), йиғламоқ — кулмоқ (4-байт), сув — қон (5-байт), садоқат — садоқатсизлик (6-байт), хуррамлик — қайғу (7-байт.)

Ҳазалда «сарви гулрў «ёр», «оразидек ойдин», «қоронғи рўзгор: каби ўхшатишлар, «жон оғизга келди», «кўздан қон оқди» каби муболағали иборалар бор. Булар ёрнинг портретини чиқишга, ошиқнинг ички кечинмаларини тўлароқ ифодалашга хизмат қилади.

Ҳазалда «гулрў», «уйқу», «бадхў», «қоронғу», «кулгу»; «су(в)», «ўтру», «қайғу» сўзлари қофия бўлиб келган. «Келмади» радифи байтлардан кузатилган фикр-муддаони кучайтириб, таъкидлаб ифодалашга ҳамда шеърнинг мусиқийлигини оширишга хизмат қилган¹.

Бу ғазални хоъандалар «муножот» куйнга солиб куйлайдилар. Сиз «Сода шайх» ва «Меҳрибоне топмадим» ғазалларидан бирини юқоридаги тартибда таҳлил қилиб, дафтарингизга кўчиринг.

Навоийнинг жуда кўп ғазаллари мақом ва халқ куйларига солиб айтилади. Сиз радио ва телевизор орқали берилган концертларда уларни тинглагансиз. Айниқса «Назм ва наво» циклидаги музыкали эшиттиришларда дикторлар ва бадий ўқиш усталарининг чиқишини қўнг билан эшитинг. Уларнинг ўқишлари аруз вазнидаги шеърларни ифодали ўқишни машқ қилишга муносиб намунадир.

Т о п ш и р ۈ қ

Навоийнинг қуйидаги ғазалларининг куйларини билсангиз, қўлингизда шеър текстини тутган ҳолда хиргойи қилинг.

1. Қўнглум ўртансун агар ғайрига парво айласа.
2. Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо.
3. Қўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго.
4. Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб.
5. Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг.
6. Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади.
7. Очмағай эрдинг жамолинг олам аро кошки.
8. Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим.
9. Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин.
10. Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур.
11. Эй сабо, ҳолим сўраб сарви хиромонимга айт.
12. Бизнинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш.

¹ А. Л. Шер Навоий. Лирика, Тузувчи Н. Маллаев, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1968 й., 6—9-бетлар.

«Хамса»

«Фарҳод ва Ширин» достонини ўрганишга киришишдан аввал «Хамса» ҳақидаги билимларингизни такрорлаб чиқасиз.

«Хамса» — «Навоийнинг гигант меҳнати маҳсули бўлган ажойиб китоб» (Ойбек).

«Хамса»даги достонлар:

1. «**Ҳайратул-аббор**» — Навоийнинг сиёсий-ижтимоий ва фалсафий қарашларини ифодалаган достондир. Достон 7976 мисрадан иборат бўлиб, у 64 бобга бўлинади. Боблар мақолат деб юритилади. 20 мақолат асосий қисмини ташкил қилади. Уларда: илм-фаннинг манфаати, севги, вафо, адолат, саҳоват, одоб, ростгўйлик каби олижаноб инсоний хислатлар улуғланади, зolim подшолар, рижкор шайхлар танқид қилинади. Навоийнинг кўпчиликдан ажралган ёлғиз кишининг аҳволини таърифлаган («Йўқ ҳунари ёлғуз эса, юз киши»), фарзанднинг ота билан она олдидagi бурчи ва ҳурматини ёрқин ифодалаган («Бошни фидо айла ато қошиға»), илмнинг фойдаси ҳақида айтилган («Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг» каби) ибратли парчаларни ёд олишга интилинг. Бу парчаларда ҳаётда сиз учун ҳамиша зарур ва йўлдош бўлиши керак бўлган ахлоқий хулосалар лўнда ва образли ифодалангандир.

2. «**Фарҳод ва Ширин**». (Биз бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз.)

3. «**Лайли ва Мажнун**» — халқ афсоналари асосида ёзилган ишқий романтик достондир. Шоир Қайс ва Лайлининг самимий, покиза, оташин муҳаббати ҳақида ҳикоя қилар экан, шахснинг озодлиги масаласини воқеалар марказига қўяди. Достонда воқеалар жараёнида қаҳрамонларнинг ички кечинмалари, ҳис ва туйғулари, дард-аламлари, яъни психологик тасвирга катта эътибор беради. Навоийнинг ўзи ҳам Лайли ва Мажнуннинг ишқ фожиасидан чуқур дард чекади, достонни «дард афсонаси», «қора қайғу можароси» деб таърифлаб, уни «йиғлай-йиғлай» тугатади.

Сўгин нечақим узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай тугаттим охир.

«Лайли ва Мажнун» достонининг мазмуни, гоёси ва образлари ҳақида VIII синф «Ватан адабиёти» дарслигининг 14—31-сaҳифаларида берилган материалларни ўқинг. Ёзувчи Хуршид А. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони асосида музикали драма ва опера либреттосини ёзган. Опера ва музикали драмани томоша қилган бўлсангиз, достон мазмунини ўша музикали асарлар мазмуни билан қиёсланг. Бошқа адабларнинг «Лайли ва Мажнун» достонлари асосида кинофильмлар яратилган. Бу фильмлар ва уларнинг авторлари ҳақида нималар биласиз?

4. «**Сабъи сайёр**» композицион жиҳатдан бошқа достонлардан тамомила фарқ қилади. Унда Баҳром ва Дилором саргузаш-

тини баён қилган бош (қолиппловчи) ҳикоя оралиғига етти мустақил ҳикоя жойлаштирилади. Қолиппловчи ҳикояда икки асосий образ бор — Баҳром ва Дилором, ички ҳикояларнинг Ахий, Фаррух, Саъд, Масъуд, Меҳр, Суҳайл, Муқбил каби ижобий образларда Навоий адолат, ростгўйлик, сахийлик, қаҳрамонлик, шижоат, вафо-садоқат каби инсоний хислатларни улуғлайди. Оптимизм руҳи етти ҳикоянинг ҳаммасида ҳукмрондир — яхшилик ёвузлик устидан ғалаба қилади, қаҳрамонлар мурод-мақсадларига етадилар. Лекин қолиппловчи ҳикояда Баҳром ва Дилором ҳалок бўладилар. (Бунинг сабабини сиз белгиланг: Нима учун Навоий Баҳромнинг ҳаётини ҳалокатли яқунлайди?).

Достондаги етти ҳикоянинг темаси ва уларда қарама-қарши қўйилган масалаларни белгиланг. Қолиппловчи ҳикоя ва етти ҳикоядан иккитасининг (масалан, биринчи ва бешинчи иқлим мусофирлари айтган ҳикоялар) мазмунини эсда қолдиринг.

5. «Садди Искандарий» достонида Навоийнинг адолатли шоҳ ҳақидаги орзулари ифодаланади. Навоий ўз замонасида тинчлик ва халқ фаровонлигини кўзловчи одил шоҳ бўлишини орзу қилар эди. Бунинг Искандар образи орқали кўрсатиб, темурий шаҳзодаларга таъсир кўрсатиб, уларнинг инсофли ва адолатли бўлишларини истар эди.

Сиз «Хамса» ҳақида дарсликда берилган маълумотларни ўқиб, янада кенроқ тушунча ҳосил қилишни истасангиз, адабиётшунос Т. Жалоловнинг «Хамса талқинлари» китобини ўқинг¹.

«Фарҳод ва Ширин»

«Фарҳод ва Ширин» «Хамса»нинг иккинчи достони бўлиб, уни Алишер Навоий 1484 йилда ёзди. Достон кириш қисм ва 63 бобдан иборатдир. У мураккаб сюжетли асар бўлиб, унинг тематикаси, образлар галереяси жуда кенгдир.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Навоий гуманизм, халқпарварлик, халқлар дўстлиги, меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик, юрт ободончилиги ва маърифатпарварлик ғояларини зўр санъаткорлик билан ифодалайди.

Сиз «Фарҳод ва Ширин» достонининг мазмунини пухта ўзлаштиринг. Унинг хрестоматия китобида берилган насрий баённинг қунт билан ўқинг. Достонда бир-бири билан боғланган воқеалар жуда кўп. Шунинг учун уларнинг изчиллигини хотирада яхши сақлаб қолиш учун адабиёт дафтарингизга текстнинг сода панини тузинг. Бу план тахминан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Чин хоқони фарзанд кўрди.
2. Фарҳоднинг ёшлиги ва илм ўрганиши.
3. Фарҳод учун тўрт қаср қурдириш маслаҳати.

¹ Тўхтасин Жалолов. «Хамса талқинлари», Тошкент, 1968 й.

4. Қоран ва Монийлардан ҳунар ўрганиш.
5. Хоқон ўғлига мамлакат тахтини таклиф этди.
6. Хазинадаги ҳодиса.
7. Юнонистон сафари учун Сухайлодан маслаҳат олиш.
8. Оғзидан ўт сочувчи аждар билан жанг.
9. Ахрамон билан жанг ва Сулаймон узугини топиш.
10. Фарҳоднинг тилсимли қўрғонни эгаллаб, Жами Жамшидни қўлга киритиши.
11. Суқрот билан учрашув ва Фарҳоднинг келажаги ҳақида унинг деганлари.

Худди шу тартибда планни давом эттиринг. План моддалари учун танлаган сарлавҳангиз қисм мазмунини ҳам, чегарасини ҳам аниқ акс эттирсин. Бу пландан дostonни таҳлил қилиш жараёнида ва оғзаки жавобларингизда фойдаланасиз. Фарҳод ва Ширин образларида шоирнинг мукаммал инсон ҳақидаги идеаллари ифодаланган. Фарҳод образини дoston сюжети динамикасига боғлаб ўрганасиз. Чунки Фарҳод дostonнинг ҳамма қисмида актив иштирок этган бош қаҳрамондир. Фарҳод образини ўрганишда унинг болалик даври ва ақлий, жисмоний тарбияси, илм ва ҳунарга бўлган муҳаббати, салтанатга муносабати, меҳнаткаш халққа қайғуриши, уруш ва босқинчиликка нафрати, тинчлик ва ободончилик учун кураши, севги, меҳр ва садоқати, меҳнат ва курашда қаҳрамонлиги каби сифат ва фазилатларини изоҳлаш учун текстдан керакли фактларни, цитаталарни ажратинг. Фарҳод образига қуйидаги план асосида оғзаки характеристика тузинг:

1. Фарҳоднинг ёшлиги:
 - а) ақли ва зеҳли бола;
 - б) илм ва ҳунарга муҳаббати;
 - в) жисмоний чиниқиши.
2. Фарҳод — шаҳзода, лекин халқпарвар ва кайтарин инсон.
3. Фарҳод — меҳнатсевар ва ижодкор.
4. Дўстлик, вафо, садоқат шиори.
5. Меҳнаткаш халққа муҳаббат, унга хизмат қилиш.
6. Меҳнатда ва жангда қаҳрамонлик, жасоратлилик.
7. Фарҳод — Навоий идеалидаги мукаммал инсон.

Фарҳод образини очишда унинг меъмор Боний, наққош Моний ва тош йўнувчи Қоранлардан ҳунар ва санъат ўрганиши, Ширин диёрида канал («Наҳрул-ҳаёт»), ҳовуз («Баҳрун-нажот») қазиб эпизодлари, Фарҳоднинг Хисрав билан диалог айланиши диққат-эътиборингизда турсин. Бу диалог Фарҳод маънавий дунёсининг гўзаллигини қанчалик ёрқин кўрсатса, Хисравнинг тубан ахлоқини шунчалик ўткир фош қилади. Бу диалогни ёд олинг.

Ширин образини ўрганишда умуман Навоийнинг хотин-қизларга муносабати, уларни улуғлашини кузатинг. Ширин малика бўлса ҳам, оқида, тadbирли, вафодор, ватан ва халқ бахти ва тақдирини ўйловчи олижаноб инсон сифатида кўзга ташланиб туради. Сиз Шириннинг Хисрав совчиларига жавоби, канал қу-

рилишига раҳбарлиги эпизодларини, айниқса, унинг Фарҳодга мактубини диққат билан кузатиш. Бу парчалар унинг мустаҳкам иродаси, қатъийлиги, муҳаббати, садоқати, ёвуз кучларга ва урушга нафрати, халқнинг ва ватаннинг порлоқ келажаги ҳақидаги орзулари, инсонпарварлиги ва бошқа шу каби олижаноб фазилатларини далиллар билан кўрсатишингизга ёрдам беради. Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубидан парча ёдланг.

Ширин образи материаллари Фарҳодга нисбатан анча ихчам. Шунинг учун бу образ характери бир иншо ичида етарли ёритиш мумкин.

Фарҳод ва Ширин образлари характеристикаси устида ишлашнинг энг яхши усули бу образлар учун иншо плани тузиш ва план моддаларини ёритиш учун текстдан далиллар — цитаталар танлашдир.

Фарҳод образини ўрганиш ҳақида тузилган пландан «А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод образида юксак инсоний фазилатларнинг ифодаланиши» деб берилган иншо темаси учун фойдаланиш мумкин. Бу теманинг цитатали плани тахминан қуйидагича:

П л а н

I. Кириш:

«Фарҳод ва Ширин» достонининг яратилиш тарихи.

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ...
Керак шер олдида ҳам шер жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.

II. Асосий қисм: Фарҳод Навоий идеалидаги мукаммал инсон образи:

1. Фарҳод — зеҳли, қобилиятли йигит.

Ўқиб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори.
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

2. Унинг ҳунар ва меҳнатга муҳаббати.

Анингдек қилди хоро йўнмоғин вирд,
Қи юз Қоран қошида бўлди шогирд..
Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очти чеҳра филҳол.

3. Халқ бахти ва юрт фаровонлиги учун курашда фидойи, меҳнатсевар киши.

Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққа му кеткумдур охир?!..
Онинг тешаларига ҳар қаро тоғ,
Пичоқ олинди андоқким сариғ ёғ..

4. Фарҳод — вафодор ошиқ.

Д е д и: ол ганжу қўй меҳрин ниҳоний,
Д е д и: тупроққа бермон кимёни!..

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!
 Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш...
 Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!
 Деди: бечора, кеч бул мултамасдин!
 Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!
 Деди: ишқида мақсудумға етгум.

5 Фарҳод — самимий ва садоқатли дўст.

Не қонким ютмадинг ҳамдамлиғимдин,
 Не ғамким чекмадинг маҳрамлиғимдин.
 Менга ул вақтдинким ҳамдам ўлдинг,
 Гирифтори балоу мотам ўлдинг.

III. Хулоса: Фарҳод ва замонамиз.

Фарҳод монументал образдир. Бу синф иншосида унга хос бўлган сифат-фазилатларнинг ҳаммаси ҳақида сўзлаш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам юқоридаги иншо планида Фарҳод образи унга хос бўлган бир неча асосий сифат белгиларини ажратиб кўрсатиш орқалигина очилган. Шу темада ёзиладиган бошқа иншоларда эса қаҳрамон характерининг ёритилмай қолган томонлари танланиши мумкин.

Масалан:

1. Фарҳод — шаҳзода, лекин камтарин шахс:

Ўзин абжад ўқур элдин тутиб кам,
 Дема донишки, зўри даст ила ҳам.
 Анга тенг подшолик то гадолик,
 Гадоликка тенг этмай подшолик.

2. Фарҳод — ақл ва тафаккур кучига ишонувчи бунёдкор:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
 Тафаккур бирла билмиш одамизод.
 Улус ичра манго то бўлди мадҳал,
 Топилмас мушқуле мен қилмаган ҳал.

3. Фарҳод — ватанпарвар, ўз элининг қаҳрамон ҳимоячиси:

Агар Хисрав эсанг худ бил бу сўзни
 Эмас эрсанг, ҳам эшитгил бу сўзни:
 Бу элни қайтарурга ашр қилгил,
 Йўқ эрса борча бир-бир ўлди, билгил...

Қилиб эл мулки ичра қатлу торож,
 Олай деб мулк элидин тахт ила тож.
 Бировниким бериб мулкнини барбод,
 Қилурсан юзанин кўнглини ношод —

ва шу кабилар.

Цитата-планда келтирилган шеърӣй парчаларнинг ҳаммаси иншоода келтирилиши шарт эмас. Айниқса катта парчаларнинг мазмунини ўз нутқингизда ўзлаштириб баён этиш мақсадга мувофиқдир.

Ширин образи характеристикаси учун қуйидаги цитатали план намунасида фойдаланиш мумкин:

П л а н

I. Кириш:

Навоний «Хамса»сида аёллар образи.

II. Асосий қисм: Ширин — Фарҳод каби олижаноб инсон образи:

1. Ширин — малика, лекин камтарин, ақлли, маърифатли қиз.

2. Эл-юрт фаровонлиги учун хизмат қилиш Шириннинг орзуси.

Ариққа қўйдилар «Наҳрул-ҳаёт» исм.
Фалакваш ҳавзга «Баҳрун-нажот» исм.

3. Ширин — маънавий пок, юксак севги эгаси.

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

4. Вафодор, самимий ёр, марҳаматли дўст.

Не бўлғай эрди чархи зулм пеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша,
Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Сукунинг вақти қўлдош ўлсам эрди.
Қуёш янглиғ бўлиб кундуз қарининг,
Бўлуб тун соя янглиғ ҳамнишининг.
Тикон кирса каффингга кийнасиндин,
Чиқорсам эрди кидрик игнасиндин.
Қўруб хору хас ўрунгда ниҳони —
Сочим бирла супурсам эрди они.
Чу билсам гарддин кўнглингда қайғу,
Ер узра ашкдин сепсам эди сув.

5. Ширин — жасур қиз. Еридан ҳам ирода ва қаҳрамонлиқни талаб қилади.

Менинг жисмимда то жондин рамақдур
Ишим қўрғонда ўзни асрамоқдур.

Агарчи дурқатимдин нотапонсен,
Вале ҳам эрсену ҳам паҳлавонсен.

III. Хулоса:

Ширин ва бизнинг замон.

Сиз, одатда, ёзган иншоларингизга яхши эпиграфлар танлаб қўйишни истайсиз, албатта. Фарҳод ва Ширинлар учун уларнинг ўз сўзларидан танлаб эпиграф қўйиш жуда яхши бўлур эди. Масалан, Ширин учун тузилган планинг учинчи моддасидаги сўзлар, Фарҳод билан Хисрав монологидан олинган кичик парча яхши эпиграф бўлиши мумкин. Шунингдек, ҳам асар гоёси, ҳам шоирнинг дунёқараши ва орзуларини ифодаловчи қуйидаги мисралардан ҳам эпиграф сифатида фойдаланиш мумкин:

Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғаминдин ғами.

Кўнгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитойи ўлсини ё армани ва ё ҳинду.

(«Фарҳод ва Ширин»да халқлар дўстлиги ғоясининг ифодаланиши» темаси учун).

Демон ҳам кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.

Дарсликдан бошқа образларнинг характеристикаси ҳақида ўқир экансиз, уларнинг хислатларини янада чуқурроқ очиш учун хрестоматия китобида берилган текстлардан фойдаланинг.

Образларни яхши ўрганиш дostonнинг ғоявий мазмунини чуқур тушуниб олишингизга ёрдам беради. Дарсликдан «Дostonнинг ғоявий мотивлари» қисмини ўқиб, унда келтирилган хулосаларни дафтарингизга кўчиринг.

Навоий адабий мероси ҳақидаги мақолани ўқиб, унинг ўз замони ва бизнинг замонамиз учун аҳамияти нималардан иборат эканини тушуниб олинг.

Айниқса Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил (1948) ва 525 йил (1968) тўлиши муносабати билан ўтказилган юбилейлар ҳақидаги маълумотларни кузатар экансиз, шоир образи яратилган адабиёт ва санъат асарларининг номларини хотирангизда сақланг ёки дафтарингизга ёзиб олинг:

Ойбек. «Навоий» романи.

Л. Бать. «Ҳаёт бўстони» повести.

Уйғун ва И. Султон. «Алишер Навоий» драмаси.

«Алишер Навоий» кинофильми.

«Салом, Навоий» шеърлар тўплами.

«Фарҳод ва Ширин» музыкали драмаси.

«Лайли ва Мажнун» операси.

«Дилором» операси.

«Меҳр ва Суҳайл» балети.

«Навоий Астрободда» музыкали драмаси.

Ҳар йили 9 февралда Навоий туғилган кун анъанавий нишонланади. Бу кунгача сиз шоир ҳаёти ва ижодини такрорлаб, уни янада кенгроқ ўрганиб чиққан бўласиз. Навоий туғилган кунига группангизда расмли альбом тайёрланг ёки биронта адабий газета чиқаринг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. А. Навоий қандай даврда яшади? Бу даврнинг тарихий, ижтимоий ва маданий аҳволи.

2. А. Навоийнинг лирикасида қандай ғоявий мотивлар куйланади? Навоий девонларининг номларини айтинг. Талаффузига диққат қилинг.

3. «Ул шайхки» газалини таҳлил қилинг.
4. А. Навоий рубойларида қандай ғоялар илгари сурилган?
5. Хамса ўз ичига нечта дostonни олади, уларнинг темаси ва асосий образларини айтиб беринг.
6. «Фарҳод ва Ширин» dostonининг ғоявий мазмуни нималардан иборат?
7. Нима учун Фарҳодни Навоийнинг идеал образи деймиз?
8. Фарҳод образига хос характерли хусусиятлар нималардан иборат?
9. Ширин, Шопур, Меҳинбону образлари dostonнинг ғоявий мазмунини тушунишда қандай аҳамиятга эга?
10. Фарҳод ва Хисрав диалогини анализ қилинг. Бу диалог doston композициясида қандай ўрин тутади?
11. Навоий ижодининг буюк аҳамияти нимада?
12. Навоий ҳақида яратилган санъат асарлари ва Навоий асарлари асосида яратилган музика асарларининг номларини айтинг.
13. Группангизда Навоий асарларини ким кўп ёддан билади? Кичик ёд ўқиш мусобақаси ўтказинг.
14. Машғулотлар сўнггида Алишер Навоий музейи ёки Ҳамза номидаги театрнинг «Алишер Навоий» спектаклини томоша қилиш эсингиздан чиқмасин.

XVII асрдан XIX асрнинг ўрталаригача бўлган адабиёт

Феодал истибдоди ва диний реакциянинг кучайиши, бу зўлмга қарши халқ норозилик ҳаракатининг авж олиши синфий курашнинг кескинлашиши билан характерланган бу даврда реакцион феодал-клерикал адабиёт билан демократик тенденциядаги прогрессив адабиёт ўртасида кескин ғоявий кураш борди.

Ҳар икки оқимдаги адабиёт намояндаларининг маслак ва ғоявий позицияларини белгилаб чиқинг. Турди, Махмур, Муинс, Хоразмий, Оғаҳий, Нодири каби шоирларнинг бу даврдаги адабий ҳаётда тутган ўринларини белгиланг.

Шу ёзувчилардан бирининг ижодини кенгроқ ўрганинг, хрестоматияда берилган асарларини ўқиб таҳлил қилинг. Шу ёзувчи ҳақида дафтарингизга давр обзори ҳақида олган конспектингиз давомидан конспект олинг. Масалан, юқорида номлари зикр қилинган ёзувчилардан Махмурни кузатайлик.

Махмур демократик тенденциядаги адабиётнинг йирик намояндаларидан биридир. Унинг ижодида, айниқса, социал сатира алоҳида ўрин тутади.

Махмурнинг қисқача ҳаёт йўлини кузатинг. Унинг дастлаб хон саройидан жой олиши, кейинчалик эса унинг саройдан кетиш сабабларини аниқланг. Махмур ижодининг халқ ҳаёти билан боғлиқлигини унинг шеърларининг мазмунидан ахтаринг.

Халқчиллик, соддаликка интилиш, янги бадиий усуллар, образлар ахтариш, танқид ва сатирик мазмун Махмур поэзиясининг асосий хусусиятлари эканини унинг шеърларини таҳлил қилишда аниқ кўрасиз. Хрестоматия китобидан шоирнинг «Ҳапалак», «Амаким», «Қози Муҳаммад Ражаб тўғрисида ҳажв», «Ҳаким Туробий» шеърларини ўқинг. Саҳифалар остида берилган луғат билан текстларнинг мазмунини ўзлаштиринг. Ҳар бир шеърнинг темаси ва ғояси нимадан иборат эканини белгиланг. Асосий ғояни ифодалаш учун шоир қандай бадиий образлардан фойдаланганини мисралар бўйича аниқлаб бординг. «Ҳапалак» шеърини анализ қилинг. Бу шеърда Махмур Қўқон хони Умархон ҳукмронлиги даврида оғир эксплуатация, чексиз солиқлар ва адолатсизликлардан қийналган меҳнаткаш омма ҳаётини тасвирлади. «Ҳапалак» қишлоғининг тасвири ўша замон қишлоқларининг типик намунаси эди. Ҳар бир байтда шоир хароб қишлоқ манзарасини, халқнинг оғир тирикчилигини қандай ифодалаб берганига диққат қилинг. Унинг образларининг оригиналлигининг таъсир кучини тушуниб олинг. Шеърда шоир қаламининг кучи, тилининг ўткирлиги, образларнинг халқчиллигини чуқур тушуниш учун текстни ёд олинг. Охирги байтга диққат қилинг: бунда сиз шоир қарашларининг чекланган томонини аниқ кўрасиз.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Феодал-клерикал адабиётнинг реакцион моҳияти нимадан иборат?
2. Демократик тенденциядаги адабиётнинг халқ ҳаёти билан ва халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлигини бу адабиёт намоёндаларининг асарлари намунасида кўрсатинг.
3. Демократик тенденциядаги адабиётда сатира қандай ўрин тутди?
4. Махмур ҳаёти ва ижодининг аҳамияти ҳақида сўзланг.

Гулханий

Гулханий ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутган халқчил шоирдир. У бутун умр муҳтожликда яшади. У ҳатто хон хизматида бўлганида ҳам қашшоқ ва муҳтож эди. Сиз унинг «Бидеҳ» («Бергил») номли тожикча газалида бу ҳолни очик кўрасиз. Сиз бу газалга чуқурроқ назар ташласангиз, унда фақат гап навкар Гулханий ҳақида эмас, балки Олимхон қўшинидаги тартиб ҳақида гап бораётганини тушунасиз. Шеърдаги лирик қаҳрамон образи умумлашма образ даражасига кўтарилиб, бу орқали шоир Олимхоннинг навкарларга муруватсизлигини фош қилади.

Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида дарсликдан ўқир экансиз, Махмур каби халқчиллик, хон ва унинг амалдорлари адолатсизлигидан норозилик, ижодда оригиналлик ва сатирик усуллардан кенг фойдаланиш Гулханий ижоди учун ҳам характерли хусусиятлардан эканини аниқ кўрасиз. Масалчилик Гулханий ижодининг етакчи томонидир. «Зарбулмасал» асари халқ эртаклари тақлидида ёзилган мукаммал сюжетли сатирик асардир. «Зарбулмасал»ни ўқинг ва унинг композицион қурилишининг ўзига хослигини кузатинг. Сиз илгари «Зарбулмасал»ни хрестоматия китобидан ўқигансиз. Энди «Мактаб кутубхонаси» сериясида нашр қилинган китобчани ўқинг. Унда асар тексти тўлиқ берилган. Қийин сўз ва ибораларга кенг изоҳ берилган. Китоб сўнггида лугат ҳам бор бўлиб, булар текстни яхши тушуниб олишингизга ёрдам беради¹. «Зарбулмасал»даги «Маймун билан Нажжор», «Туя билан Бўталоқ», «Тошбақа билан Чаён» масалларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилинг. Ҳар бир масалнинг темаси ва ғоясини белгиланг. Масал ғоясини белгилашда икки масалага, айниқса, диққат қилинг:

1. Масалдаги аллегорик образлар орқали ёзувчи ҳаётдаги конкрет ижтимоий гуруҳ вакилларини тасвирлайди.

2. Масалнинг ғояси қиссасидан чиқарилган ҳиссада равшан очилади.

Гулханий масаллари мисолида масал жанрининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги билимингизни мустаҳкамланг.

Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Масалдаги образлар мажозий маънода ишлатилади. Унда гарчи қушлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, нарсалар тасвирланса ҳам, буларнинг ҳар бири инсонларнинг хулқ-атворини, қилиқларини, характерини, турмушини ифода этади.

2. Масал асосий ғоя ахлоқий тарбия, панд-насиҳат йўли билан берилади. Масалларнинг ахлоқий мазмуни, қўпинча, сатирик характерга эга бўлади, яъни ярамас иллатлар танқид қилинади.

3. Масаллар шеърӣ ва насрий шаклда ёзилади.

4. Масал ўз ҳажмига кўра кичик бўлиб, персонажлар ва ҳодисаларга кенг характеристика берилмайди.

5. Масал иштирокчиларининг нутқи уларнинг индивидуал характерини бўрттириб кўрсатишда асосий воситадир.

Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари ҳақида яхлит (масалан, «Гулханий — ўзбек масалчиси», «Гулханий «Зарбулмасал» асарининг ғоявий мазмуни» каби) ёки унда келтирилган ҳар бир масал устида алоҳида-алоҳида ишро ёзишни машқ қилишингиз мумкин.

Кичик масаллар бир соатлик синф иншолари учун жуда қулай материалдир. Масалан, «Тошбақа билан Чаён» масали —

¹ Гулханий, «Зарбулмасал», «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1972 й..

кишиларни ҳушёрликка чақирувчи асар» темасидаги иншога шундай план тузиш мумкин:

I. Кириш:

Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари ҳақида маълумот.

II. Асосий қисм:

1. Тошбақа — яхши дўст образи.

2. Тошбақанинг Чаёнга қилган яхшилиги.

3. Тошбақа — душманга шафқатсиз.

4. Чаён — хонин, виждонсиз.

5. Чаённинг ҳалок бўлиши. Хонинга шафқат йўқ.

III. Хулоса:

«Тошбақа билан Чаён» масалининг аҳамияти.

Иншога сафарга ошиққан Бозандага Навозанда айтган мақолни эпиграф қилиб танлаш мумкин: «Яхши рафиқ бирла юрсанг, саодат топарсан, ёмон рафиқ бирла шақоват».

Шуни эсда тутингки, Гулханий «Зарбулмасал»ни яратишда халқ оғзаки ижоди билан бирга буюк ҳинд масали «Қалила ва Димна»дан, Фирдавсий, Жомий, А. Навоий, Ҳофиз каби улуғ ва мўътабар шоирларнинг асарларидан ҳам фойдаланди. Сизнинг оғзаки жавобларингизда ҳам, ёзган иншоларингизда ҳам асардан келтирилган мақоллар фикрингизнинг беазаги бўлсин.

Сиз асардаги мақоллар мазмуни, унда ифодаланган ғоянинг асар тўқимасига қанчалик усталик билан сингдирилганини персонажларнинг мунозараларида кузатинг.

«Зарбулмасал»дан 20 — 25 мақол ва ҳикматли сўзни танлаб олиб дафтарингизга кўчиринг, баъзиларини ҳозирги вариантлари билан таққосланг.

Гулханий «Зарбулмасал» асари билан ўзбек адабиётида масалчиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган шоирдир.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Гулханий қандай ҳаёт йўлини босиб ўтди?
2. «Зарбулмасал»нинг композицион қурилиши қандай? Нима учун асар «Зарбулмасал» деб номланади?
3. Масал жанри қандай хусусиятга эга?
4. «Зарбулмасал»да халқ оғзаки ижоди асарларидан қандай фойдаланилган?
5. «Маймун билан Нажжор» масалининг ғояси нимадан иборат?
6. «Туя билан Бўталоқ» масалида Туя ва Сорбон образларида ёзувчи кимларни тасвирлайди?
7. «Тошбақа билан Чаён» масалининг ғояси нимадан иборат? Шу номда яна кимнинг масалини биласиз?

8. Бойўғли билан Япалоққуш ўртасида қалин ҳақида борган суҳбат орқали Гулханий нима демоқчи?

9. «Гулханий — ўзбек масалчиси» деган темада уй ишоси ёзинг.

XIХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИ АДАБИЁТИ

Н. Маллаев, Ғ. Қаримов ва С. Исмаиловларнинг дарслигидан шу бобни (184 — 210-бетлар) диққат билан ўқиб чиқинг ва қисқача конспект олинг. Ижтимоий, маданий ва адабий ҳаётда алоҳида роль ўйнаган тарихий воқеа, яъни Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши қандай объектив ижобий натижаларга олиб келганини билиб олинг.

Ф. Энгельс, 1851 йилда К. Марксга ёзган хатида:

«...Ҳақиқатан ҳам, Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнади... Россиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Қаспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди», — деган эди. Улуғ рус адабиётининг чекка ўлкаларидаги халқларни, шу жумладан, ўзбек халқининг адабиётига, унинг илғор намояндаларига кўрсатган таъсирини, бу даврда демократик адабиётнинг революцион гоялар таъсирида ривожланиш йўлини, демократик адабиётда реализмнинг ўсишини диққат билан кузатинг.

Ушбу обзор тема материаллари дарсликда анча кенг берилган. Уни эсда қолдириш учун теманинг планини тузинг, айрим ёзувчиларнинг фикрларидан қисқа-қисқа цитаталар кўчиринг. Ўқитувчингизнинг топишириги билан Т. Шевченко, Мирзо Фатали Охундов, Абай, Аҳмад Дониш, Абдулла Тўқай, Завқий ва Аваз Ўтар каби ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кичик-кичик доклад тайёрлаб, гурӯҳда муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. Докладчи, албатта, ўзи танлаган ёзувчининг асарларидан келтирилган парчаларни ифодали ўқиб бериши керак.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши ижтимоий, маданий ва адабий ҳаётда қандай ижобий натижалар берди?
2. Туркистонда фан ва маданиятнинг ривожланишига ҳисса қўшган рус олимлари ва санъаткорларидан кимларни биласиз?
3. Улуғ рус ёзувчилари бошқа халқлар ёзувчиларига қандай ижодий таъсир кўрсатдилар (Шевченко, Охундов, Абай, Тўқай ва бошқалар мисолида)?
4. Бу даврдаги демократик адабиёт намояндаларидан кимларни биласиз?
5. Завқий ва Аваз Ўтарнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нима-лар биласиз? (Уларнинг энг муҳим асарларининг гоявий мазмунини ёдингизда тутинг.)

Муқимий

(1850—1903)

Муҳаммад Амин Мирзахўжа ўғли Муқимий ўзбек классик адабиётининг улкан намоёнчасидир. Унинг ижоди XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларидаги демократик адабиётнинг марказида туради. Муқимий биографиясининг планини тузинг. Бу планга унинг лирикасидан ўз ҳолини баён этувчи парчалар танлаб, цитата сифатида киритинг.

Масалан:

1. Рўзгоримдур паришон, зоҳиру ботин хароб,
Чарх давридин жигар хун, сийнаси афгорман...
Қимга дод айлай бориб, шум толеннинг дастидин?
Кўза синдурган азизу, сув кетирган хорман.
2. Дўстлар, сўрманг ғизосидин, Муқимий, эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабобим, ким десун?
3. Гар қилич бошимга ҳам келса, дегайман ростин...
4. Муқимий таънаи Мухйига бир сўз айтки, рост бўлсин,
Келдур охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши.

Муқимийнинг ҳаёти ҳақида Ўзбекистон ССР халқ шоири С. Абдулла «Муқимий» музыкали драмасини, «Мавлоно Муқимий» романини ёзган. Романини синфдан ташқари ўқиш вазифаси сифатида ўқиб чиқинг. Демократ шоирнинг образи қандай тарихий воқеалар, ҳаётий фактлар орқали яратилганини кузатинг. Роман ҳақидаги таассуротларингизни гурӯҳда ўртоқлашинг. Муқимий ижоди дарсликда кўрсатилганидек 3 қисмга бўлиб ўрганилади.

1. **Муқимий лирикаси.** Муқимий лирикада Навоий, Ғолибий каби классик шоирларнинг традицияларини давом эттирди ва уни ривожлантирди. Муқимий лирикасининг тематикаси хилма-хилдир. Табиат ва унинг гўзаллигидан завқланиш, инсонга ҳурмат ва муҳаббат, ишқ-муҳаббатда вафодорликни куйлаш Муқимий лирикасининг асосий ғоявий мотивларидир. Унинг шеърларини таҳлил этганингизда, бу ғоявий мотивлар билан бир қаторда лирик образ кечинмаларида ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик, оғир ва машаққатли ҳаётдан шикоят, меҳнаткаш омма аҳволига ачиниш туйғуларини барала акс этишини тушуниб оласиз. Унинг «Навбаҳор» ва «Толем» ғазалларини таҳлил қилинг. Ҳар икки ғазалнинг байтларида хилма-хил туйғуларнинг ифодаланишига, аста-секин шикоятнинг ўсиб бориши, шеър охирида эса унинг жуда чуқур туйғуларда ифодаланиши, бинобарин, норозилик даражасига ўсиб чиқишига эътибор беринг. Шеърларнинг ўзига хос бундай композицион хусусиятини яхши фаҳмлаш учун ҳар икки шеърни аруз вазнининг талабларига кўра ифодали ўқинг, ҳар қайси байтнинг мазмунини бирма-бир ўзлаштириб, шеърни ўқиб бўлгач, унда ифодаланган туйғулар комплексини яхлит

ҳолда тасаввур қилинг. Шоир маҳоратини янада чуқурроқ ҳис қилиш учун шеър формасига (вазн, туроқ, қофия, радиф), тасвирӣ воситаларига, тил ва синтаксис хусусиятларига эътибор беринг. «Навбаҳор» шеърида қофиядош «боғлар», «ўртоқлар», «чоғлар» сўзлари ёқимли туйғуларни, «зоғлар», «тирноғлар», «доғлар» сўзлари шикоят туйғуларини ифодаловчи байтларда қофиядош бўлиб келганки, бунда сиз шоирнинг асосий ғояни ифодалашда сўзларнинг оҳангигагина эмас, балки лексик маъноларига ҳам алоҳида диққат қилганини тушуниб етасиз.

«Навбаҳор» ва «Толем» ғазалларини ёд олинг.

«Муқимий лирикасининг ғоявий мотивлари» темасидаги иншога тайёрланинг. Иншонинг тахминий плани қуйидагича:

I. Кириш:

Муқимий демократик адабиётнинг улкан намоёнаси.

II. Асосий қисм:

Муқимий лирикасининг тематикаси:

1. Инсонни улуғлаш тароналари.

2. «Навбаҳор» шеърининг таҳлили.

3. Социал муҳит иллатларидан шикоят.

4. Келажакка эър ишонч туйғулари.

III. Хулоса:

Муқимий қўшиқлари тилларда ва дилларда.

Бу планда иншонинг материали асосан «Толем» ва «Навбаҳор» шеърлари бўлса ҳам, сиз дарсликда шоирнинг лирикаси ҳақида айтилган фикрлардан кенг фойдаланасиз. Плани унинг моддаларига монанд шеърӣ парчалар (цитаталар) билан дафтарингизга кўчиринг. Лекин иншо ёзишда планга ўзгартиришлар киритишни унутманг, чунки келтирилган барча планлар мустақил иш ёзишингиз учун фақат намунадир.

2. Муқимий сатираси. Муқимий ижодининг катта бир қисmini унинг ҳажвий асарлари ташкил қилади. Муқимий сатира ва юморда танқидий реализм тенденцияларини чуқурлаштирди. Унинг ҳажвий асарларини сатира ва юморга ажратинг. Муқимий сатирасида танқид қилинган социал гуруҳларни аниқланг.

«Танобчилар» сатирасини ўқиб чиқинг ва план тузинг. Уни қуйидаги олти қисмга ажратиб ўрганиш мумкин: 1. Кириш — деҳқоннинг зулмдан нолиши (1—3- байтлар). 2. Амалдорларнинг кулгили қиёфаси (4—10- байтлар). 3. Султон Алихўжа сўзи (11—21- байтлар). 4. Ҳакимжон сўзи (22—28- байтлар). 5. Деҳқонлар маслаҳати (29—31- байтлар). 6. Шоирнинг хулосаси (32—34- байтлар). Қисмларга ўзингиз сарлавҳа топиб қўйинг. («Танобчилар» сатираси устида иншо ёзишда «Иншони қандай ёзиш керак?» бобида берилган план намунасида фойдаланишингиз мумкин.) Бу сатирада тасвирланган воқеа

ва персонажлар — Ҳакимжон, Султон Алихўжаларнинг типиклиги нимада эканини аниқланг.

Ҳакимжон ва Султон Алихўжа образларига оғзаки характеристика беринг. Муқимий улар характерига хос қўподлик, дўқ, зўравонлик, порахўрлик, тилёғламалик, мақтанчоқлик каби хусусиятларни ёрқин кўрсатган мисраларни текстдан топинг. Персонажларнинг ички ва ташқи қиёфаларини гавдалантириш учун шоир қўллаган сатирик усул ва тасвирий воситаларга диққат қилинг.

Муқимий ўз асарларида жонли халқ тили имкониятларидан кенг фойдаланди. У халқни талаш учун «чунон иттифоқ» бўлган амалдорларнинг сатирик қиёфаларини бўрттиришда халқ жонли тилида ишлатиладиган образли ибораларни ўринли ишлатиш орқали эксплуататорларга нисбатан китобхон нафратини оширади, аччиқ, заҳарханда кулгини кучайтиради. Чунончи, «Бири хотун, бириси бўлди куёв», «Эрта-ю кеч ўпушиб оғиз-бурун» каби фразеологик бирикмалар, «мўлтонинамо», «ҳийлагар», «кундапих», «гавдахар», «майда сухан», «эзма», «занчалиш» сифатлашлари, «оғизлари мақтаниб ўн беш қариш» каби муболағалар ва «Ош есалар ўртада сарсон илик, Хўжа — чирог ёғи, Ҳакимжон — пилик» каби ўхшатишлар сатирик образни кучайтиришда, амалдорларнинг бесўнақай ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракатларини кулгили ифодалашда муваффақиятли қўлланган.

Шоир сўз танлаш ва ҳар бир сўзга гоёвий маъно юклашда ҳам катта санъат ишлатган. Масалан, амалдорларнинг дўқ ва ипписаларидан кейин, мўйсафидлар маслаҳатлашиб танобчиларга пора берадилар ва «Бу назрингизу, бизлар мурид» — дейдилар. Бу ерда «назр» ва «мурид» сўзлари тамомила пичинг маъносиде ишлатилган. Шоир синонимлардан ҳам ўринли фойдаланиб, стилнинг равонлигини оширади (халқ, фуқаро, мардум). Ихчамлик, фикрний лўнда ифодалаш Муқимий сатирасининг ва, умуман, шоир бадиий маҳоратининг энг муҳим хусусиятидир. Бу принципга қаттиқ амал қилган шоир «Танобчилар» сатирасини қуйидагича тугатади:

Сўзни Муқимий керак этмак тамом,
Мазаси қолмас узун ўлса калом.

«Танобчилар» сатирасида адолатсиз амалдорларнинг образини яратган бўлса, «Маскавчи бой таърисида эса маҳаллий буржуазиянинг йиртқиш табиий тушқунлигини фош қилади. Асарни ўқинг, лаштиринг. Хрестоматия китобининг пастки ҳогаи луғат ва изоҳларни яхшилаб тушуниб олинг, гнинг мазмунини тўлиқ ўзлаштириш мумкин бой образини қуйидаги эпизодлар орқали кузатика учун цитаталар ажратинг:

1. Ҳодихўжанинг қарздорлиги ва қарздан қутулишга ҳаракат қилиши.

2. Подшоҳўжанинг Москвага юборилиши, лекин унинг молсиз қайтиб келиши.

3. Ҳодихўжанинг зулми, унинг заводидан ишчиларнинг кетиб қолиши.

4. Ҳодихўжанинг оиладаги разиллиги ва хотинининг бахтсизликдан фарёд чекиши.

Бойларнинг разиллиги, хасислиги, очкўзлиги «Тўй» сатирасида фош қилинади. «Тўй» сиз анализ қиладиган асосий асар эмас, лекин «Тўй» ҳақида дарсликда берилган фикрлардан «Маскавчи бой» сатираси анализини кенгайтириш учун, «Муқимий сатираларида маҳаллий буржуазия ва амалдорларнинг танқид қилиниши» деб берилган иншо темасини ёритиш учун, албатта, ёрдамчи материал сифатида фойдаланасиз.

Муқимийнинг руҳонийларни фош этган «Авлиё» сатирасини таҳлил қилинг. Шоирнинг риёкор, товламачи, маънавий бузуқ руҳонийларга муносабати ва уларни қандай сатирик усулларда тасвирлаганини мисоллар билан кўрсатинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг:

1. Муқимий авлиёнинг портретини қандай чизади?

2. Авлиёнинг ахлоқсизлиги қандай фош қилинади?

3. Авлиёнинг очкўзлиги шеърнинг қайси мисраларида ифода этилади?

4. Муқимий авлиёга қандай муносабатда бўлади?

5. Авлиёнинг сатирик образини бўрттириш учун шоир қандай тасвирий воситалардан фойдаланган?

Бу саволларга жавоб бериб, шеърни таҳлил қилар экансиз, шоирнинг авлиё образини яратишдаги маҳоратини у ишлатган образли ифода ва халқ ибораларини санъаткорона қўллашда аниқ кўрасиз ва тушуниб оласиз. Муқимий классик адабиётда қўлланиладиган тазод (қаршилантириш) усулини ишлатиб, шапка билан саллани, тасбеҳ билан бутни, тавба «охир замона» билан ошиқ, хуштор сўзларини қарама-қарши қўйиш орқали авлиёнинг икки юзламачилиги ва мунофиқлигини фош этади.

Бошларида шапка гоҳи, гоҳ дастор авлиё,
Қўлларида субҳаю, бўйнида зиннор авлиё.

«Тавба» денг, охир замона чиқса бу янглиғ чибок,
Ҳар (хотинга) ошиқу, ҳар (қизга) хуштор авлиё.

Муқимий ишлатган қофияларнинг оҳангдорлиги (зиннор, хуштор, хабардор, сангсор, мурдор, қор, сабукбор, бисёр), «авлиё» радифида бутун шеър давомида ифодааланган авлиё ҳақидаги фикрнинг янада кучайиши, сатирик образнинг тўлиши

газални ўқишда алоҳида оҳанг ва сатирик интонацияни келтириб чиқаради. Шеърни ёд олинг. «Авлиё» шеърининг таҳлили «Муқимий сатирасида руҳонийларнинг фош қилиниши» темасида ёзиладиган иншонинг марказида туради. Лекин Муқимийнинг руҳонийларнинг кирдикорларини фош этган бошқа шеърларини ҳам билишингиз керак. Бу ҳақда дарсликда «Авлиё» шеъри таҳлилидан сўнг берилган материалларга яхши диққат қилинг («Баччағар», «Қурбақалар» шеърлари).

3. «Саёҳатнома» Муқимийнинг йирик лиро-эпик асаридир. «Саёҳатнома»ни ўқинг, мазмунини ўзлаштиринг ва қуйидаги планда таҳлил қилинг.

1. «Саёҳатнома» асарининг ёзилиши ва унинг қисмларга бўлиниши.
2. «Саёҳатнома»да маҳаллий амалдорларнинг фош қилиниши:
 - а) Ултарма мингбошиси Хўжа Исо;
 - б) Дўрманча қозиси Ғози;
 - в) Олтиариқ ва Яккатут мингбошилари.
3. «Саёҳатнома»да Фарғона манзараларининг тасвири — шоирнинг она юртига, ҳаётга муҳаббати.
4. Ҳаётдаги тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик.
5. «Саёҳатнома»нинг бадий хусусиятлари.
6. Хулоса.

Муқимийнинг бадий маҳорати ҳақида унинг асарларини ўқиб билиб олганларингизни дарсликдаги шоирнинг санъаткорлигига оид фикрлар билан мустаҳкамланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Муқимий қандай ҳаёт кечирди?
2. Муқимий лирикасининг ғоявий мотивлари.
3. «Навбаҳор» шеърда шоирнинг қандай кайфиятлари ифодаланади? Шеърда қандай образлар ишлатилган?
4. Муқимий ўз сатирасида кимларни фош қилди?
5. «Танобчилар» сатирасида амалдорлар образининг нутқий характеристикаси ҳақида сўзланг.
6. «Маскавчи бой таърифида» сатирасида Муқимий ишчиларнинг зулм ва эксплуатацияга қарши чиқишларини қандай ифодалайди?
7. Муқимийнинг юмори ҳақида нималар биласиз?
8. Сатира ва юмор нима? Мисоллар билан таърифланг.
9. «Саёҳатнома» нима учун лиро-эпик асар дейилади?
10. Муқимий ўзбек адабиётида реализмни ривожлантиришга қандай ҳисса қўшди?
11. Ўзбек ашулчилари ижросида айтиладиган Муқимий шеърларининг рўйхатини тузинг.

Фурқат

(1858—1909)

Фурқат биографиясини дарсликдан ўқиб чиқинг. Унинг Қўқон, Тошкент ва чет элда яшаган даврлардаги ҳаётининг муҳим фактларини ва уларнинг шоир дунёқарашига қандай таъсир қилганини хотирангизда тутинг.

Шоирнинг ҳаёти ва дунёқарашини белгилашда унинг ўзи ёзиб қолдирган автобиографияси муҳим ҳужжатдир. Фурқатнинг революциядан аввалги эски мактаб ҳақидаги таассуротлари характерлидир. У «Кўчаларда ёғоч отга миниб ўйнар эдим... Отам ва онам мени туфулият (гўдаклик) бўстонида озодлигимга қўймай, мактаб саросига қайд қилмоққа машварат қилдилар, мен уларнинг бу хаёлларидан кўп ғамгин бўлиб юрар эрдим. Шанба куни отам мени қўлимга бир баркашда нон бериб, мактабга олиб бормоққа тақозо қилди. Мен ул вақт дастурхонни бошимга қўйиб, отамдан илгари кўчага чиқиб, у дастурхонни кўчага ташлаб хазимат (орқага қайтмоқ) айладим», деб ёзади. Фурқатнинг отаси уни мактабга олиб бориб, домлага топширар экан, «Гўшти сизнинг ва устухони менинг бўлғай», дейди. Зокиржон жуда қўрқади. «Мен йўлда йиғлаб борур эрдим. Ул ҳол менга гўёки... ўлдирмоққа олиб борган каби оғир кўринар эди...» деб хотирлайди шоир.

Зокиржон ақлли, зийрак ва қобилиятли бола эди. У мактабда яхши ўқиди. Саводи чиқиши билан мустақил мутолаага киришиб кетди... Фурқат 9—10 ёшларида Ҳофиз, Навоий, Бедил, Фузулий каби шоирларнинг асарлари билан танишиб чиқди. Унинг дастлабки ижоди ҳам мана шу ёшларидан бошланди. У ўз олдига мактабга қатнаш ва таълим олишни катта мақсад қилиб қўйиб, биринчи шеърдаёқ деган эди:

Менинг мактаб аро булду р муродим,
Хатимдек чиқса имло-ю саводим.

Фурқат биографиясини ўрганишда унинг ўзи ҳақида айганларини кенгроқ билишга интилангиз, шоирнинг танланган асарларини қўлга олинг.¹

Фурқат ижодини қўидаги тартибда ўрганинг:

1. Шоир лирикаси.
2. Маърифатпарварлик ғояларини ифодаловчи шеърлари.
3. «Суворов» поэмаси.
4. Фурқат публицистикаси.

Фурқат лирик шоирдир. Унинг лирикасида, бир томондан, ҳаётга муҳаббат, турмушдан лаззатланиш, келажакка умид билан қараш ва табиат гўзаллиги акс этса, иккинчи томондан, шоир ўзи яшаган ижтимоий муҳитдаги тенгсизлик, адолатсиз-

¹ Ф у р қ а т. Танланган асарлар, II том, Тошкент, 1959 й.

лик, жоҳилликдан зорланади. У замоннинг тескарилигидан Муқимий каби шикоят қилади.

Муқимий:

«Ҳайфким, аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан.
Олдилар ҳар ерда булбул ошенин зоғлар»,— деса,

Фурқат:

«Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғман,
Айшини нодон суриб, кулфатни доно тортадур»,—

деб адолатсиз тузумга норозилик билан чиқади. Фурқатнинг «Чаман бўлса», «Фасли навбаҳор ўлди...», «Истар кўнгил», «Фигонким», «Сайдинг қўя бер, сайёд...» шеърларини ўқинг. Уларда ифодаланган гоёлар нимадан иборат эканини белгиланг. Бу шеърларни ўқиш ва таҳлил қилишда Алишер Навоий лирикасини ўрганишга берилган машқ намунасидан фойдаланинг. Адабиёт дафтарингизга бир шеърни («Фасли навбаҳор ўлди...» ёки «Сайдинг қўя бер, сайёд...») ни ўша машқ тартибида ишлаб чиқинг. Бунда, албатта, хрестоматия китобида берилган лугат ва дарсликдан фойдаланасиз. Фурқат лирикаси намуналарини ўрганганингизда, уларда уч асосий теманинг узвий боғланганини кўрасиз. Улар: 1) табиат гўзаллигининг тасвири ва ҳаётга муҳаббат; 2) зулм ва адолатсизликдан шикоят; 3) ватанга муҳаббат мотивлари.

Фурқат чет элларда эканида ёзган шеърларида ватанини қўмасан, ёр-диёр муҳаббати тўйгулари айниқса кучли ифодаланди. Биз буни «Бир қамар сиймони кўрдим банди Қашмирда», «Манам шўрида булбул бўстонида адашганман», «Фигонким, гардиши даврон айирди шахсуворимдин» мисралари билан бошланган шеърларида аниқ кўрамиз. Бу каби шеър намуналари «Мактаб кутубхонаси» сериясида чиққан тўпламга киритилган¹. Ушбу тўпламни олиб ўқинг. «Фурқат — лирик шоир», «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърининг гоёвий мазмунини темаларидаги ишро планини тузинг. План қисмларига цитаталар белгиланг (Муқимий лирикаси учун тузилган план намунасидан фойдаланинг).

«Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддасини таҳлил қилинг. Мусаддас классик шеър шаклларида бири бўлиб, банд олти мисрадан иборат бўлади. Биринчи бандда олти мисра бир хилда қофияланади, кейинги бандларда беш мисра алоҳида қофияланиб, олтинчи мисра биринчи бандга қофиядош бўлади. Схемаси: а-а-а-а-а-а; б-б-б-б-б-а; в-в-в-в-в-а кабилар. Лекин «Сайдинг қўя бер, сайёд» мусаддасида кейинги бандлардаги тўрт мисра ўзаро қофиядош бўлиб, 5—6 мисра биринчи банддаги охириги байтнинг нақаротидан иборат бўлгандир.

Сайд — Оҳу; Сайёд — Овчи образларининг символик номи эканлигини тушуниб олинг. Шоир — лирик қаҳрамоннинг ке-

¹ Ф у р қ а т. Танланган асарлар..., «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1973 й.

чинмаларида гуманизм ва демократик кайфият қандай ифодаланганига эътибор беринг. Шеърда шоир дунёқарашининг чекланган томони нимадан иборат эканини белгиланг. Шеърни ёд олинг, образни ёрқин гавдалантириш учун шоир ишлатган бадий-тасвирий воситаларнинг таъсир кучи ва оригиналлигини тушуниб олинг.

Фурқатнинг маърифатпарварлик ғояларини ифодалаган шеърларидан «Гимназия», «Илм хосияти», «Виставка хусусида» асарларини хрестоматия китобидан ўқинг. Китобда берилган лугат билан текст мазмунини ўзлаштиринг. Бу шеърларида рус фани, техникаси ва маданиятига ҳурмат, рус халқининг закоси ва қудратига муҳаббат ифодаланган мисраларга, Марказий Россия турмуши билан Туркистондаги қолоқ ҳаётни таққослаб, қолоқликдан чиқиш учун шоир томонидан олдинга сурилган фикрларни ифодалаган парчаларга алоҳида эътибор беринг. Фурқат «Гимназия» шеърини ўқув юрти томошасидан олган таассуротлари асосида ёзди. Шоирнинг ўзи Гимназия ҳақидаги таассуротларида шундай дейди: «Ул (гимназия) дархоналарда илмдин ва Русия лугатида наҳв¹, сарф² ва мантиқ³... ва тарих илми ва илми ҳикмат⁴ ва музика ва тасвир⁵ илми ўқилар экан... Ҳар кун дархоналарни вентилятор ном асбоблиқ равзанини очиб, эски ҳаволарни чиқариб, теризалардаги махсус кичик даричаларни очиб боғдин тоза ҳаво киргизур эканлар... Хулласул калом, бизлар ул мадрасада ажойиб ва гаройиб тартибларни кўриб таажжуб қилдук ва ул халқнинг илм хусусидаги кавоид — русумлари ва аҳли илм учун жорий қилғон тартиблари бизга кўб марғуб кўриниб, кўб истеҳсон буюрулди. Баъдазон видолашиб мурожаат айладук. Келиб ўз аҳбобларимизга ул гимназияда кўрган ва эшитганларимизни баён айладук. Алар ҳам завқланиб, кўрмоқ орзусида бўлдилар».

«Гимназия» шеъри юзасидан қуйидаги саволларга жавоб тайёрланг:

1. Гимназия ва ундаги ўқувчилар қандай таърифланади?

2. Шоир кабинетлар ва ундаги жиҳозларни қандай чизадн?

3. Фурқат рус ўқитувчиларига қандай муносабатда бўлади?

4. «Алар илмидин ижод ўлса тонг йўқ, Искандар кўзгуси, «Жамшид жомн» деган фикрлардаги шоир орзуси, афсона ва ҳақиқат нималардан иборат?

5. Шеърнинг лирик хотимасида қандай ғоя олдинга сурилган?

6. Шеърда қандай руҳ, оҳанг ва интонация ҳукмрон?

¹ Наҳв—синтаксис. ² Сарф—морфология. ³ Мантиқ—логика. ⁴ Ҳикмат—физика. ⁵ Тасвир—рассм (тасвирий санъат).

Фурқатнинг «Виставка хусусида» шеъри ҳам томоша таассуротлари асосида ёзилган. Бу шеърнинг тексти юзасидан қуйидаги саволларга жавоб ҳозирланг:

1. Фурқат «Виставка хусусида» шеърини қандай воқеа муносабати билан ёзди?

2. «Виставка хусусида» шеъри неча бўлимдан иборат ва ҳар бўлимда нималар тўғрисида сўз боради?

3. Шоир виставкага ва техника янгиликларига қандай муносабатда бўлади?

4. Реакцион доиралар фан ва техникага қандай муносабатда бўладилар?

5. Шоир маҳаллий ҳунармандлар ва хўжалик буюмларига ажратилган павильонларни қандай тасвирлайди?

6. Шеърнинг қофияси, бадий воситалари ва қандай янги сўзлар ишлатилганини кузатинг ва мисоллар билан жавоб беринг.

7. «Виставка хусусида» ва «Гимназия» шеърларининг фоявий мазмунида қандай умумий ўхшашлик бор?

«Фурқат — маърифатпарвар шоир» темасида иншо ёзишга тайёрланинг. Дафтарингизга шу темада цитатали план тузинг. Иншо плани, асосан, «Гимназия» ва «Виставка хусусида» шеърлари материали асосида тузилади, лекин иншо давомида «Илм хосияти» шеърдан ҳам фойдаланишингиз мумкин.

Фурқат 1890 йил 5 октябрда Н. Куликовнинг «Суворов қишлоқда», «Миланда ва яхши аёллар орасида» номли драматик асарини рус театри сахнасида кўрган. Бу спектаклдан олган таассуротларини шеърый шаклда ифодалаб «Суворов ҳақида» поэмасини яратган.

Поэмани уч қисмга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчи қисмда Суворов билан Павел I бошлиқ реакцион гуруҳлар орасида юз берган келишмовчиликлар баён этилади. Суворов ҳарбий хизматдан истеъфога чиқади. Иккинчи қисмида Суворовнинг қишлоқдаги ҳаёти акс эттирилади. Улуғ саркарданинг ҳалқ билан яқинлиги, камтарин, олижаноб сифатлари очилади. Учинчи қисмда Суворовнинг Наполеонга қарши жанги ва унинг устидан ғалаба қозониши ифодаланади. Ҳар бир қисмнинг чегарасини аниқланг ва ҳар бир қисм қандай эпизодлардан ташкил топганини кузатинг. Суворов образини таҳлил қилиш учун мос цитаталар танланг.

Фурқатнинг «Суворов» поэмаси ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутувчи асарлардандир. Поэманинг ёзилиш тарихини, унда акс этган воқеаларнинг тарихийлигини, Суворов шахсига онд тарихий фактларни билинг. Шоир улуғ рус саркардасига самимий ҳурмат билан қарайди, унинг тарихий хизматларини чуқур тушунади.

Поэмани қуйидаги планда таҳлил қилинг:

1. «Суворов ҳақида» поэмасининг яратилиш тарихи.

2. Поэманинг кириш қисмида Суворов қандай тасвирланган?

3. Павел I билан Суворов ўртасидаги низонинг асосий сабаби нимада? Суворовнинг Кончанское қишлоғидаги ҳаёти тасвирида қаҳрамоннинг қандай фазилятлари намоён бўлади?

4. Суворовнинг француз босқинчиларига қарши кураши. Милан шаҳрининг озод қилиниш тасвири.

5. Суворовга халқ муҳаббати.

6. Поэманинг бадий хусусияти ва тарихий аҳамияти.

Суворов образини таҳлил қилар экансиз, поэмада у тарихий шахс, улуг лашкарбоши сифатидагина эмас, шу билан бирга, чинакам инсон, камтарин ва инсонпарвар шахс сифатида тасвирланганига ҳам эътибор беринг.

Поэмадан парчалар ёд олинг.

Фурқатнинг публицистикаси ва бадий маҳорати ҳақида дарсликда берилган мақолаларни диққат билан ўқинг.

Биз қуйида «Фурқатнинг «Суворов ҳақида» поэмасидаги Суворов образига характеристика» темасида ёзилган иншо намунасини келтирамиз. Бу иншода ўқувчи Суворов ҳақида тарих фанидан билганларидан муваффақиятли фойдаланган. Ушбу иншо бошқа темаларда иншо ёзиш учун ҳам сизга намуна ва-зифасини ўтайди¹.

П л а н

I. Кириш:

«Суворов ҳақида»ги поэманинг яратилиши.

II. Асосий қисм:

1. Суворов — рус қўшинининг саркардаси.

2. Суворов билан Павел I ўртасидаги муносабатнинг бузилиши.

3. Суворов Кончанское қишлоғида.

4. Подшо Павел I нинг Суворовга мактуби ва Суворовнинг қўшинга қайтадан қўмондон бўлиб тайинланиши.

5. Наполеон қўшинига қарши кураш ва Суворов томонидан Милан шаҳрининг озод қилиниши.

III. Хулоса:

«Суворов ҳақида»ги поэманинг тарихий аҳамияти.

1890 йил 5 октябрда улуг рус саркардаси Александр Васильевич Суворовнинг туғилганига 160 йил тўлиши муносабати билан ҳарбий ҳаваскорлар группаси Тошкентдаги офицерлар уйида Суворов ҳақида постановка кўрсатади. Фурқат бу постановкани завқ билан томоша қилади ва улуг рус саркардасининг ҳаёти, ҳарбий маҳорати билан танишади. Фурқат постановкадан унутилмас таассурот билан қайтар экан, ўз олдида Суворов ҳақида асар яратиш вазифасини қўяди. Бу асарда у рус халқининг ватанпарвар фарзанди А. В. Суворовнинг образини яратади. Бу ўзбек адабиёти тарихида демократ шоир Фурқат томонидан олға ташланган биринчи дадил қадам эди.

¹ Ж. У с м о н о в. Мактабда Фурқатнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1970 й.

Фурқат Суворов ҳақидаги поэмасида А. В. Суворовнинг характеридаги асосий ижобий хусусиятларини тўғри тасвирлаб берди. Поэманинг бошланишида шундай мисраларни ўқиймиз.

Суворовким эмиш бир катта одам,
Баҳодирлиқ билан машҳури олам.

Эмиш Русияга сардори лашкар,
Юруб амри билан бисёр аскар.

Сипоҳилик ишига моҳир эркан,
Кўп ишлар доғи ондин зоҳир эркан.

Поэмада рус ерининг бутунлиги ва хавфсизлиги учун курашган, рус халқининг ёвуз босқинчиларга қарши қақшатқич зарба берган Суворов ватанпарвар, ҳарбий стратег, тадбирли, моҳир лашкарбоши, ўз халқини севган киши сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Фурқат ўзининг бу поэмасида тараққийпарварлик фикрлари учун сургун қилинган ва чор ҳукуматининг армияга нисбатан қўллаган тадбирларига қарши чиққан Суворов ҳаётида рўй берган айрим воқеаларни реалистик равишда тасвирлади ва бу билан Суворов образини яққол гавдалантирди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган подшо Екатерина II вафот этгандан кейин унинг ўғли Павел I тахтга ўтиради. Янги император Павел I рус армиясига прусс ҳарбий тадбирларини кирита бошлайди. Суворов эса, бу тадбирларга қарши чиқиб, шундай дейди:

«Упа-элик порох эмас, жингалак соч тўп эмас, менинг ўзим немис эмас, балки асл насабим билан русман».

Суворов бундай ватанпарварлик фикрлари учун ишдан четлаштирилади.

Фурқат поэмада Суворовнинг ўз қишлоғига қайтганини, у ерда деҳқончилик қилиб ҳалол меҳнат билан ҳаёт кечирганини содда мисраларда акс эттиради.

Сипоҳилик¹ Суворов тарк этти,
Бор эрди ўзи қишлоғига кетти.

Бориб деҳқончиликни қилди анда,
Тириклик айлади монанди банда².

Фурқат жамият тарихи тараққиёти, Суворовнинг таржиман ҳоли ҳақидаги фактларни бузмай, тўғри тасвирлаб беради. Поэмада Суворов тарихий шахс, буюк лашкарбоши сифатида гавдалантирилиши билан бирга, ҳақиқий инсон, камтар, тўғри сўз киши сифатида мужассамлаштирилади.

А. В. Суворов ўзининг Кончанское қишлоғига кетганидан икки йил кейин, Россия Австрия билан биргаликда француз

¹ Сипоҳилик — лашкарбошлик. ² Монанди банда — оддий кишилардек.

босқинчиларига қарши урушишга мажбур бўлди. Босқинчиларга қақшатқич зарба бериш, ватанни, халқни фалокатдан ҳимоя қилишда Суворов лозим бўлиб қолди. Иттифоқчиларнинг талаби билан Павел I қариб қолган лашкарбошини ўз вазифасига қайтаришга мажбур бўлди. Гарчи Суворов подшо томонидан ҳақоратланган бўлса ҳам, мамлакат бошига оғир мусибат тушганда ватанни мудофаа қилиш, Россия ерларининг бутунлигини сақлаш ҳар бир гражданининг виждоний бурчи деб билиб, ҳарбий ишга қайтади. Суворов Италияда жанг ҳаракатлари олиб бораётган иттифоқчи рус-австрия армиясига бош қўмондон қилиб тайинланади. 1799 йилда Суворов Венага бориб, жангга қиради. Фурқат ўз поэмасида бу воқеаларнинг реал картиналарини бадий ифодалаб беради ва улғу саркарда Суворовнинг маҳорати натижасида француз қўшинлари тор-мор келтирилганлигини ёрқин мисраларда акс эттиради.

Поэмада Суворов раҳбарлиги остида рус аскарлари Шимоллий Италиядан душманни суриб чиқаргани, Милан шаҳрини эгаллагани тўғрисида гап боради. Рус солдатлари босқинчилар зулми остида эзилган халқларга озодлик элтувчи армия сифатида тасвирланади:

Уруштилار фаранги бирла чандон,
Ким они йўқ баён этмоққа имкон.

Фаранги тоқат этмай қочти охир,
Қаро тупроқ бошига сочти охир.

Бўлуб холи алардин шаҳри Милон,
Халойиқ бўлдилар кўп шоду хандон.

Фурқат урушдан безор бўлган халқларнинг Суворовга миннатдорлик билдирганлигини қуйидагича баён қилди:

Сўз айтиб ҳар бириси ҳар саридин,
Қутулдик деб фаранги лашкаринин.

Қилишиб анда миннатдорлиглар,
Дебонким:— «Қилдингиз ғамхорлиглар».

Фурқат бу поэмада Суворовнинг рус халқининг энг яхши хислатларини ўзига сингдирган олижаноб бир фарзанди эканлигини тасвирлаш билан бирга ўзининг ҳам ўзбек халқининг демократик ғояларга эга бўлган илғор фарзанди эканлигини намойиш қилди. Фурқат реакцион тартибларга қарши кураш олиб борган, халқ манфаатларига хизмат қилган Суворов образини самимий муҳаббат билан яратди. Ўзбек халқи Фурқатнинг «Суворов ҳақида» поэмасини ўқиб, Суворовни яхшироқ таниди, унда Суворовга нисбатан муҳаббат уйғонди.

Фурқат ўзининг бу поэмасида рус халқининг қаҳрамонлигини, ғайрат ва матонатини, сабот ва шижоатини тараннум этди. Бу билан Фурқат ўзбек халқининг буюк рус халқига бўлган муҳаббатини ва чексиз ҳурматини яна бир марта намойиш қилди.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Фурқатнинг биографиясини Қўқон, Тошкент ва чет эл даврлари бўйича сўзланг.
2. Фурқат лирик шоир сифатида классик поэзиянинг традицияларини қандай давом эттирди ва ўзи поэзияга қандай янгиликлар олиб кирди?
3. «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърисида эрк ва озодлик мотивлари қандай куйланади?
4. Фурқатнинг маърифатпарварлик қарашлари қандай заминда майдонга келди ва ривожланди?
5. «Гимназия» ва «Илм хосияти» шеърларида олдинга сурилган асосий ғоя нимадан иборат?
6. «Виставка хусусида» шеърисида қандай воқеалар баён қилинади?
7. «Суворов ҳақида» поэмасида шоир тарихий шахс образини қандай тасвирлайди? Суворов образининг характеристикаси учун цитатали план тузинг.
8. Фурқат маърифатпарварлик ғояларининг аҳамияти нимада?
9. Фурқат ҳақида яратилган санъат асарларида шоирнинг ҳаёти қандай акс эттирилган? Шоирнинг куйга солиб айтиладиган шеърларининг биринчи мисрасини тартиб билан дафтарингизга кўчиринг.

СОВЕТ АДАБИЁТИ

Совет адабиётининг тараққиёт йўлини буюк марксизм-ленинизм таълимоти белгилаб берди. Янги, социалистик адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини биринчи марта В. И. Ленин ўзининг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» номли мақола-сида (1905) назарий жиҳатдан асослаб берди. В. И. Лениннинг ана шу мақоласидан конспект олинг ва унда баён қилинган фикрлар мазмунини ўзлаштиринг.

Адабиётнинг партиявийлиги ҳақида «Ўзбек совет адабиёти» дарслигида келтирилган цитаталарни ёд олинг.

Социалистик реализм — совет адабиётининг ижодий методи. Социалистик реализмнинг таърифини ва бу методнинг асосий хусусиятларини билиб олинг.

Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съездида қабул қилинган Уставда социалистик реализмга шундай таъриф берилган эди: «Социалистик реализм совет бадний адабиёти ва адабий танқидчилигининг асосий методи бўлиб, санъаткордан воқеликни унинг революцион тараққиётида ҳаққоний ва тарихан конкрет равишда тасвир этишни талаб қилади. Шунинг билан бирга, воқеликни ҳаққоний ва тарихан конкрет равишда бадний ифодалашни меҳнаткашларни социализм руҳида тарбиялаш вазифаси билан қўшиб олиб бориш керак».

Совет адабиётининг энг муҳим темаси меҳнат темасидир. Совет адабиётининг асосий қаҳрамони — меҳнаткаш совет киши, коммунистик жамият қурувчиси. Мисол тариқасида Павел Корчагиннинг меҳнатдаги қаҳрамонлигини («Пўлат қандай тобланди»), М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ», Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романларида ва совет адабиётининг бошқа асарларида меҳнат жараёни қандай акс эттирилганини эсланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. В. И. Лениннинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласининг асосий мазмуни ҳақида сўзланг.

2. Совет адабиётининг асосий хусусиятлари — Коммунистик партиявийлиги, халқчиллиги, кўп миллатлилиги ҳақида нималар биласиз?

3. Социалистик реализм методи ҳақида ёзувчилар Уставиди берилган таърифни ёддан айтинг.

4. Совет адабиётининг асосий темалари. Унинг бош қаҳрамонлари кимлар?

Максим Горький

(1868—1936)

«Сиз санъаткорлик талантингиз билан Россия ишчилар ҳаракатига — фақат Россия ишчилар ҳаракатигагина эмас — жуда катта фойда келтирдингиз. Сиз яна шу қадар катта фойда келтирасиз»...

(В. И. Ленин).

«Горький бизнинг замонамизда бутун дунёга йўл очувчи буюк машъалдир»

(Анри Барбюс).

«А. М. Горькийнинг повестлари ва ҳикояларида мен янги образлар учратдим, қаҳрамонларга характеристика беришни улардан ўргандим, ўз асарларимда халқ ҳикоялари ва эртакларидан фойдаланишни ҳам Горькидан ўргандим»

(Садриддин Айний).

«Максим Горькийнинг ҳамма адабий мероси ўзининг соддалиги, тугалланганлиги, бениҳоят катта социал аҳамияти билан кишини ҳайратда қолдиради... Мен рус тилини Горький асарлари бўйича ўргандим, деб фахрланаман. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққач, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш-ўрганиш ишимда қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди»

(Абдулла Қаҳҳор).

Максим Горький биографиясининг батафсил планини тузинг ва ёзувчининг рус ва жаҳон адабиёти тараққиётидаги ролини аниқланг.

Айниқса қуйидаги фактларга эътибор қилинг.

М. Горькийнинг ишчилар революцион ҳаракатидаги иштироки, унинг Коммунистик партия билан яқиндан алоқада бўлиши, унинг В. И. Ленин билан дўстона муносабати, янги, социалистик маданиятни барпо қилиш соҳасидаги кўп қиррали фаолияти, совет ёзувчиларини улуғ ва ягона мақсад йўлида уюштириш ва уларга раҳбарлик қилишдаги хизматлари ва бошқалар.

«Изергиль кампир» (1894) ҳикояси мисолида М. Горькийнинг дастлабки ижодидаги революцион романтизмнинг хусусиятларини кузатинг.

Нима учун М. Горький дастлабки ҳикояларида мард ва жасур, афсонавий қаҳрамонлар характериға кўпроқ эътибор берганини муҳокама қилинг.

М. Горький революцион романтикасининг аҳамияти нимадан иборат эканини аниқланг.

Данко ва Ларра образларига оғзаки харақтеристика беринг.

Данко олижаноб, мард ва жасур йигит, Горький Данконинг халқ бахт-саодати, озодлиги йўлидаги қаҳрамонлигини, фидо-корлигини улуғлайди.

Ларра худбин ва мағрур инсон. У ўзини ҳаммадан юқори қўяди. У халқдан ажралиб қолган ва абадий яккаликка маҳкум қилинган. М. Горькийнинг «Лочин қўшиғи», «Бўрон қуши ҳақида қўшиқ», «Макар Чудра» асарларининг мазмунини эс-ланг.

«Лочин қўшиғи» романтик ҳикоясида М. Горький аллегорик образлар орқали инсонлар ва улар ўртасидаги муносабатларни кўрсатади. Лочин революция учун курашга ўзини бағишлаган мард ва жасур киши образини, Кўр илон эса қўрқоқ ва жирканч мешчан — обиватель образини ифодалайди. Ёзувчи бу икки типдаги характерни бир-бириға қарама-қарши қўйиб, биринчисининг — Лочиннинг қаҳрамонлигини мақтайди; иккинчисининг — Кўр илоннинг ожизлигига нафрат ўқийди. Лочин қуши орқали революцион қаҳрамонлиқни куйлайди.

«Бўрон қуши ҳақида қўшиқ» асарининг ғоявий мазмунини аниқлашда қуйидаги саволларға жавоб беринг:

1. Бўрон қуши образида М. Горький кимни назарда тутайди?

2. Бошқа қушларнинг образларида қайси ижтимоий гуруҳлар кўрсатилган?

3. Қўшиқнинг сўнгги мисралари қандай ғояни ифодалайди?

М. Горькийнинг «Она» романи социалистик реализмнинг дастлабки классик намунасидир. Романда эксплуататорларға қарши курашувчи янги ижтимоий кучнинг — ишчилар синфининг революцион ҳаракатлари тасвирланади. Революцион ҳаракатнинг ривожланиш босқичлари роман композициясининг асосий моментларини ташкил этади. Революцион ишчиларнинг

типик образини яратиш, уларнинг қаҳрамонона фаолиятида коммунистик характернинг чиниқиб боришини кўрсатиш, капитализм устидан социализмнинг муқаррар ғалабасини таъкидлаш романининг асосини ташкил этади. «Она» романи «Ўзбек совет адабиёти» дарслигида кенг таҳлил қилинган. Уни ўрганишда қуйидаги тартибга амал қилинг:

1. Романининг яратилиш тарихи.
2. Романда акс этган тарихий давр.
3. Революцион курашнинг асосий босқичлари ва шакллари.
4. Революцион интеллигенциянинг роли.
5. Павел Власов ва Пелагея Ниловнанинг гоёвий ўсиши.
6. Романининг гоёси.
7. Романда социалистик реализм хусусиятларининг ифодаси.
8. Роман ҳақида В. И. Ленин.

Сиз романи илгари ҳам ўқигансиз. Лекин энди қўлингизга қалам олиб ўқинг. Ҳар бир бобнинг мазмунини синчиклаб кузатиш, қаҳрамонлар характеридаги ўзгариш, фикр ва гоёларидаги ўсиш ва улғайишни кўрсатувчи парчаларни, хоҳ уларнинг нутқидан, хоҳ автор характеристикасидан бўлсин, белгилаб қўйинг. Алоҳида бобларнинг мазмунини ҳикоя қилиб бериш учун бу боблардаги воқеа изчиллигини кўрсатувчи қисқа-қисқа план тузинг. Масалан, XII бобнинг плани: «Ботқоқ тийини» воқеаси: а) фабрика кўраси; б) ишчилар оломони қўзғалди; в) Павелнинг ташвиқот нутқи; г) вакиллар сайлаш; д) фабрика директори; ж) Павел нутқи; е) муваффақиятсизлик ва бошқалар. Айниқса романининг бош қисмидаги она ва ўғилнинг суҳбати, биринчи йиғилиш, биринчи тинтув, Биринчи май намоиши, Ниловна ва Павелнинг турмадаги учрашуви, Онанинг революцион ишлари, суд ва Ниловнанинг қўлга тушиши тасвирланган боблар ҳикоя қилиш учун ҳам, қаҳрамонлар характеристикасини бериш учун ҳам алоҳида танлаб олинадиган боблардир.

Асосий қаҳрамонларнинг характеристикаси устидан ишланг. Павел образига характеристика беришда қуйидаги масалаларга эътибор беринг:

1. Павелнинг характери қандай шароитларда шаклланди?
2. Павел Власовнинг гоёвий ўсиш динамикасини қуйидаги схемадан кузатинг:

Ишчилар слабодка- сининг од- дий йиғи- ти	Китоб муту- лааси ва Па- вел ҳуқида- ги кескин бу- риллиш	Революцион ҳақиқатни ом- ма ичига олиб кириши	1 Май намо- ишига раҳ- барлик қили- ши	Павелнинг турмадаги раҳбарлиги	Павел- нинг суд- даги нут- қи
---	---	--	---	--------------------------------------	--

3. Павел Власовнинг — революционернинг сиёсий ва маънавий қиёфаси.

4. Павелнинг роман бошидаги нутқини унинг судда сўзлаган нутқи билан таққосланг.

5. Павел Власов образининг кейинги революцион авлод учун тарбиявий аҳамияти. Павел образида коммунистик характернинг ифодаланиши.

Шу тартибда ўрганиб чиққанингиздан сўнг, «Павел образига характеристика» темасидаги ишгога материал тўпланг. Схепадаги ҳар бир босқичга биттадан Павел нутқидан мисол танласангиз, ишнинг кириш қисмига китобингизда М. И. Калининдан келтирилган цитатани ва хулоса қисмига В. И. Лениннинг романга берган баҳосини киритсангиз, яхши цитатали план ҳосил бўлади. Шу асосда ё синфда, ёки уйда мазкур тема бўйича мустақил иш ёзишга киришасиз.

Пелагея Ниловна образининг анализи қуйидаги планда бориши мумкин:

1. Ниловнанинг ўтмиши.
2. Унинг Павелга ва Андрейга муносабати.
3. Онанинг революцион ишлари.
4. Унинг революцион онининг ўсиб бориши.
5. Она образининг символик маъноси.

Она характери ва онининг ўсиб боришини кўрсатиш учун қуйидаги цитаталардан фойдаланинг:

1. Она «новча бўлса ҳам, оғир меҳнатдан ва эрининг калтакларидан бир оз букчайиб қолган эди: у худди бир нарсага тегиб кетишдан қўрққандай ҳамиша эҳтиёт бўлиб, шарпасиз, ёни билан юрар эди. Юзи чўзиқ, серажин ва кўпчиган бўлиб, кўзларидан посёлка хотинларининг кўплариники сингари ғам-андух акс этиб турарди... Қалин, қўнғир сочларига битта-яримта оқ аралашган. Она бутун вужуди билан мулойим, маҳзуи ва итоаткор бир аёл эди» (портрет).

2. «— Жаҳл қилма, болам! Қўрқмай бўларканми? Бутун умрим қўрқувда ўтган бўлса, кўнглимда қўрқувдан бошқа нарса битмаган бўлса, на қилай!»

(Дастлабки нутқидан).

3. «Мен ўз ҳаётим устида ўйлаб кўрдим... Хўш, мен дунёга келиб нимани кўрдим? Қалтакларни... Меҳнатни кўрдим... эримдан бошқа ҳеч нарсани кўрмай, қўрқувдан бошқа ҳеч нарсани билмай яшадим» (Онанинг ўтмиши).

4. «Унга турмушдаги ҳар нарса чорасиз бўлиб кўринар эди. У ўйламасдан итоат қилишга кўниккан эди» (Автор характеристикаси).

5. «Сиз менга ўшқирманг! Сиз ҳали... Сиз ҳали ёшсиз, ғам кўрмагансиз... Нега сиз бировларни ушлаб кетяпсиз» (Тинтув қилган офицерга, адолатсизликка нафрат).

6. «Она уларнинг турмуш тўғрисида сўзлаганларидан энди кўпгина нарсани тушунган, бутун одамзоднинг бахтсизлигига сабаб бўлган туб иллатнинг улар томонидан тўғри кашф этилганини сезган ва уларнинг фикрларига қўшилмоққа ўрганган эди» (Автор характеристикаси).

7. «Одам ўз онасини маънавий жиҳатдан ҳам «ўз онам» дея олса, бу нодир бахт». (Павел сўзи.)

8. «— Ўғлимнинг сўзлари, ишчи одамнинг, сотилмас қалбнинг покиза сўзлари...»

«— Э халойиқ, бутун кучингни бир куч қилиб тўпла!»

«— Ҳеч нарсадан қўрқманглар! Умр бўйи тортиб келаётган азобингиздан аччиқроқ азоб йўқ...»

«— Тирилган қалбларни ўлдириб бўлмайди!...»

«— Ақлу идрокни қонга ғарқ қилиб бўлмайди!...»

(Онанинг халойиққа хитоби).

9. «Горькийнинг «Она» асари жаҳондаги барча оналарнинг, барча революционер оналарнинг символидир». (Долорес Ибаррури сўзи.)

Романда Павелнинг сафдошлари: Андрей Находка, Федя Мазин, Николай Иванович (ўқитувчи), Егор Иванович (журналист), Наташа (савдогар қизи), Саша (помещик қизи), София, Людмила, Рибин (деҳқон — революционер) ва бошқаларнинг образларига хос хусусиятлар нималардан иборат эканини романдан мисоллар келтириб белгилаб чиқинг. Дарсликдаги романнинг тили ҳақидаги мақолани ўзингиз белгилаган мисоллар билан қўшиб ўзлаштиринг. Романнинг аҳамияти ҳақида В. И. Лениннинг баҳосини ёдланг. «Она» романи социалистик реализмнинг биринчи ва энг йирик асаридир. Бу ҳақда беш модда билан дарсликда берилган тезисларни доим эсда сақланг. Бу белгилардан иншода ҳам, оғзаки жавобларда ҳам ўрни билан фойдаланасиз. Улар: 1. Ҳаётни революцион тараққиётида кўрсатиш. 2. Ижобий қаҳрамонлар — халқдан чиққан актив ва яратувчи кишилардир. 3. Роман коммунистик партиявийлик принципини тўлиқ намоён қила олди. 4. Романда социалистик реализм билан революцион романтизмнинг узвий бирлиги мавжуддир. 5. Роман кучли оптимизм руҳига эгадир.

М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очеркини ўрганишга киришар экансиз, ёзувчининг биографиясига яна бир назар ташланг, Ленин ва Горькийнинг учрашувларини, уларнинг дўстлигини ва бу дўстликнинг М. Горькийнинг дунёқарашига кўрсатган зўр таъсирини эсланг. Ёзувчи очеркда буюк давлат арбобига хос сифатларни ва Владимир Ильичга хос шахсий сифатларни ажралмас бирликда кўрсатди; В. И. Лениннинг маънавий қиёфасида меҳнаткашлар оммасининг улуғ дохийисига хос энг муҳим хусусиятлар мужассамланганини таърифлади. Очеркда В. И. Ленинга хос хусусиятларни қуйидаги план асосида кузатинг ва

план моддаларини ифодаловчи цитаталарни текстдан танлаб дафтарингизга кўчиринг.

1. Ильичнинг портрети.
2. Лениннинг омма билан алоқаси.
3. Омманинг кучига ишониш.
4. Лениннинг узоқни кўра билиши (башорати).
5. Ленинда социалистик гуманизм.
6. Ундаги самимият ва соддалик.
7. Ленин мйнбарда (буюк нотиқ).
8. Лениннинг дўстларга ва душманларга бўлган муносабати.
9. Ўз халқи, унинг маданияти ва санъати билан фахрланиш.
10. Улуғ доҳий ва чинакам инсон.

М. Горький В. И. Ленин ҳақида тапириб: «Мен Ильични чуқур, қизғин севар эдим ва қадрлар эдим. Ўзимни ҳеч қачон у вафот этган йилларидагидек ғариб, кучсиз ҳис этмагандим»,— деган эди. Улуғ ёзувчининг доҳий Ленинга бўлган муҳаббатини очерк мазмунидан кузатинг.

Сиз совет адабиётида В. И. Ленин образининг яратилишига оид темаларда иншо ёзганингизда М. Горький билан бирга, албатта, В. В. Маяковскийнинг номини ҳам тилга оласиз. Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмаси совет адабиётида доҳий ҳақида яратилган энг нодир асарларнинг биридир. Бу поэма Ленин образи ҳақидаги фикр ва тасаввурларингизни бойнатади. Шунинг учун синфдан ташқари мустақил ўқиш машгулотларида В. Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмасини ҳам диққат билан ўқиб чиқинг. Поэмани ўзлаштиришда қуйидаги пландан фойдаланинг:

I.

1. Шоирнинг темага муносабати.
2. В. И. Лениннинг портрети.
3. Ленин вафоти ва халқ қайғуси.

II. Ленингача бўлган даврининг тасвири.

1. «Жаноби капитал».
2. Пролетар орзуси.
3. Негр овози.
4. «Янги Стенька Разинни чорлайди замон».
5. Капитализмнинг портрети:
 - а) капитализмнинг ilk даври;
 - б) камолоти;
 - в) инқирози.
6. Лирик чекиниш — (танқидчига жавоб).
7. «Ҳали келар... қасоскоримиз».
8. Марксизм:
 - а) «Маркс портретда нуроний жопланар»;
 - б) «Маркс очди тарих қонунларини»;
 - в) «Келади у, буюк практик».

III. Владимир Ильич Ленин (марказий қисм).

1. Ишчи, деҳқон ва тоғликлар Ленин ҳақида.
2. Россия тасвири.

3. «— Ака, ўрнинг босиб, енгамиз, лекин биз бошқа йўл билан борамиз».
4. Ленин ва синф.
5. Партия:
 - а) большевик сўзи;
 - б) жипслашган саф;
 - в) синфнинг ақли;
 - г) Партия ва Ленин.
6. 1905 йил:
 - а) «Қўлга қурол олиш керак эмас эди» (Плеханов);
 - б) «Қўлларга қурол ушлаш лозим» (Ленин).
7. Империалистик уруш.
8. «Россияда довул, Россияда чақмоқ».
9. «Подпольега ўтди партия яна».
10. Ленин Смольнида.
11. «Ҳокимият — Советларга»:
 - а) деҳқонларга ер;
 - б) халқларга тинчлик;
 - в) «очларга — нон».
12. «Даҳшатли 1918 йил».
13. НЭП.
14. Ленин — штурман.
15. Ленин — галаба ташкилот.

IV. Ленин вафоти ва умумхалқ қайғуси.

1. Большевик иродаси.
2. Советлар съездиди.
3. «Бу йил кўрган мусибатни кўрмас юз йил ҳам»:
 - а) халқ қайғуси;
 - б) Лениндан хотира;
 - в) Союзлар уйи томон.
4. Лирик чекиниш — «Мен бахтлиман...»
5. Қизил майдонда.
6. Ленин чақириғи.
7. «...Хитоб қилар барҳаёт Ленин».

В. Маяковский В. И. Лениннинг соддалиги ва унинг улуғвор генийлигини ҳаққоний равишда кўрсатар экан, у шахсга сифтиниш тарафдорлари билан очиқ баҳслашади, «Қаҳрамон шахсини» оддий одамларга — «оломонга» қарши қўювчи эсерлар назариясини фош қилади, Ленинга нисбатан «пайғамбар», «шоҳона зот», «илоҳий зако» каби ибораларни тақиш мутлақо ўринсиз эканлигини эслатади ва: «Йўқ, Ленинни ўлчаб бўлмас бундай газ билан», — деб қатъий жавоб беради. Шоир улуғ шахснинг тарихий жараёндаги ролини марксизм-ленинизм таълимоти асосида тўғри кўрсатади. У Лениннинг характерини тарихий қонуният ифодаси сифатида ёритади.

Поэмада Ленин образининг ёритилишини қуйидаги план асосида таҳлил қилинг:

1. Капитализмнинг ривожланиши билан бирга ишчилар ҳаракатининг ўсиши.
2. Лениннинг революцион фаолияти:
 - а) Ленин — Коммунистик партиянинг асосчиси;
 - б) Ленин — Октябрь революциясининг ташкилотчиси;
 - в) Ленин — Совет давлатининг асосчиси.
3. Лениннинг инсонийлиги, улуғворлиги:

- а) соддалик, камтарлик, узоқни кўра билиш;
- б) оддий кишиларга муҳаббат, душманга нафрат;
- в) Ленин — янги типдаги доҳий.
- 4. Ленин ўлган бўлса ҳам, ленинизм тирикдир.

Ленин образини тасвирлашда М. Горький билан Маяковскийдаги ўхшаш томонлар ва тафовутларни аниқланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. М. Горький революцион ҳаракатларга қандай қатнашди?
2. М. Горькийнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясида қандай ижтимоий фаолияти?
3. Нима учун М. Горькийнинг дастлабки ижодидаги романтизмни революцион романтизм деб атаёмиз?
4. «Изергиль кампир» ҳикоясида Данко ва Ларра образларининг қарама-қарши қўйилишининг сабаби нима? Бу образларнинг асосий хусусиятларини ёритинг.
5. «Она» романида қандай воқеалар акс эттирилади? Романда чор Россиясидаги ишчиларнинг ҳаёти қандай кўрсатилади?
6. Ниловнинг революцион фикрлари қандай воқеалар таъсирида шакллана борди?
7. Романнинг бош қаҳрамонлари. Уларнинг типиклиги нимада?
8. Нима учун роман «Она» деб номланган?
9. Романда социалистик реализм белгилари.
10. В. И. Ленин «Она» романи ҳақида.
11. М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очеркининг ёзилиш тарихи. Очеркнинг композицион тузилиши ва мазмуни.
12. М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очеркида В. И. Ленин образи. Очеркнинг аҳамияти.
13. Совет адабиётида В. И. Ленин образи яратилган қандай асарларни биласиз? В. Маяковский бу соҳада совет адабиётига қандай ҳисса қўшди?
14. М. Горький ва ўзбек адабиёти.

СОВЕТ АДАБИЁТИНИНГ БОШЛАНГИЧ ДАВРИ (1917—1929 йиллар)

Темани ўрганишга киришар экансиз, совет адабиётининг Совет жамияти тарихининг асосий босқичларига мувофиқ равишда даврларга бўлинишини эсланг.

В. И. Лениннинг социалистик маданият ва маданий меросдан танқидий фойдаланиш ҳақидаги таълимоти совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланишида асосий йўл-йўриқларни белгилаб берди. Коммунистик партия ва Совет давлатининг миллий сиёсати шаклан миллий, мазмунан социалистик ўзбек маданияти ва адабиётининг туғилиши ва ривожланишига кенг йўл очиб берди.

20-йиллар совет адабиёти диққат марказида гражданлар уруши ва халқ хўжалигини тиклаш темаси турди. Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги, маданий инқилоб каби темалар ҳам шу давр адабиётининг етакчи тематикаси эди. Гражданлар уруши даври поэзиясида В. Маяковский, Демьян Бедный, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний ва бошқа шоирларнинг шеърлари асосий ўринни эгаллайди.

В. Маяковский ва Ҳамза Ҳакимзода поэзиясида даврнинг жанговар руҳи барала янгради. Социалистик революцияни улуғлаш, унинг душманларига нафрат, эскиликка қарши кураш ва янги, социалистик ҳаёт қуришга чақириш, совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационалиزمи уларнинг шеърларида зўр маҳорат билан ифодаланди.

Халқ хўжалигини тиклаш йилларида совет адабиёти янада ривожланди. Ўша давр масалаларини акс эттирувчи йирик прозаик асарлар майдонга кела бошлади. Айниқса Ф. Гладковнинг шу темада ёзилган «Цемент» романи характерлидир. Рус адабиёти, айниқса М. Горький ва В. Маяковскийнинг таъсири ўзбек ёзувчиларининг ижодий ўсишларида катта бир мактаб бўлди. 20-йилларнинг охирларига келиб, Ҳамза Ҳакимзода, С. Айний, А. Қодирий каби ёзувчиларнинг қаторига Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яшин каби ёш ёзувчилар кириб келди.

РКП(б) Марказий Комитетининг «Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида»ги резолюциясини (1925) хрестоматиядан тўлиқ ўқиб чиқинг ва унда баён қилинган асосий масалаларни ўқиб олинг.

20-йиллар ўзбек совет адабиётида катта ўрин тутган ёзувчилар С. Айний, А. Қодирий ва Эргаш Жуманбулбул ўғлининг шу даврда яратган асосий асарларининг номи, темаси, қаҳрамонлари ва ғоявий мазмунини эсингизда сақланг. Шу ёзувчилардан бирининг ижодини мустақил тартибда нисбатан кенгроқ ўрганиб, у ҳақда дафтарингизга қисқа конспект олинг.

Масалан, шу ёзувчилардан Эргаш Жуманбулбул ва унинг «Ўртоқ Ленин» достонини кузатишингиз мумкин (С. Айнийни кейинги обзорда ўрганасиз).

Эргаш Жуманбулбул ўғли

(1868—1937)

«Сўз санъатининг боши фольклордадир»,— деган эди улуғ ёзувчи Максим Горький. Ўзбек халқининг ҳам оғзаки ижоди бой ва қадимийдир. Халқ яратган эртақ, қўшиқ ва достонлар оғиздан-оғизга кўчиб, бизгача етиб келган ва у ҳозирда ҳам

ижод қилинмоқда. Ўзбек халқ поэтик ижодининг машҳур вакиллари-дан бири Эргаш Жуманбулбул ўғлидир.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Октябрь», «Қизил», «Шўро» термаларида шоирнинг революцияга, социалистик тузумга, она-Ватанга муҳаббати, Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти-дан миннатдорлиги қандай бадий образларда ифодаланганини кузатиш. Эргаш Жуманбулбул ўғли жуда кўп халқ дostonларини куйлаб келган. Айниқса Гўрўғли циклидаги дostonлар унинг репертуарида асосий ўринни тутган.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ижодида унинг «Ўртоқ Ленин» дostonи алоҳида ўринни эгаллайди. Бу дoston улў доҳий Ленин ҳақида ўзбек адабиётида яратилган дастлабки асарлардан биридир.

Сиз М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очерки ва В. Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмаси билан танишсиз, энди Эргаш Жуманбулбул ўғлининг Ленин образини яратиш-даги услубининг — халқ дostonчилиги услубининг ўзига хос то-монлари нимадан иборат эканини тушуниб олинг. Дostonнинг кириш қисмида шоир тингловчилар қаршисида халқ дostonларини куйлаётгандай сўз бошлайди. Дoston марказида ўтмишда меҳнаткаш омманинг оғир қисматини кўрсатувчи уч эпизодни тасвирлайди. Фақат В. И. Ленин, у ташкил этган Коммунистик партия оммага тўғри йўлни — озодлик йўлини кўрсатди, золим-ларга қарши курашга бошчилик қилди. Шунинг учун ҳам халқ ўз доҳийсидан ва Коммунистик партиядан чексиз миннатдордир. Шоир халқ оммасининг ана шу миннатдорлигини жўшқин тас-вирлайди. Сиз дostonда халқ билан доҳий ўртасидаги бирлик ва яқинлиқни ана шу миннатдорликни ифодаловчи бандларда равшан кўрасиз. Синфдан ташқари мустақил ўқиш машғулот-ларида дostonни ўқиб чиқинг ва Эргаш Жуманбулбул ўғли тасвирида Ленин образи қандай берилганини кўрсатиш учун мувофиқ цитаталар танланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Гражданлар уруши даври адабиётининг асосий темалари ва жанрлари. Мисоллар келтиринг.

2. Халқ хўжалигини тиклаш даври адабиётининг асосий темалари. Мисоллар келтиринг.

3. Ўтмиш маданий меросни ўрганиш ҳақида В. И. Ленин таълимоти.

4. РКП(б) МК нинг «Партиянинг бадий адабиёт соҳаси-даги сиёсати ҳақида» чиқарган резолюцияси совет адабиёти-нинг олдида қандай вазифалар қўйди?

5. Гражданлар уруши ва халқ хўжалигини тиклаш йиллари-да ўзбек халқ оғзаки ижодида қандай асарлар яратилди? Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди ҳақида нималар биласиз?

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

(1889—1929)

«Ҳамзанинг ажойиб биографияси бутун совет адабиётидаги энг қаҳрамонона биографиялардан бири, деб дадил айта оламиз»

(К. Симонов).

«Владимир Маяковский, Демьян Бедный ва революция туфайли бунёдга келган бошқа улкан шоирлар рус поэзиясида новаторлик йўлларини излаган ўша тарихий даврда Ҳамза ўзининг миллий адабиётида ана шу йўлларга дадиллик билан асос сола олди»

(Н. Тихонов).

«Ҳамза Ҳакимзода тожик совет драматургиясининг ҳам асосчиларидан бири ҳисобланади. Ҳамза Ҳакимзода Ўрта Осиё халқларининг сеvimли ёзувчисиدير»

(Мирзо Турсунзода).

Шеъринг яшар экан — демак сен ҳаёт,
Демак, сен яшайсан, севган халқ билан,
Демак, бизнинг ёрқин коммунизмга
Биз билан кирасан тўла ҳақ билан

(Зулфия).

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет адабиётининг асосчисиدير. Унинг ижоди кўп қирралидир. Ҳамза Ҳакимзода революция шоири, биринчи драматург, театр арбоби, оташин педагог, композитор ва машҳур жамоат арбоби сифатида ўзбек совет адабиёти ва маданияти тарихида катта ўрин тутади. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёт йўлини қуйидаги изчилликда ўрганинг:

1. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда ижтимоий ва маданий ҳаёт.

2. Ҳамзанинг оила муҳити ва тарбияси.

3. Ҳамза мактаб ва мадрасаларда.

4. Мустақил ҳаёт йўлига ўтиш ва ижодининг бошланиши.

5. Ҳамза — маърифатпарвар:

а) ўқитувчилик фаолияти;

б) дарсликлар тузиши;

в) шеърларида маърифатпарварлик ғоялари.

6. Ҳамзанинг таъқиб қилиниши.

7. Чет элларга саёҳат.

8. Драматурглик фаолиятининг бошланиши.

9. 1916 йил миллий озодлик қўзғолони ва Ҳамза.

10. 1917 йил февраль революциясига муносабат.

11. Ҳамза революция хизматида.
12. Ҳамза гражданлар уруши фронтларида («Ўлка сайёр драмтруппаси»нинг фаолияти).
13. Ҳамза Тошкентда. Ўзбек миллий театрининг ташкил қилиниши.
14. Социализм қуриш йўлидаги хизматлари:
 - а) саводсизликка қарши кураш frontiда;
 - б) ер-сув ислохотини қизғин табриклаш;
 - в) сайлов компанияларида актив иштирок этиш;
 - г) хотин-қизлар озодлиги куйчиси ва курашчиси.
15. Ҳамза Шоҳимардонда.
16. Ҳамза ҳаёти ва ижодининг аҳамияти.
17. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий образи ўзбек совет адабиёти ва санъатида (бадий адабиёт, театр, кино, музика, тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик).

Ҳамза Ҳакимзоданинг болалик давридаёқ маърифат томон йўл олишида ота ва онасининг хизмати катта бўлган. Отаси Ибн Ямин ҳаким замонасининг маданият арбоблари билан яқиндан таниш бўлган. Ҳамза маданият ва адабиёт аҳллари билан биринчи мартаба отасининг воситасида танишган. Онаси Жаҳонбиби ўғлини халқ оғзаки ижоди асарлари билан таништиришда катта хизмат қилди. Ҳамза ёшликдан туйғун ва қизиқувчан бола бўлиб ўсди. Унинг замондошларининг айтишича, Ҳамза гоят мантиқли сўзлар экан, ҳар ишда мустақилликни яхши кўрар, ҳар бир ишда янгиликка интилар экан. У ёшлигида ўз дўстларига: «Менинг бўйим жуда узун бўлса, ҳамма нарсани кўриб турсам, истаган жойимга бориб-келиб турсам», — дер экан. Шу жузъий фактда ҳам романтик орзулар оғушида яшаган жўшқин қалбли навқирон Ҳамзанинг қиёфаси ёрқин гавдаланади. Сиз Ҳамза Ҳакимзоданинг жуда мароқли ва жанговар биографияси ҳақида дарслигингиздан ташқари, Ю. Султонов ва Л. Қаюмовнинг Ҳамза ҳақидаги китобларидан жуда кўп қизиқарли маълумотлар топасиз. Бу китобларни ўқинг! Ҳамза ҳаётига оид кўп расмлар ишланган, уларни тўплаб шоирга бағишланган альбом тузинг.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий поэзиясини таҳлил қилиш учун унинг Октябрь революциясидан илгари ёзилган «Согиниб» (1916), «Шундоқ қолурму!» (1917); революция йиллари ва ундан кейин ёзилган «Ҳой, ишчилар!» (1917), «Биз ишчимиз» (1917), «Яша, Шўро!» (1918), «Ҳой, ҳой отамиз» (1918), «Ишчи бобо» (1918), «Ишчилар, уйғон!» (1918), «Берма эркинлиги кўлдан!» (1919), «Қизил аскарларга» (1919), «Яшангиз ишчи, деҳқонлар!» (1919) шеърларини диққат билан ўқиб чиқинг. Шеърларнинг темаси ва уларда ифодаланган асосий ғоянинг яқинлигига қараб уларни группалаштиринг. Юқоридаги шеър-

¹ Юсуф Султонов. Ҳамза, ЎзССР «ФАН» нашриёти, Т., 1973. Лазиз Қаюмов. Инқилоб куйчиси, Тошкент, 1962 й., Лазиз Қаюмов, Ҳамза, Тошкент, 1973 й.

ларни икки асосий темага — «Ҳамза Ҳакимзода поэзиясида революция темаси», «Ҳамза Ҳакимзода поэзиясида граждандар уруши ва янги ҳаёт қуриш темаси»га ажратиш мумкин.

Революция темасидаги шеърлари Октябрь социалистик революцияси ғалабасини куйловчи жанговар лириканинг намуналаридир. Ҳар бир шеърнинг тузилишига диққат қилинг. Уларда шоир қаршилантириш приёмидан кенг фойдаланади: совет ижтимоий тузумининг афзаллигини кўрсатиш учун меҳнаткашларнинг революциядан олдинги оғир ва машаққатли ҳаётини образли гавдалантиради ва унга қарши ўлароқ озод ва фаровон социалистик Ватанга чексиз муҳаббат туйғуларини куйлайди.

Ҳамзанинг «Ишчилар, уйғон!» шеърини қуйидаги саволлар асосида таҳлил қилинг:

1. Ҳамза Ҳакимзода «Яша, Шўро!» шеърда қандай ғояни ифодалайди, «Ишчилар, уйғон!» шеърда-чи?

2. «Ишчилар, уйғон!» шеърда Ҳамза меҳнаткаш омманинг ўтмишдаги аянчли аҳволини қандай тасвирлайди? (Мисол келтиринг).

3. Нақаротда «уйғон» сўзининг уч марта такрорланиши шеърга қандай руҳ бағишлайди?

4. Шоир ишчиларни нимага чақиради?

5. Шеърнинг ифодалилигини ошириш учун Ҳамза қандай воситалардан фойдаланган? (Ўтмишни ва янги ҳаётни тасвирлашда Ҳамза ишлатган сифатлаш ва ўхшатишларга мисоллар келтиринг.)

6. Шеърга ёзилган музика унинг ғоясини очишга қандай ёрдам берган?

7. «Ишчилар, уйғон!» ашуласини кимларнинг ижросида эшитгансиз, ўзингиз ҳам куйлайсизми?

Ҳамзанинг граждандар уруши темасидаги шеърларида давр қаҳрамонлиги, Қизил Армиянинг жанговар курашлари ва Октябрь революциясининг жаҳоншумул аҳамияти тараннум этилади. «Берма эркингни қўлдан!» шеърини бандлар бўйича кузатинг, ҳар бир бандда қандай манзара ва ҳаракат гавдаланишига эътибор беринг. Папоқ кийган қаҳрамон ким? Сизнинг тасаввурингизда бу қаҳрамон қандай гавдаланади? (Граждандар уруши воқелиги акс этган кинофильм қаҳрамонларини эсланг.) Жанг манзаралари қайси бандда акс этади? Шеърнинг сўнгги қисмларидаги чақириқларда қандай ғоя ифодаланган? Шеърда шоир қандай бадий-тасвирий воситалар қўллаган? Ҳамза шеърларини илгари ёд олгансиз. Уларни яна хотирангизда тиклаб, ёддан ифодали ўқинг.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг граждандар уруши даври ва йигирманчи йиллардаги поэзиясида коммунистик келажак пафоси «Яшангиз ишчи, деҳқонлар!» шеърда ёрқин ифодаланади. Бу шеърнинг қуйидаги мисраларини ёзма ишингизга эпиграф қилиб танлашингиз мумкин:

Тузамиз янги турмушни замон ичра
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

Ҳамза Ҳакимзода поэзиясини ўрганар экансиз, унинг ком-
позиторлик фаолиятига ҳам эътибор беринг. Ҳамзанинг куй-
ларини тасаввурингизда тикланг ёки артистлар ижросид-
эшитинг. Ҳамза қўшиқларининг ижроси шеърининг ғоявий ма-
мунини, эстетик ва бадий таъсир кучини янада чуқурро-
тушуниб олишингизга ёрдам беради.

Хотин-қизлар озодлиги темасида ёзилган «Ўзбек хотин-қиз-
ларига» (1927) шеърини таҳлил қилинг, унда шоир озодли-
янги ҳаёт, келажак ҳақида қандай куйлаганини, жаҳола-
хўрлик ва эски урф-одатларни қандай лаънатлаганини куза-
тинг. Ҳамзанинг поэзиясида сатира тиғи кимларга қаратил-
ганини, социализм ғалабаси учун курашда эскилик сарқитлар-
ва иллатларига, хурфот ва жаҳолатга қарши курашда шо-
сатирадан кенг фойдаланганини билиб олинг. «Азимхўжа эшо-
бинни Тошхўжа эшоннинг оғиз боғлашлари» (1927), «Бу ку-
8 Март!» сатиралари ва «Қузғунлар» (1927), «Сайлов олдида-
(1926) шеърий инсценировкаларидаги образлар мисолид-
Ҳамза Ҳакимзоданинг сатира соҳасидаги маҳоратини куза-
тинг.

Ҳамза Ҳакимзоданинг драматик асарларининг номлари ва
уларнинг тематикасини хотирангизда сақланг. «Бой ила хиз-
матчи» драмасини эса атрофлича таҳлил қилинг. «Бой ил-
хизматчи» (1918) драмасини қуйидаги масалалар доирасид-
ўрганинг:

1. Драманинг яратилиши ва сахнага қўйилиши тарихи.
2. Драманинг темаси, сюжети ва композицияси.
3. Драмадаги образлар системаси.
4. Драманинг тили ва ёзувчининг бадий маҳорати.
5. Драманинг тарихий ва тарбиявий аҳамияти.

«Бой ила хизматчи» драмасида конфликт ва унинг ривож-
ланишини, сюжет моментлари ва характерларнинг тобора чуқу-
очилиб боришини кузатиш учун дастлаб сахналар ва кўриниш-
лардаги воқеаларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлаш зару-
Драмада ҳар бир мажлис асосий воқеанинг ривожланиши-
ўз ўрни ва вазифасига эгадир. Шунинг учун асарни ўқиб ч-
қишда пардалар бўйича унинг планини тузиб чиқиш кера-
Масалан, биринчи парданинг планини қуйидагича тузиш му-
кин.

I. Кундошлар:

1. Бойнинг катта хотини.
2. Мاستон — «айбдор».
3. Икки кундош суҳбати.
4. Ёвуз ният режаси.

II. Қайнона:

1. Ҳожи онани кутиб олиш.
2. Гулбаҳорга таъсир.

3. «Ҳожи она — менинг онам».

III. Бой ва хизматкор:

1. «Ҳисобли дўст айрилмас».

2. Юз кўришиш.

IV. Биринчи қурбон:

1. Гўдакнинг қотили.

2. Айбсиз айбдор.

V. Бой муҳаббат даъво қилади:

1. Тўқнашув.

2. Жодугарнинг авраши.

VI. Хўрланганлар:

1. «Карвондан ажралган бўтадай бўзлайди, шўрлик».

2. «Бу уйдан кетамиз!»

3. Гулбаҳорнинг ўлими.

Драманинг композициясини тушуниш учун текстдан қуйидаги саволларга жавоб топинг: 1. Драманинг асосий конфликт қайси мажлисдан бошланади ва у қандай ривожланади? 2. Экспозиция ва тугунни аниқланг. Воқеаларнинг кульминацион нуқтасини қайси эпизод ташкил қилади? 3. Ечимни аниқланг. Драманинг финали қандай кайфиятни ифодалайди? 4. Драмада бош темага ёндош яна қандай темалар ёритилади? 5. Ҳар бир пардада асосий персонажлар характерини кузатиб боринг. Жамила ва Ғофир образлари динамикасини белгилаб чиқинг.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб меҳнаткашларни бош ижобий қаҳрамон қилиб адабиётга олиб кирди. Ғофир ана шундай қаҳрамонлардан биридир. Ғофир образини қуйидаги план асосида ўрганинг:

1. Ғофир — Солиҳбойнинг хизматкори.

2. Ғофир характерига хос сифатлар: тўғрилиқ ва самимийлик, вафодорлик, инсоний гурур ва камтарлик.

3. Ғофир — динамик образ.

4. Асар конфликтининг кескинлашуви билан Ғофир характеридаги янги томонларнинг очилиши:

а) ўз қадри ва покиза муҳаббатини ҳимоя қилиш;

б) ўз душманини таниш ва унга қарши отланиш;

в) адолат ва ҳақиқатнинг галабасига, халқ кучига ишонч.

5. Ғофирнинг революционер даражасига кўтарилиши.

6. Ғофир — типик образ.

Ғофир характерини Холматга таққосланг. Бунда сиз драматургнинг индивидуаллаштириш маҳоратини янада чуқурроқ тушуниб оласиз.

Жамила образини эса қуйидаги план асосида ўрганинг:

1. Жамила — Октябрь революциясига қадар бўлган ўзбек меҳнаткаш аёлларининг типик вакили.

2. Жамиладаги соддалик, самимийлик, ҳаққонийлик.

3. Жамила — вафодор ва садоқатли аёл.
4. Меҳнаткашлар қадрини улуғлаш.
5. Зулм ва адолатсизликка нафрат.
6. Жамила нутқининг ўзига хослиги.
7. Жамила образининг оптимизми ва аҳамияти.

«Бой ила хизматчи» драмасида Солиҳбой асосий салбий персонаждир. Солиҳбой образида Октябрь революциясидан илгариги миллий буржуазиянинг йиртқич табиати, маънавий тушкунлиги фош қилинади. Солиҳбойга тўлиқ характеристика бериш учун текстдан қуйидаги масалаларга жавоб топинг:

1. Солиҳбойнинг пулга, мол-дунёга ўчлиги, бойлик тўплашдаги ҳийлакорлиги қандай фактларда очилади, у пулнинг кучига қандай баҳо беради?
2. Солиҳбойнинг қўполлиги ва зўравонлигини мисолларда кўрсатинг.
3. Солиҳбойнинг онлага, хотинига ва муҳаббатга муносабати қандай? Ўз онасига-чи?
4. Подшо амалдорлари Солиҳбойга, Солиҳбой подшо амалдорларига қандай муносабатда бўладилар?
5. Солиҳбой образининг типиклиги нимада?

Драмадаги асосий персонажларни ўрганишда кўпроқ уларнинг нутқига диққат қилинг ва нутқий характеристикада драматург ҳар бир персонажнинг типик хусусиятларини ҳам, индивидуал томонларини ҳам реал ифодалаб бера олганини тушуниб олинг. Шунингдек, мақоллар, халқ иборалари, афоризмлар ва бошқа бадий воситаларнинг ўринли ишлатилишида ҳам драманинг бадий кучи ва аҳамиятини тушунишга иштилинг.

«Бой ила хизматчи» драмасидаги образларнинг Ҳамза номидаги Ленин ордени Ўзбек давлат Академик драма театри артистлари ижросида сахнада ва экранда қандай яратилганини тасаввур қилинг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ҳамза Ҳакимзоданинг Октябрь революциясидан илгариги ижодий.
2. Ҳамза Ҳакимзода Октябрь революциясини қандай кутиб олди ва уни ўз ижодида қандай акс эттирди?
3. Хрестоматия китобида берилган шеърларни кузатинг ва шу шеърларнинг асосий ғояси нимадан иборат эканини белгилаб чиқинг.
4. Ҳамза революцион поэзиясида партиявийлик ва халқчиллик, юксак ғоявийлик ва бадий соддалик қандай акс этган?
5. Ҳамза поэзиясининг тематикасини белгиланг.
6. Ҳамза Ҳакимзода ўзбек классик поэзиясининг традицияларини қандай давом эттирди ва совет поэзиясига қандай янгиликлар олиб кирди?
7. Нима учун Ҳамза Ҳакимзоданинг революцион лирикасида чақириқ оҳанглари кучли? Ҳамзанинг лирик қаҳрамони қандай туйғуларни ифодалайди?

8. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет драматургиясига қандай ҳисса қўшди? Унинг драмаларининг номларини ва асосий қаҳрамонларини айтинг.

9. «Бой ила хизматчи» драмасининг социалистик реализм асари сифатида тарихий, тарбиявий, ғоявий-эстетик аҳамияти нималардан иборат?

10. Драманинг бош қаҳрамонлари характерида таъкидланган асосий фазилатлар нималардан иборат?

11. Драмада буржуа ахлоқи қайси образларда айндиқса кучли фош қилинади?

12. Драманинг композицияси ва сюжети ҳақида нималар биласиз?

13. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодининг аҳамияти.

14. Ҳамза образи ўзбек совет адабиёти ва санъатида.

СОЦИАЛИЗМ ҒАЛАБАСИ ДАВРИ АДАБИЁТИ (1930—1941 йиллар)

Бу давр адабиётининг ривожланишида ВКП (б) Марказий Комитетининг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги тарихий қарори (1932) ва Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съезди (1934) катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврда ёзувчилар томонидан қаламга олинган асосий темаларни мисоллар билан билишингиз керак. Айниқса, М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», Макаренконинг «Педагогик поэма», А. Қодирийнинг «Обид кетмон», Яшиннинг «Гулсара», «Номус ва муҳаббат», Ҳ. Шамснинг «Душман» ва бошқа шу каби асарларнинг ғоявий йўналиши, бош қаҳрамонларнинг асосий фазилатлари хотирангизда бўлсин. 30-йилларда яратилган ва обзор темада эслатилган йирик прозаик асарлардан бирини синфдан ташқари ўқиш машғулотларида ўқиб чиқинг, темаси, ғояси ва образларини ўрганинг. Масалан, С. Айнийнинг «Қуллар» романини танлашингиз мумкин. Қуллар романи 100 йиллик тарихий даврни реалистик акс эттирган асардир. Шунинг учун ҳам романда персонажларнинг бир неча авлоди тасвирланади.

Романнинг беш бўлимини алоҳида-алоҳида кузатинг ва ҳар бир бўлимда тасвирланган тарихий давр ва воқеалар марказида турган асосий персонажларни белгилаб чиқинг.

Биринчи бўлимда Бухоро амирлик системасининг фош қилинишига, қулчиликни ҳимоя қилувчи ижтимоий тузумнинг йиртқич вакиллари Амир Ҳайдар, Қилич Халифа, Абдурахимбойларнинг ёвуз табиатининг акс эттирилишига ва Раҳимдод образининг ишланишига алоҳида эътибор беринг.

Раҳимдод образида эркисиз қулларнинг ҳаётига хос бўлган типик ҳолатлар равшан кўрсатилган. Раҳимдод характери-каси учун цитатали план тузинг.

Иккинчи бўлимда расман «озод» қилинган қуллар (Эргаш, Сафар, Ашур) билан ер эгалари ва амалдорлар ўртасидаги норозилик кайфиятининг ўсиб бориши; учинчи бўлимда эса бу курашнинг янада кескинлашуви, рус ишчилар синфи, Коммунистик партиянинг революцион ҳаракатларга бошчилиги, қулларнинг озодлик учун курашдаги актив иштироки асосий воқеалар йўналишини ташкил этишини эсда тутинг. Бу бўлимларда Эргаш ва Сафар каби динамик образларни алоҳида диққат билан кузатинг. Тўртинчи бўлимда граждандар уруши даврининг жанговар кунлари, озодликни ҳимоя қилишда халқ қаҳрамонлиги, Эргаш, Сафар ва Қулмурод каби меҳнаткашлар характерининг курашларда тобланиши ўз ифодасини топган. Бешинчи бўлимда эса социализмнинг дастлабки муваффақиятларини қўлга киритишдаги курашлар, қул авлодлари — Ҳасан, Фотима каби ёшларнинг бахтиёр ҳаёт учун курашдаги актив ҳаракатлари тасвирланади. Ҳасан ва Фотима образларида ёш авлодга хос характер ва уларда ватанпарварлик туйғуларини ёзувчи кескин синфий кураш фониди қандай кўрсатганини билиб олинг.

Романдаги ижобий образларнинг характерини яратишда ёзувчининг маҳоратини билиб олиш учун бир персонажнинг портрети, ўй-фикр ва қилиқлари, нутқининг ўзига хос хусусиятлари, турмуш тажрибасининг кенгай бориши билан онгтушунчасининг ўсиб бориши ва характерига хос бошқа томонларни кузатиб бориб, хулосалар ясанг. Масалан, Раҳимдод образини қуйидаги план асосида кузатиш мақсадга мувофиқдир:

1. Раҳимдоднинг бахтсиз ёшлиги:
 - а) ота ва она ҳамда қариндошлардан жудо бўлиши;
 - б) Раҳимдоднинг сотилиши.
2. Раҳимдод — қул:
 - а) хўрлик, азоб, жабрланиш;
 - б) машаққатли меҳнат;
 - в) қочинишга уриниш ва жазо.
3. Раҳимдод — раҳмдил, самимий дўст, меҳрибон ва ҳалол меҳнаткаш.
4. Қулбобо:
 - а) Раҳимдод ва бой болалари;
 - б) қувилиш;
 - в) ҳақиқатни тушуниб етиш.
5. Раҳимдод — инсоний ҳуқуқлардан маҳрум қилинган, машаққатли ҳаёт кечирган қулларнинг типик вакили.

Ёзувчининг салбий характерлар яратишдаги маҳоратини Қилич Халифа, Амир Ҳайдар ва Абдураҳимбой образлари айниқса яққол кўрсатади. Бухоро регистонидаги айбсиз айбдорларни жазолашнинг даҳшатли манзараси, Пойостона бозоридаги қул савдоси тасвири эпизодларини тасаввур қилинг. Бу мисоллар С. Айнийнинг фожiali ўтмишни тарихий фактларга суяниб қанчалик зўр маҳорат билан гавдалантирганини тушуниб олишингизга ёрдам беради.

«Қуллар» романида ўқувчи икки тузумнинг — зулм, хўрлик, эксплуатацияга асосланган феодал жамиятининг ва тенглик, бахт ва ижодий меҳнат имкониятини яратиб берган социалистик жамият тасвирининг бадий гавдалантирилганини кўради, унда қатъий хулосалар майдонга келади. Сизнинг ўй-фикр ва туйғуларингизга роман қандай таъсир этди ва сиз қандай хулосаларга келдингиз? Ана шу хулосаларга таяниб романнинг тарихий, бадий, тарбиявий аҳамиятини белгиланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. ВКП(б) МК нинг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги қарорининг мазмуни ва аҳамияти.

2. Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съездининг ўтказилиши ва унинг аҳамияти.

3. 30-йиллар адабиётида поэзия, проза ва драматургия соҳасидаги ютуқлар нималардан иборат? Сиз бу даврда яратилган асарлардан қайсыларини ўқигансиз?

4. С. Айнийнинг «Қуллар» романининг темаси, ғояси ва асосий образлари ҳақида сўзланг.

Ҳамид Олимжон

(1909—1944)

«Ҳамид Олимжон юксак шеърый илҳом ва катта маҳорат билан ёзилган йигирмата китоби билан совет адабиётини бойитди: Пушкин, Лермонтов, Шевченко асарларини ўзбек тилига таржима қилиш билан халқларимизнинг дўстлигини мустаҳкамлади...»

(А. А. Фадеев, А. Н. Толстой, Н. С. Тихонов.)

«Улкан шоир, ўз она тили ва адабиётининг билимдони, кам учрайдиган қобилият ва интизом соҳиби, дўстларига меҳрибон, душманларига аёвсиз Ҳамид Олимжон фақат менинг турмуш йўлдошим ва фарзандларимнинг отасигина бўлиб қолмасдан, айни чоқда қалбим ва руҳимга уйғун ҳамроҳим ва сезгир маслаҳатчим ҳам эди. Мен ундан фикрлашни, меҳнат қилишни ва шеър ёзишни ўргандим, унинг ижод мактабида таълим олдим».

(Зулфия. Ўзбекистон ССР халқ шоири.)

Ҳамид Олимжон ўзбек совет адабиётининг атоқли намоёнасидир. Унинг ҳаёти ва ижодини систематик ўрганиш учун қуйидаги план асосида иш олиб боринг. (Плани дафтарингизга кўчиринг):

1. Ҳамид Олимжоннинг болалик ва ёшлик йиллари, унинг оилавий муҳити.

2. Шоирнинг илк ижоди.

3. Социализм ғалабаси йилларидаги ижодининг умумий характеристикаси.

4. «Пойга», «Ўлим ёвга!», «Ўлка», «Дарё кечаси», «Бахт» тўпламларининг тематикаси.

5. «Бахтлар водийси» шеъри.

6. Ҳамид Олимжоннинг дostonлари.

7. «Зайнаб ва Омон» дostonининг яратилиши.

8. Улуғ Ватан уруши даврида Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти ва ижоди («Она ва ўғил», «Қўлингга қурол ол!», «Ишонч» номли тўпламларига умумий характеристика).

9. «Россия» шеъри.

10. Ҳамид Олимжоннинг балладалари. «Жангчи Турсун» балладаси.

11. Ҳамид Олимжон ижодининг аҳамияти.

Қуйидаги схемани дафтарингизга кўчиринг. У шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида билганларингизни эсда узоқ сақлашингизга ёрдам беради.

Тарихий воқеалар	Йиллар	Шоирнинг ҳаёти	Шоирнинг ижодий фаолияти
1916 йил халқ озодлик қўзғолони	1909 1916	Жиззах шаҳрида туғилди. Шоирнинг бобоси Азимбой Пенза губернасида	«Мен бир қора тунда туғилдим, Туғилдим шу он бўғилдим . . .»
Улуғ Октябрь социалистик революцияси	1917 1918	Наримонов номли мактабга ўқишга кирди	
	1923	Мактабни битириб, Самарқанд педбилим юртига ўқишга киради	
Ўзбекистон ССР тузилди	1924 1925	Ленин комсомоли сафига киради	«Негр боласи кичкина Несурой» китобига тақризи ва «Кимдир» шеъри «Зарафшон» газетасида босилиб чиқди
Ўзбекистон ССР да ер-сув ислоҳоти	1926	«Зарафшон» газетасида ишлади	«Ҳақиқат излаб», «Заҳарли юрак» ҳикояларини ёзди, «Қизил Москвага», «Нева хотиралари», «Шарқ» шеърларини ёзди
ЎзССР да «Ўхужум» компанияси	1927 1928	Москва ва Ленинградда бўлди	
	1929	Қримда Маяковскийнинг тинглади	«Кўклам» шеърлар тўплами босилиб чиқди
	1931	Самарқанд Педакадемиясини битирди. Тошкентга келиб «Ёш ленинчи» газетасида, «Қурилиш» журналинда ишлади	«Олов сочлар» шеърлар тўплами нашр этилди, М. Горькийнинг «Челкаш» ҳикоясини таржима қилди
ВКП (б) МКнинг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» қарори чиқди	1932	«Совет, адабиёти» журналинда ишлади	«Пойга», «Ўлим ёвга!» тўпламлари нашр этилди. Машҳур «Бахтлар водийси» шеърини ёзди
	1934	ЎзССР Фанлар комитетининг тил-адабиёт институтида ишлади	«Ота ҳаётидан» поэмасини ёзди

Тарихий воқеалар	Йиллар	Шоирнинг ҳаёти	Шоирнинг ижодий фаолияти
СССРнинг Янги Конституцияси қабул қилинди	1936 1937	Ўзбекистон ўқув-педагогика наشريётида редактор, Навоий юбилей комитетининг секретари, кейинроқ раис ўринбосари бўлиб ишлади	«Дарё кечаси» шеърлар тўплами нашр қилинди, «Ойгул билан Бахтиёр» достони, «Ўрик гуллаганда», «Бахтимиз тарихидан», «Бахт тўғрисида», «Пушкин» каби шеърларини яратди
	1938		«Зайнаб ва Омон» поэмаси нашр этилди
	1939	Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг масъул секретари	«Ўлка» шеърлар тўплами, «Семурғ ёки Паризол ва Бунёд» достони, «Ўзбекистон» шеъри нашр этилди, «Бахт» тўплами нашр этилди, «Фарҳод ва Ширин» достонига «Кириш сўз» ёзди
	1940		
Улуғ Ватан уруши бошланди	1941	Ҳ. Олимжон Латвияда, сўнгра Москвада	«Галаба» қўшиғи, «Қўлингга қурол ол!», «Йигитларни фронтга жўнатиш» шеърларини ёзди
	1942	Коммунистик партия сафига кирди	«Она ва ўғил», «Қўлингга қурол ол» тўплamlари, «Жангчи Турсун» балладаси нашр этилди
	1943	Ўзбекистон делегацияси билан ғарби-жанубий фронтга борди, Ўз ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланди	«Муқанна» драмаси саҳнага қўйилди, «Ишонч» тўплами босилиб чиқди, «Россия», «Ниҳол», «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» шеърларини ёзди
	1944 3.VII	Шоир Ҳамид Олимжон бевақт вафот этди	«Роксананинг кўз ёшлари» балладаси ва «Ўқиноят» драмасини ёзди

Бу схема намунасида фойдаланиб Ойбек, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодини ўрганаётган вақтингизда ўзингиз мустақил равишда шу тартибда схема тузинг. Бундай схема ёзувчининг ҳаёти ва ижодининг бутун материални яхлит гавдалантириб, тақрорлашда сизга катта ёрдам беради.

Шоирнинг бирон шеърый тўплами ёки бирон даврдаги ижодини ўрганар экансиз, унинг ҳамма асарларини кузатиб чиқиш шарт эмас. Фақат давр ёки шу тўплам учун характерли бўлган асосий шеърларини ажратинг. Масалан, шоирнинг 30-йиллардаги ижодини ўрганишда «Бахтлар водийси»дан ташқари,

«Маҳорат», «Нима бизга Америка», «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда» каби шеърларига алоҳида эътибор беринг. Дарсликда обзор тарзида ёритилган шеърларни ўқиб чиқинг. Шундай қилсангиз, асосий темани таҳлил қилишга яхши тайёргарлик кўрган бўласиз ва шоир ижодини талаб қилинганидек ўрганиб чиқасиз.

«Бахтлар водийси» шеърини таҳлил қилар экансиз, шоир поэзиясида совет ватанпарварлиги туйғулари қанчалик зўр пафос билан куйланишини ўқиб оласиз. Шеърнинг лирик қаҳрамони эркин ижодий меҳнат кишисидир. Лирик қаҳрамон кечинмаларида социалистик Ватанга муҳаббат, унинг қудрати, шухрати ва порлоқ келажаги билан фахрланиш туйғулари ифодаланган ўринларга алоҳида эътибор беринг. Шоирнинг маҳоратини шеърда ишлатилган тасвирий воситаларда, қофия, вазн ва бандларнинг қурилишида кузатинг. Шеърнинг таҳлили юзасидан қуйидаги саволларга жавоб беринг:

1. Шеърнинг ёзилиш тарихи ҳақида нималар биласиз? Қайнар, Қува, Полосон қишлоқлари таассуроти қандай умумлаштирилади?

2. Нима учун шеър «Бахтлар водийси» деб номланган? Автор водий гўзаллигини қандай образлар орқали ифодалайди?

3. Шеърда озод меҳнат ва меҳнат кишиси образи қандай ёритилган?

4. Шеърнинг лирик қаҳрамони туйғуларида совет кишисининг қандай хусусиятлари намоён бўлади? Шеърни икки қисмга ажратиб ёд олинг (бошидан «Янги дунёнинг қарашлари ўткир» мисрасигача ва шу мисрадан охиригача).

«Зайнаб ва Омон» достони Ҳамид Олимжон ижодида марказий ўринни эгаллайди.

Поэмани ўқиб чиқишда унинг сюжет ривожига эътибор бериб, сюжет элементларини белгиланг (экспозиция, тугун, воқеа ривож, воқеанинг тўхтаб қолиши ёки автор чекинмалари, кульминация, ечим). Сюжет ривожига характерларнинг, айниқса, Зайнаб характерининг чуқур очилиб боришига диққат қилинг. Персонажнинг характерини сюжет давомида аниқлаб бориш учун қуйидаги пландан фойдаланинг:

1. Шод ўтади Зайнаб кунлари
2. Зайнаб севиб қолди бировни ғоят
3. Мактуб
4. Қолхоз даласида
5. Зайнабнинг бахтсиз болалик йиллари
6. Тўқнашув

7. Анор ва Зайнаб

8. Омон билан учрашув
9. Собир билан учрашув

10. Тўй
11. Хулоса

1. Зайнаб бахтиёр совет қизи
2. Пок севги ва жўшқин қалб эгаси
3. Зайнабдаги ишонч ва жасорат
4. Меҳнатга муҳаббат
5. Совет даврида бахтини топган қиз (биринчи пункт)
6. Зайнаб ўз бахти ва инсонлик ҳуқуқини ҳимоя қилади
7. Эскилик сарқитларига қарши ёш кураш
8. Шубҳа ва андиша
9. Совет ёшларининг юксак маънавий қиёфаси
10. Янгиликнинг тантанаси
11. Зайнаб совет ёшларининг типик вакили

Омон образи эса бу тартибда очилмайди. Поэмадаги Омоннинг катта монологи унинг характеристикасини ёритиш учун асосий материалдир. Шунинг учун монологда қаҳрамоннинг ҳаёт йўли, маънавий дунёси ва фазилатлари акс эттирилган парчаларга алоҳида эътибор беринг. Унинг ахлоқли, меҳнатсевар, пок қалбли илғор совет ёшларининг вакили эканини шу парчалар ёрдамида характерланг. Омон билан Собир образининг ўзига хос хусусиятини белгиланг. Дафтарингизга «Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида Зайнаб ва Омон образлари» темасидаги иншо учун цитатали план тузинг. Шу темага қандай эпиграф танлайсиз?

Зайнаб билан Анорнинг тўқнашуви, Анорнинг ўз ўтмиши ва ҳаёт йўлини ҳикоя қилиш эпизодлари, бир томондан, поэмадаги конфликтни тўғри белгилашга, иккинчидан, Анор образининг моҳиятини тушуниб олишга ёрдам беради. Шу эпизодларда воқеаларнинг шиддатли, динамик ривожланишининг сабабини аниқланг. Поэманинг бадий воситалари ғоявий мазмунни ва образларнинг характерини очишда қандай роль ўйнаганини аниқланг ва характерли мисолларни дафтарингизга кўчириб олинг. Шоир образлар — тасвирий воситалар яратилган маҳоратини кузатиш учун дафтарингизга қуйидаги схемани кўчиринг ва ҳар бир устунда намуна учун берилган мисолларни ўзингиз давом эттиринг.

Ўхшатишлар	Сифатлашлар	Жонлантиришлар
1. Шод ўтади Зайнаб кунлари, Кўнгли баҳор кўкидай тоза 2. Шиша каби зангори кўллар 3. Қоши бўлиб худди қалдирғоч	1. Бир зўр оташ, бир зўр аланга 2. Бунда асло қора кун йўқдир 3. Тўшаб қўйган алвон гиламни	1. Бунда қўшиқ айтган ариқлар... 2. Салқин тунда ўзи бир қуёш, чўмилади унга тоғу тош 3. Япроқларда тун ётиб ухлар, сойликларда тун қотиб ухлар

Поэмадан парчалар ёдланг. Ёд олиш учун поэманинг бош қисми, Зайнаб билан Анорнинг тўқнашуви, Омон монологи, Зайнабнинг Собир билан учрашуви, асарнинг хотимаси эпизодларидан камида иккитасини танланг.

«Жангчи Турсун» ва «Россия» Ҳамид Олимжоннинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган энг яхши асарлари жумласига киради. «Россия» шеърида ватанпарварлик, улуғ рус халқига муҳаббат, халқлар дўстлиги, совет халқининг қудрати ва ғалабасига ишонч қандай бадий образлар орқали ёритилганини аниқланг, шоирнинг бадий маҳоратини конкрет мисолларда изоҳланг. Шеърни ёд олинг.

Сиз «Бахтлар водийси», «Ўзбекистон», «Россия» шеърлари мисолида шоирнинг ижодида Ватан темаси қандай ёритилганини ифодалаб «Ҳамид Олимжон — ватанпарвар шоир» деган темада қуйидаги план бўйича уй иншоси ёзинг.

П л а н

I. Кириш: Ҳамид Олимжон поэзиясида Ватан темаси.

II. Асосий қисм:

1. «Гўзал Фарғонам менинг».

2. Ўзбекистон мадҳи — Улуғ Ватан мадҳияси.

3. «Россия, Россия, азамат ўлка».

III. Хулоса:

Ватан ҳақидаги шеърларни севиб ўқийман.

«Жангчи Турсун» балладасида жангчи Турсун ва Она (Ватан) образларининг қандай берилганини кузатиш. Қаҳрамонлик, ватан ва халққа садоқат ғоялари қандай ифодаланганини конкрет мисоллар билан изоҳланг. Балладанинг тили, шеър тусилишига эътибор қилиш ва шоир поэзиясининг халқчиллигини белгиланг. Баллададан парчалар ёдланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ҳамид Олимжоннинг биографиясини сўзланг.

2. Социализм ғалабаси йилларида Ҳамид Олимжон поэзиясининг асосий тематикаси ва нашр этилган тўпламларининг номларини айтиш.

3. «Ўзбекистон» шеърининг ғоявий мазмуни нимадан иборат?

4. «Ўрик гуллаганда» шеърида шоир қандай фалсафий фикр-ни ифодалайди?

5. «Бахтлар водийси» шеърининг асосий ғояси нимадан иборат?

6. Бу шеърдаги лирик қаҳрамон кечинмаларида қандай туйғулар ифодаланади?

7. «Зайнаб ва Омон» поэмасига шоир қандай воқеани асос қилиб олди? Зайнаб Омонова ҳақида нима биласиз?

8. «Зайнаб ва Омон» нима учун лиро-эпик асар деб аталади?

9. Зайнаб, Омон, Собир характерларида совет ёшларига хос маънавий гўзаллик қандай кўрсатилганини мисоллар билан сўзланг.

10. Поэманинг бадний-эстетик, тарбиявий аҳамияти нимадан иборат?

11. «Россия» шеърида қандай ғоялар ифодаланган?

12. «Жангчи Турсун» балладасидаги Турсун ва Она образларига характеристика планини тузинг.

Ойбек

(1905—1968)

Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида дарсликда берилган материални ўқиб, унинг ижодининг асосий босқичларини, дастлабки шеър ва поэмаларининг номларини, уларнинг темаси, ғоявий йўналиши, бош қаҳрамонларини хотирангизда сақланг.

Ойбек лирикасидан «Ўзбекистон», «Беш йиллик план», «Фанга юриш», «Раиса» каби шеърларининг мазмунини эсда тутинг.

Ойбек йирик прозаикдир. Унинг роман ва повестларининг номи, ғоявий йўналиши ва қаҳрамонларини эсда тутган ҳолда асосий эътиборни «Қутлуғ қон» романига қаратасиз.

Ўзбек меҳнаткашларининг Октябрь революциясидан илгари-ги жафали ҳаёти ва озодлик учун курашининг тасвири «Қутлуғ қон» романининг асосий темасини ташкил этади.

Романнинг сюжети ва персонажлари, уларнинг ўзаро муносабатларини аниқланг. Бадий асарнинг сюжет чизиги кўпинча бош қаҳрамоннинг саргузашти ифодаланган воқеалар билан боғлиқ ҳолда тузилади. «Қутлуғ қон» романининг асосий сюжет чизигини Йўлчининг ҳаёт йўли билан боғлиқ равишда ўрганинг ва қуйидаги тартибда романнинг мазмунини ўзлаштиринг:

1. Йўлчининг қишлоқдан шаҳарга келишининг сабаби (экспозиция).

2. Йўлчи ва Мирзакаримбой ўртасидаги дастлабки суҳбат (Йўлчи ўз ихтиёрини Мирзакаримбойга бериши — тугун).

3. Йўлчи билан Гулнор ўртасидаги муҳаббат.

4. Мирзакаримбой хизматида Йўлчи кўрган, кузатган воқеалар:

а) Шоқосим, Шокир ота, Қоратой ва, умуман, меҳнаткаш омманинг фожиаи ҳаёти;

б) биринчи жаҳон урушининг даҳшатли оқибатлари;

в) бой ва амалдорларнинг қабихликлари;

г) Гулнорнинг ўғирланиши;

д) Гулнорнинг ўлими.

5. Йўлчининг ноҳақ қамалиши.

6. Унинг Петровдан таълим олиши.

7. Йўлчининг 1916 йил халқ қўзғолонида актив қатнашиши (халқ қўзғолони — кульминация).

8. Йўлчининг ўлими ва дафн этилиши (ечим).

9. Шокир отанинг сўзи ва тонг тасвири (оптимистик хотима).

Романнинг ғоявий мазмунини англашда Йўлчи характери ва унинг динамикаси билан танишиб чиқиш муҳим аҳамиятга эгадир. Илгари берилган пландан фойдаланиб Йўлчининг характеристикасини тузинг.

Ойбек ўзбек меҳнаткашлари учун типик бўлган олижаноб фазилатларни Йўлчи характерида ифодалади. Йўлчига хос бўл-

Бизнинг урушимиз
озодлик уруши бў-
лади, ота. Биз ҳам-
ма бўиларни, зо-
лимларни янчиб
ташлаймиз!

Халойиқ! Бўш кел-
манлар, оёқни ти-
раш керак, муштни
кўрсатиш керак...
Токайгача қон юта-
миз, токайгача чўк-
калаймиз? Овозимиз-
ни баланд қўйлик,
ё ҳақ, ё ўлим!

Турма! Бу
дунё турма-
дан яхшимиз?
Олам зиндон-
дан қоронги-
роқ, ифлос-
роқ эмасми?

Менимча,
Қоратой ака,
Шокир ота,
бундай кўл-
фатлар тур-
мушнинг ёмон
тузилганидан

Мирзакарим-
бой бошқа,
ман бошқа!
Хўжайинлар
бор, малай-
лар бор

Токайгача
эзиламиз, шу
вақтга давр
эшитдим, чи-
дади, энди-
чи? Йўқ!

Йигитнинг
юраги, ному-
си, одамгар-
чилиги пул-
дан азиз, пул-
дан юқори
эмасми?

Ажаб дунё
экан! Ҳар ер-
да деҳқоннинг
иши чатоқ

ган сифатлар — меҳнатсеварлик, камтарлик, самимийлик, кучли ирода, инсонпарварлик каби томонларни романдан далиллар келтириб изоҳланг. Йўлчи образи динамикасини унинг қуйдаги схемада келтирилган сўзлари ёки ҳаёлидан ўтган фикрлари асосида кузатинг ва характеристикада, албатта, бу фикрлардан далил сифатида фойдаланинг.

Гулнор, Ёрмат ва бошқа меҳнаткашлар вакилларининг образларида ҳам ёзувчи меҳнаткаш халқ ҳаётининг хилма-хил томонларини ёритгани, уларда ижтимоий адолатсизликка қарши кучайиб бораётган норозиликни ҳаққоний акс эттирганига эътибор беринг. Бу персонажларнинг ҳаёти ва характери учун энг муҳим эпизод ёки фактларни белгилаб чиқинг. Чунончи, Ёрмат образи ўз композицияси жиҳатидан алоҳида хусусиятга эга. Ёрмат саргузаштини романнинг бош сюжет линиясидан ажратиб олиб оғзаки баёнга тайёрланинг. Бу баёнда Ёрмат сюжет чизигининг қандай ривожланиб боришини кўрсатиш учун қуйдаги композицион пландан фойдаланинг:

1. Ёрматнинг Мирзакаримбойникига ишлаш учун келиши — тугун.
2. Ёрмат бойнинг содиқ хизматкори, бойга кўр-кўрона ишониши ва қизи Гулнорнинг фожиасига бир сабаб бўлиш — воқеалар ривож.
3. Гулнорнинг қотили Салимбойваччадан қасос олиш — кульминация.
4. Ёрматнинг қамалиши — ечим.

Романдаги бошқа образлар ҳам ўз сюжет линиясига эга. Гулнорнинг сюжет линияси учун ҳам шундай план тузишингиз мумкин. Унда асосий эътибор қизнинг севгисига, вафо ва садоқатига, пок муҳаббатини ҳимоя қилишдаги интилишларига, курашига қаратасиз.

Романдаги салбий образлар марказида Мирзакаримбой туради. Мирзакаримбой қиёфасида ёзувчи ўзбек миллий буржуазиясининг йиртқичлиги, бойиш усуллари ва маънавий тушқунлигини ҳаққоний акс эттиради. Мирзакаримбой образининг типиклигини айтиб беринг, бу образни Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Солиҳбой образи билан қиёс қилинг. Сиз Солиҳбой ва Мирзакаримбойнинг қуйдаги сўзларини солиштиринг:

Солиҳбой Жамилага: «Бир нарсани қиламан дедимми қиламан! Сен-ку энди ризо бўлмадинг, бу ишни сендан сўрамасдан қиламан. Менинг олтинларим шундай чаққон ўғри, шундай забардаст эшон, улуғ бир ҳакимки, ерга кирсанг қулоғингдан, осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб, менинг қўйнимга олмадай қилиб солиб қўяди».

Мирзакаримбой Йўлчига: «Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Москвагача, Варшавагача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи!..» Бу мисолларда Ҳамза ҳам, Ойбек ҳам ўзбек миллий буржуазияси-

нинг пулга сажда қилиши, пул билан ҳар қандай жирканч ишни қилиб, разолатга боришини ҳаққоний кўрсатган. Мол-дунёга ўчлик, иккиюзламачилик, маънавий тубанлик масалаларида ҳар икки персонажнинг бир тарихий даврнинг ўхшаш вакиллари сифатида таърифлаш учун драма ва романдан конкрет мисоллар келтиринг. Лекин ҳар икки бойнинг умумий ўхшаш томонларидан қатъи назар, улар алоҳида типлардир. Ўхшаш персонажларни қиёс қилишда ана шу индивидуал хусусиятларни кўрсата билиш керак. Умуман, Ҳамза ва Ойбек персонажларини қиёсий ўрганиш — икки ёзувчининг стилини чуқурроқ ўрганишингизга ёрдам беради. Қуйидагиларга оғзаки қиёсий характеристика беринг:

1. Ғофир ва Йўлчи.
2. Жамила ва Гулнор.
3. Хонзода ва Нури.

Ёзувчининг маҳоратини фақат характерларнинг ишланишидагина эмас, ромanning композицион қурилишида, пейзаж ва портретлардан фойдалана билишда, тил бойлигида ва бошқа соҳаларда ҳам кузатиш. «Қутлуғ қон» романининг тарихий, бадий ва тарбиявий аҳамиятини белгиланг.

«Адабиётимиз автобиографияси»¹ номли китобдан (143 — 172-бетлар) Ойбекнинг ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзганлари билан танишиб чиқсангиз, адиб ҳақида кўп янгиликлар билиб оласиз.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ойбекнинг ижодий йўли ҳақида сўзланг.
2. Ойбекнинг «Темирчи Жўра», «Ўч», «Дилбар давр қизи» поэмаларининг темаси ва ғоявий йўналиши ҳақида умумий маълумот.
3. «Қутлуғ қон» романида қандай тарихий давр ва воқеалар акс эттирилган?
4. Ромanning асосий конфликтини ва унинг характерини тунтиринг. Романда синфий кураш қандай кўрсатилган?
5. Йўлчи образининг типиклиги нимада?
6. Йўлчи характери учун хос бўлган хислатларни мисоллар билан кўрсатинг. Йўлчи нима учун динамик образ дейилади?
7. Романда меҳнаткашлар вакилларининг образлари қандай ёритилган?
8. Ёрмат образининг ўзига хослиги нимада, бу образни яратишда ёзувчининг усталиги нимадан иборат?
9. Романда ўзбек миллий буржуазиясининг танқид қилиниши ҳақида сўзланг.
10. «Қутлуғ қон» романида ўзбек халқининг озодлик учун кураши қандай тасвирланган?

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент—1973 й.

11. Романнинг хотимаси қандай аҳамиятга эга?
12. Роман бизни нималарга ўргатади? Унинг ғоявий-эстетик, тарбиявий аҳамияти нимадан иборат?

13. Романни саҳнада ва экранда кўрган бўлсангиз, уларда асосий қаҳрамонларнинг ҳаёти қандай кўрсатилганига ва саҳна, кино санъати талабига кўра киритилган ўзгартиришларга эътибор қилинг.

14. Қуйида Йўлчи ва Ғофир образи қиёс қилинган уй иншо-сини намуна тарзида келтирамиз.

**Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги
Ғофир ва Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги
Йўлчи образларига қиёсий характеристика¹.**

«Биз ўтмишни қанчалик яхши бил-
сак, ҳозирги кунда яратилаётган иш-
ларнинг буюк аҳамиятини шунчалик тез,
чуқур ва шодона тушунамиз».

(М. Горький.)

П л а н

I. Кириш: Драма ва романнинг асосий темаси.

II. Асосий қисм: Ғофир ва Йўлчи — меҳнаткашларнинг типик образлари.

1. Ғофир ва Йўлчи — содда, камтарин йигитлар.

2. Уларнинг меҳнатга муносабати.

3. Самимий муҳаббат эгаси бўлиш — кишининг энг яхши фазилати.

4. «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ»...

5. «Токайгача эзиламиз... шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи?»
Йўқ!».

6. Ғофир ва Йўлчига рус революционерларининг таъсири.

7. «Ҳақиқат букилар, лекин синмас!».

III. Хулоса: Ҳамза ва Ойбек асарларининг аҳамияти.

Биринчи ўзбек совет драматурги Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасида ўзбек меҳнаткашларининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгариги турмуш тасвирланади. Драмага меҳнаткашларнинг революция арафасидаги ҳаёти, бой, руҳоний ва чиновникларга қарши олиб борган кураш ва бу курашда уларнинг сиёсий онгининг ўсиб боришини кўрсатиш асосий тема қилиб олинган. Шунингдек, талантли шоир, улкан адиб Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романига меҳнаткашларнинг оғир, машаққатли ҳаёти, эксплуататорларга қарши нафрат ва ғазабининг ўсиб бориши, ниҳоят, 1916 йилги халқ озодлик кўзғолони асосий тема қилиб олинган...

Драма ва романнинг бош қаҳрамонлари Ғофир ва Йўлчи динамик образлардир. Улар дастлабки даврда содда, камтарин, уятчан, итоаткор йигитлар эдилар.

Солиҳбой тўйда қилинган харажатларни икки-уч баравар ортиқ кўрсатиб, хизматкори Ғофирнинг устига қўяди. Ғофир

¹ Ушбу иншо К. Жўраевнинг «Мактабда Ойбек ижодини ўрганиш» қўлланмасидан олинди, Тошкент, 1961 й., 133—138-бетлар.

бундай ноинсофликни англаса ҳам, қатъий қаршилиқ кўрсатмай, «қуллуқ бой ота, қуллуқ» деб туради. Йўлчи эса «яхши ишласам — чакки бўлмас, бой тоғам инсофли одам бўлса керак», деб айёр, муғамбир Мирзакаримбойдан шафқат кутади. Ғофир Солиҳбой даргоҳида, Йўлчи Мирзакаримбой қўл остида кеча-ю кундуз, қишин-ёзин астойдил ишлайдилар.

Бойларнинг пулига пул, давлатига давлат қўшадилар, аммо ҳузурини текинхўр, сояпарвар бойлар кўради.

Бир парча еридан ҳам ажралган Йўлчининг жадид Абдишукур билан суҳбат вақтида юракдан айтган сўзлари характерлидир. «Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман, ерни яшнатишга ҳам анча моҳирман. Лекин, қани бир парча ер? Қишлоғимизда ҳам йўқ, шаҳарда ҳам йўқ!».

Ғофир вафодор Жамилани, Йўлчи гўзал Гулнорни севади. Бироқ икки гул ўртасида чақир тиканак пайдо бўлади. Ҳар икки бой севишганлар севгисига чанг солади. Натижада Ғофир билан Солиҳбой, Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасидаги кескин конфликт кучая боради.

Ғофир ўз севгилиси Жамилани зўрлаб тортиб олмоқчи бўлган бойдан нафратланади, ғазаб учқунлари алангаланади. У: «Мени нега қийнайсиз? Нечун ўртанган, лахча чўғ бўлиб ёнган юрагимни тирнайсиз?», — дейди. Ҳар қанча жафо кўрса ҳам, ўз севгисидан қайтмасликка, уларга ялинмасликка қасамёд қилади.

Ўз севгилисининг ўғирланганини эшитган Йўлчининг ғазаби ошади, «икки қоши ўртасидан бош томонга тик кетган томир ўрта бармоқ йўғонлигида бўртиб чиқади». Қани энди, шу дамда ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, шафқатсиз замонани оёқ остига олиб мажақлаб ташласа.

Йўлчи мураккаб йўлни босиб ўтади. Бой тоға оиласидаги бузуқликлар, камбағал деҳқоннинг баққол томонидан алданиши, бойваччаларнинг ноинсофлиги, жадид Абдишукурнинг сотқинлиги, Шоқосимнинг аянчли аҳволи Йўлчининг онгида катта ўзгариш ясайди. Меҳнаткашлар билан бойлар ўртасидаги фарқни яхши англаб олишга ёрдам беради. У одамгарчиликни ҳамма нарсадан юқори қўяди. Бойнинг оиласидан ҳам шу одамгарчиликни кутган эди. Аммо аксинча бўлди. Хато қилганини англади. Йўлчи камбағал деҳқон ва шаҳар меҳнаткашларига нисбатан доимо самимий муносабатда бўлди, уларни қўлидан келганича ҳимоя қилди.

Ғофир ҳам бой хонадонидогиларнинг айёрлигини, бузуқлигини, қотиллигини кўради. Гулбаҳор ва унинг боласининг ўлимига сабабчи бўлганлар унинг кўз олдида «юзи қассобнинг болтасидан хунук бўлган» жаллоддек кўринади.

Ғофир ва Йўлчи шу тариқа ҳаётдан сабоқ оладилар, ўсадилар, ўзгарадилар.

«Бир неча кунлар бўлдики, Йўлчининг орзулари поймол бўлган. У бой хонадонидан узоқлашган.

Ҳақини талаб қилиш учун келган Йўлчини кўрган Мирзакаримбой асабий бир тусга киради:

«— Қаердасан, ҳароми? Бу ёқда шунча ишни бувингга ташладингми? Сендай йигитни асрагандан, кўппак асраган яхши!»..

— Бақирманг,— деди хўмрайиб Йўлчи,— шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!

Мирзакаримбойнинг кўзларида заҳар ёниб кетди.

— Сенга бу тилни қайси қизалоқ берди!

— Зулмингиз берди!»

Бу диалогдан маълум бўладики, Йўлчи ўсган, ўзгарган, сиёсий тузумнинг моҳиятини анча кенг тушунган. Замонадаги зулм, хўрланиш, ҳақорат уни мардона курашчига айлантирган. Йўлчидаги бу кайфиятлар ёлғиз Мирзакаримбойга нисбатан эмас, умуман, эксплуататорларга қарши нафратнинг намунаси эди.

Ўз севгисиди маҳкам турган Ғофир домла, имом, қозиларнинг ҳийла-найрангларига алданмайди, «пул, мол йўлида ҳалок бўлгандан кўра, ишқ-муҳаббат йўлида ҳалок бўлиш кишига катта бахт» деб билади... Шариат пешволарининг разилликларини, туҳмат-бўхтонларини дадил туриб фош қилади...

Ғофир ва Йўлчилар ўз муҳаббатини, виждонини, ор-номусини сотишдан, бойларга ялинишдан, тиз чўкиб яшашдан, йигитлик номусини ерга букишга ундовчи насиҳатлардан нафратланадилар.

Улар севгини умрларининг охиригача пок сақлайдилар. Улар ҳалол меҳнат билан кун кечиришга одатланганликлари учун меҳнат билан топган нарсаларини ҳар нарсадан афзал кўрадилар. Бу ғоялар Ғофирнинг қози-домлаларга, Йўлчининг Тантибойваччага берган жавобида яққол кўринади.

Ғофир қанчалик азоб чекмасин, келажакдан умидвор бўлади, у турмушнинг барча томонларини синаб кўради. Қим дўст, ким душман эканини англайди. У ўзи каби меҳнаткашларнинг оғир аҳволига қайғуради. Ғофир туҳмат билан қамалади, ноҳақ калтакланади, аммо зolimларга эгилмайди. Ҳақиқат букилса ҳам, синмаслигига қатъий ишонади. Ўз севгилисини қутқаришни сўраб ҳокимга ялинган Жамилага: «Жамила! Жамила! Бас! Тур ўрнингдан! Агар сен мени севсанг, агар муҳаббатинг чин бўлса, тиз букма, ялинима бу итларга! Кўкрагингни баланд кўтар! Жамила, тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхшироқ!»— дейди.

Демак, Ғофир, кураш давомида ўсади, чиниқади. У секин-аста хўжайин ва бутун бойлар, руҳонийлар ва подшо чиновникларининг барини ўзи ва барча меҳнаткашларнинг синфий душмани эканини англайди. Ўз севгилиси Жамилани ҳам уларга итоат қилмасликка чақиради.

Ғофирни туҳмат билан ноҳақ сургун қиладилар. Йўлчини турмага қамайдилар.

Ғофир Сибирда, Йўлчи турмада рус революционерлари билан танишадилар. Натижада уларда революцион тушунча ўсади ва ривожланади.

Йўлчи турмадан қочгандан сўнг дўстлари олдига келади. Уларга ҳақиқатни англатишга ҳаракат қилади, «Жамики меҳнаткашлар яктан бўлиб чиқса, бойларни ва қонхўр Николайни ағдариб ташлаш аниқ» эканини уқтиради.

Драма Ғофирнинг сургун қилиниши, Жамиланинг ўлими билан тамомланса ҳам, кишида ҳақиқатнинг ғалаба қозонишига тўла ишонч уйғотади. Ғофир рус революционерлари билан биргаликда зулм кишанларини парчалаб, ўз юртига қайтади.

Йўлчи озодлик йўлида қон тўқади, аммо унинг қони беҳуда кетмайди. У қон энг муборак қон, энг қутлуғ қон. Йўлчи ўзи учун эмас, халқ учун, юрт учун қон тўкди. Романнинг сўнггидаги «уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди» деган символик иборада революция, озодлик ўз ифодасини топган. Асар чуқур оптимизм билан якунланади.

Давр ўтиши билан Ғофир ва Йўлчини турмуш мактаби ўстиради, чиниқтиради. Улар исёнкор бўлиб етишадилар. Ғофир ва Йўлчидаги катта ўзгаришлар, мардона кўтарилишлар, умуман, меҳнаткашлардаги ўзгариш эди.»

Ҳамза ҳам, Ойбек ҳам ўз қаҳрамонларининг синфий тушунчасининг динамик равишда ўсиб боришини юксак бадий маҳорат билан реалистик суратда тасвирлайдилар. Бу икки асар бизда эксплуататорлик тузумига чексиз нафрат, озод, социалистик ҳаётимизга самимий муҳаббат туйғуларини яна кучайтиради.

Биз ёшлар Ҳамза ва Ойбек каби атоқли ёзувчиларнинг асарларини севиб ўқиймиз, ундан ўрганамиз, асар қаҳрамонларининг энг яхши хислатларидан ўрнак оламиз.

Бизлар мактабда билим, тарбия олмоқдамиз. Қалбимизда юксак орзулар — социалистик Ватанимизнинг гигант қурилишларида актив иштирок этиш, меҳнат муваффақиятларига эришиш орзулари жўш урмоқда. Бизда меҳнат шон-шараф иши, қаҳрамонлик ишидир. Биз бунга тўла амал қиламиз. Бизга бахтли, қувноқ ҳаёт, шунингдек, илм олиш, меҳнат қилиш, дам олиш ҳуқуқини берган жонажон Коммунистик партия ва Совет ҳукуматидан чексиз миннатдормиз.

УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ДАВРИ ВА УРУШДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАР АДАБИЁТИ (1941—1954)

Икки нарсани бир-биридан фарқ этинг:

а) Улуғ Ватан уруши даври адабиёти, демак шу даврда (1941—1945 йиллар) ёзилган асарлар;

б) Улуғ Ватан уруши темасида ёзилган асарлар. Масалан, Б. Полевойнинг «Чин инсон қиссаси» (1946), Уйғуннинг «Ҳаёт

қўшиғи» (1947) драмаси ва бошқалар. Бу тема ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ишланаверади, яъни абадийдир.

Улуғ Ватан уруши даври адабиётининг асосий тематикасини характерланг. Дарсликда бу давр адабиётида публицистика, поэзия, проза, драматургия соҳасида яратилган асарларнинг умумий обзори берилган. Ҳар бир жанрда яратилган асарлардан 1—2 тасининг мазмунини билинг. А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романи қаҳрамонларининг маънавий қиёфаси намунасида шу давр адабиётининг ғоявий-эстетик ва тарбиявий аҳамиятини белгиланг. Ўзбек адабиётида гуманизм, халқлар дўстлиги, қаҳрамонлик ва душманга нафрат ғояларини ифодалаган турли жанрдаги асарларнинг номларини эсда тутинг.

Улуғ Ватан урушидан кейинги давр совет адабиётининг ўсиш йўлини дарсликдан ўқиб чиқинг. Бу давр адабиётининг асосий темаларини эсда тутинг ва энг камида ҳар бир темада биттадан адабий асар ўқиб чиққан бўлишингиз талаб қилинади.

Айниқса социалистик меҳнат темасида яратилган Ажаев, Павленко, Қочетов романлари, Ш. Рашидов, Р. Файзий ғовестлари, Улуғ Ватан уруши темасида ёзилган Б. Полевой, Ҷ. Гончар романлари, тарихий темада ёзилган М. Авезов, Парда Турсун ва А. Қаҳҳорнинг романларини йирик асарлар сифатида танлаб ўқишингиз тавсия қилинади. Ўқиб чиққан асарингиз ҳақидаги таассуротингизни дафтарингизга ёзинг ёки бирон асар ҳақида доклад тайёрланг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Улуғ Ватан уруши даврида яратилган энг муҳим асарларнинг номларини эсланг ва уларнинг темасини айтинг.

2. Шу давр совет адабиётида публицистика қандай роль ўйнади?

3. А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романининг ғоявий мазмунини бу роман қаҳрамонларининг тарбиявий аҳамияти.

4. Ёзувчи А. Қаҳҳор ва Ойдинларнинг бу даврдаги ижоди.

5. К. Симонов, Н. Тихонов, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқа шоирлар ижодида Улуғ Ватан уруши темаси.

Урушдан кейинги давр совет адабиётининг тематикаси.

Ғафур Ғулом

(1903—1966)

«Шоир ва академик Ғафур Ғулом — совет поэзиясининг ўзига хос ва мислсиз ҳодисаларидан биридир. Унинг поэзияси миллий традицияни Маяковский традицияси билан ажойиб бир тарзда боғлайди. Унинг шеърлари ҳамиша зўр фикр ва терапий туйғулар билан суғорилган. У том маъноси билан чинакам ва катта совет шоири»

(А. Фадеев).

«Совет шоири Ғафур Ғулом — социалистик ўзбек маданияти ва бутун совет халқлари маданияти хазинасидаги ярақлаб турадиган туғма талантлардан, олмослардан биридир. Бу олмоснинг қирраларида улуг Навоий авлодлари томонидан асрлар оша эҳтиётлик билан асраб келтирилган ажойиб сўз санъати жилва беради»

(Абулқосим Лоҳутий).

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин

(Ғ. Ғуломнинг «Вақт» шеъридан).

Ғафур Ғулом биографиясини «Кечмиш-кечирмишларим»¹ номли автобиографик очеркидан ўқиб, дарсликдан олган билимингизни кенгайтиринг. Илгариги схемалардан фойдаланиб, адабиёт дафтарингизга Ғафур Ғуломнинг ҳаёти ва ижодининг хронологик кўрсаткичини ишлаб чиқинг. Ғафур Ғулом ижодининг ҳар бир даври устида тўхтаганингизда, унинг поэзиясининг тематикасига эътибор беринг. Замонавийлик, ҳозиржавоблик, илғор тенденцияларни тез пайқаб олиш, шеърятни социалистик қурилишнинг актив иштирокчиси даражасига кўтариш Ғ. Ғулом поэзиясининг асосий хусусиятларидандир. Бу соҳада у устози В. Маяковскийдан зўр таълим олганини аниқ кўрасиз. «Менинг устозим, — дейди Ғафур Ғулом, — доим олға қараб ҳаракат қилишни, келгусини олдиндан кўришни, ҳаётдаги янги нарсани дарҳол пайқаб олишни, энди вужудга келаётган, аммо келажакги порлоқ нарсаларни ҳис қилиш ва уни қуйлашни талаб қилди».

Ғафур Ғуломнинг 30-йиллар поэзиясида катта ўрин тутган «Туркиб йўлларида» шеърини таҳлил қилинг. Аввал текстни ўқинг. Қийин сўзлар мазмунини тушуниб олинг (конруци, шамоний, ислом, будда — млари; тоқ — гумбаз; тумтароқ — дабдаба; ялов — уҳ — савлат; обида — ёдгорлик; шуур — онг ва бснинг биринчи қисмида ўтмишнинг оғир ва фозил иккинчи қисмида эса яшнаётган совет замонидаги бадний образларнинг қандай иккинчи қисмида анганини кузатинг. Шеърнинг

30-йиллардаги асарлар ҳам яратди. Унинг поғирининг номи, темаси ва қаҳрамон. 1 эсланг. Ғафур Ғулом ўзбек совет адабиёти ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшди. «Кўкан» поэмаси шоирнинг бу соҳадаги катта ютуғидир.

¹Адабиётимиз автобиографияси, Тошкент, 1973 й., 173—181-бетлар.

«Кўкан» поэмасини ўқинг, сюжет ривожини белгиланг. Кўкан образининг динамикасини кузатинг. Кўкан образини «Кўкан — батрак», «Кўкан — колхозчи» қисмларида ўрганар экансиз, бу образнинг коллективлаштириш даври учун типик характер эканини, колхоз тузуми камбағал-деҳқонларнинг келгусидаги фаровон ҳаёти учун бирдан-бир тўғри йўл эканини шоир ўз қаҳрамони Кўканнинг ҳаёт йўли мисолида маҳорат билан кўрсата олганига ишонч ҳосил қиласиз. Кўкан образига цитатали характеристика плани тузинг. Бунда қуйидаги ҳолатларга эътибор беринг: 1) Кўканга ота васиятининг таъсири; 2) хусусий мулкчилик психологиясининг Кўканнинг деҳқон ҳақиқатини англашига тўсиқлиги; 3) Кўканнинг дастлабки даврдаги характерининг асосий белгилари (ўжарлик, тор ўйлаш ва синфий онгнинг чекланганлиги, қатъиятсизлик ва иккиланиш); 4) Кўкан образининг динамикасидаги бурилиш нуқтаси (митинг); 5) Кўканнинг колхоздаги фаолияти; 6) Кўкан характерининг унинг нутқида ёрқин ифодаланиши (аввалги ва сўнги эпизодлардаги нутқидан намуна); 7) Кўкан образининг типиклиги ва аҳамияти. Поэма тилининг раволиги ва бунда авторнинг халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланганини асослаш учун дафтарингизга асардан керакли парчалар, мисоллар кўчиринг. Масалан, қуйидаги кўрсаткичда биз айрим мисолларни келтирамыз, давомини эса сиз ёзасиз.

Кўканнинг нутқий характеристикаси

Кўкан — батрак	Кўкан — колхозчи
... отам ўлган, етимчаман, Бир оз пул ҳам маърака-ю гўрикафан — Бўлиб кетди, на ақча бор ва на уруғ, Шундоқ сизга келдим, беринг маъқул йўриқ. — Ерга энди нима эксам бўлар экан? «Имомин бил», деган эди шўрлик отам, — — Тақсир, — дебди, — нима экай, Бугдойми ё арпа, сабзи ёки маккай?	Бу муштумзўр Шарифбойдан сўнгги «ёдгор», Бултур кузак партиячка ва бир қатор Фаолларла биз уйини таппа босдик. Колхозимда овқат-оziқ «сен же, мен же», Бир неча ой уннаб бўлдим тракторчи. Биринчи йил гектаридан юз пуд олдик, Эру хотин меҳнат ҳақин қопга солдик.

Кўканга характеристика тузганда шоирнинг батрак Кўкан ва колхозчи Кўканга муносабатини кўрсатиш учун фақат қаҳрамон нутқида эмас, автор характеристикасига, у танлаган тасвирий воситаларга ҳам эътибор берасиз. Тўрт йил абгор бўлиб юрган Кўканнинг ҳолатини ёрқин ифодалаш учун «Тортинчоқ», «Қўрқоқ», «Лақма», «Сўтак», «Нодон», «Гўл», «Ўжар», «Шўрлик» каби сифатлашларни қўллаган шоир, колхозда ҳалол

меҳнат билан бахтини топган кўлхозчи Кўканишнинг таърифига «Зарбдор», «Азамат», «Сўзга эпчил», «Бийрон тил», «Ақли тонгдай тоза» каби сўзларни ишлатади. Поэмаининг биринчи ва иккинчи қисмидан шоир ишлатган ёрқин тасвирий воситалар, халқ мақоллари ва афористик иборалардан дафтарингизга намуналар кўчиринг (қуйидаги мисолларни текет тартиби билан давом эттиринг).

1. Ўзи диндор, бир танобча ери ҳам бор (сифатлаш).
Уртасидан кўп ҳайқириб сувлар оқар (жонлантириш).
2. Қариб қолдим, бамисоли тол чўкиртак (ўхшатиш).
3. Ёлғизқўллик Кўкан аввал кўп ганграбди (метонимия).
4. Ҳам ер ориқ, ҳам ранг сариқ, жамарга мўл (сифатлаш).
Йиғлай бериб Кўкан қипти шудгорни кўл (муболага).
5. Якка отнинг йўрғасидан чиқарми чанг (мақол).
6. Пушта тўла, оляшиқдай шолғом хирмон (ўхшатиш).
7. Минг машаққат қарзлар билан сочилган мош,
Пучқоқ, минг йил қайнатилса, барибир тош (муболага).

Ғафур Ғуломнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги поэзиясида гуманизм, интернационализм, ватанпарварлик туйғулари барала янгради. Унинг «Сен етим эмассан», «Мен яхудий», «Қиш», «Кузатиш», «Соғиниш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» каби шеърларининг ғоявий мазмунини билишингиз керак. «Сен етим эмассан» шеърини эса кенг таҳлил қиласиз. Шеърни ичдан ўқинг, ўқиш оҳангини аниқлагач, овоз чиқариб ифодали ўқинг. Шеър ҳиссиётингизга қандай таъсир қилди, сизда қандай фикр ва туйғулар қўзғайди. Шу туйғуларингизнинг сабабини ўзингиз изоҳлаб кўринг. Лирик қаҳрамоннинг туйғуларига шерик бўлганингизнинг сабабини изоҳланг ва тушуниб олинг. Шеърда лирик қаҳрамон кечинмалари, фикр ва кайфиятларининг алмашилиб туришига қараб уни қисмларга ажратинг. Ҳар бир қисмнинг қофия системаси, у ёки бу туйғуларни ифодалаш учун шоир қўллаган образларнинг оригиналлиги ва таъсирчанлигини кузатинг.

Совет кишисига хос юксак инсоний туйғулар: инсонга ва ҳаётга муҳаббат, дўстлик, шафқат ва меҳрибонлик қайси ўринларда ва қандай воситаларда ифодаланганини; урушга, фашизмга, инсон қиёфасидаги маҳлуқларга қарши халқ ғазаби, нафрати қандай тасвирий воситалар кўмагида ифодаланганини белгилаб чиқинг. Шеърни ёд олинг.

«Ғафур Ғуломнинг Улуғ Ватан уруши давридаги поэзиясида ватанпарварлик, гуманизм ва дўстлик ғояларининг ифодаланиши» темасида уй иншои ёзинг. Иншода фақат «Сен етим эмассан» шеърдангина эмас, уруш йиллари яратилган бошқа шеърлардан ҳам фойдаланинг.

Шоирнинг урушдан кейинги ижодининг темасини дарслик бўйича белгилаб чиқинг. «Ғолиблар байрами», «Вақт», «Йигитларга», «Яшасин тинчлик», «Поль Робсонга», «Қозоқ элининг тўйи», «Сизга», «Улуғ рус халқига» каби шеърларнинг ғоявий

мазмунини биланг. «Улуғ рус халқига» шеърини таҳлил қилинг. Шеърнинг мазмунидан:

а) ўзбек халқи билан рус халқи ўртасидаги дўстликнинг қадимийлиги;

б) лирик қаҳрамон кечинмаларида улуғ рус халқига ҳурмат ва муҳаббат туйғуларининг ифодаланиши;

в) миллий маданиятимизнинг юксалишида ўзбек халқи билан рус халқи ўртасидаги дўстликнинг катта роль ўйнаганлиги каби масалаларни ёритиш учун мисоллар танланг. Ғафур Ғуломнинг публицистика ва бадий таржима соҳасидаги хизматларини билиб олинг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ғафур Ғуломнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.

2. 30-йиллар шоир поэзиясида қандай актуал масалалар ўз ифодасини топди? Бу даврдаги энг муҳим шеърларидан бир нечтасининг номи ва қандай масалага бағишланганини айтинг.

3. «Турксиб йўлларида» шеърида қандай ғоя ифодаланади? Нима учун шоир шеърнинг биринчи қисмида ўтмишга мурожаат қилади?

4. Шеърнинг бадий воситалари ҳақида нималар биласиз?

5. «Қўкан» поэмасининг темаси ва сюжети.

6. Бу поэмада коллективлаштириш даврида қишлоқдаги синфий кураш қандай тасвирланган?

7. Улуғ Ватан уруши йилларида Ғафур Ғулом поэзиясида қандай ғоялар ифодаланди?

8. «Сен етим эмассан» шеъри уруш даври поэзиясининг энг нодир асари сифатида. Шеърнинг кенг шуҳрат қозониш сабаби.

9. Шоир «Улуғ рус халқига» шеърида рус халқи билан ўзбек халқи ўртасидаги дўстликни қандай ифодалайди?

Комил Нуъмонов (Яшин)

Яшиннинг ҳаёти ва ижодини қуйидаги тахминий план асосида ўрганасиз:

1. Комил Яшиннинг болалик ва ёшлик йиллари.

2. Ижодий фаолиятининг бошланиши, дастлабки шеърӣй тўпламлари: «Қуёш» (1930), «Кураш» (1930), «Комсомол» (1933).

3. Поэзиядан драматургияга.

4. «Тор-мор» драмасининг зўр муваффақияти.

5. Хотин-қизлар озодлиги темасида яратилган пьесалар («Гулсара», «Нурхон»).

6. Яшин Улуғ Ватан уруши йилларида.

7. Яшиннинг урушдан кейинги даврда яратган асарлари.

8. Опера либреттолари ва кино сценариялари.

9. «Йўлчи Юлдуз» драмасининг таҳлили.

10. Яшин актив жамоат арбоби.

Яшиннинг дастлабки ижоди — поэзияси ҳақида «Ўзбек совет адабиёти» (ўрта мактаб учун) дарслиги материалларини ўқи-ганда унинг «Созим» шеърига алоҳида эътибор беринг. Берил-ган парчани ёд олинг. Бу шеър ёш шоирнинг дунёқараши, пози-циясини аниқ ифодаловчи асар бўлиб, унда 20^й йилларнинг му-раккаб ҳаётида Яшин ҳам Ғ. Ғулом ва Ҳ. Олимжонлар каби ўз ижодини социализм ғалабаси йўлига бағишлаганини қатъий баён қилади.

Ҳамза Ҳакимзодадан кейин ўзбек совет адабиётида драма-тургиянинг энг катта, маҳсулдор ва етакчи ижодкори Яшин бў-либ қолди. Унинг драмаларининг номини қуйидаги тартибда дафтарингизга кўчиринг ва хотирангизда сақланг.

	Драманинг номланиши	Йили	Жанри
1	«Карқулоқ»	1926	Бир пардали кичик пьеса
2	«Тенг тенги билан»	1927	инсценировка
3	«Лолахон»	1927	—«—
4	«Икки коммунист» кейинчалик қайта ишланиб, «Тор-мор»	1929	драма
5	«Ўртоқлар»	1934	драма
6	«Ёндирамиз»	1930	музикали драма
7	«Гулсара»	1931	драма
8	«Номус ва муҳаббат»	1934	музикали драма
9	«Нурхон»	1935	драма
10	«Ҳамза» (А. Умарий билан ҳамкорликда)	1940	музикали драма
	«Ҳамза»	1940	драма
	«Ҳамза»	1961	опера либреттоси
11	«Бўрон»	1961	фильм-сценарий
12	«Асал»	1939	опера либреттоси
13	«Улуғ канал»	1939	фильм-сценарий
14	«Ўлим босқинчиларга»	1940	опера либреттоси
15	«Офтобхон»	1942	драма
16	«Генерал Раҳимов»	1944	музикали драма
17	«Равшан ва Зулхумор»	1949	драма
18	«Йўлчи Юлдуз»	1957	музикали драма
19	«Дилором»	1957	драма
20	«Ишқиллоб тонги»	1958	опера либреттоси
		1971	драма

Яшин Алишер Навоий асарларини саҳналаштиришда («Фар-ҳод ва Ширин»), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий драмаларини қай-та тиклашда («Бой ила хизматчи») катта хизмат қилди.

Қомил Яшиннинг Улуғ Ватан урушигача бўлган давр ичида ёзган драмаларидан «Тор-мор», «Номус ва муҳаббат», «Гулса-ра», «Нурхон» ва «Ҳамза» асарларининг темаси, сюжети ва асосий қаҳрамонларининг номларини эсда қолдиринг. Ай-ниқса, хотин-қизлар озодлиги учун кураш темасида ёзилган «Гулсара» ва «Нурхон» драмаларининг (гарчи улар обзор та-риқасида ўрганилса ҳам) мазмуни ва ғоясини, асосий образ-

лар характеристикасини яхши билиш талаб қилинади. X синфни битириш ва олий ўқув юрғларига кириш имтиҳонларида кўпинча бу асарлар адабий-ижодий темадаги иншоларнинг материаллини ташкил қилади. Шу мақсадда қуйида «Яшин ижодида хотин-қизлар озодлиги учун кураш темаси» номли иншо намунасини келтирамиз. X синф ўқувчиси ёзган бу иншо фақат намуна бўлиб, у сизга шундай характердаги иншолар ёзишда ёрдам беради:

П л а н

I. Кириш: Ҳамза бошлаган қутлуг традиция.

II. Асосий қисм: Озодлик қурбонларига бағишланган сахна асарлари:

1. «Гулсара»нинг зўр муваффақияти.

2. Гулсара ўз озодлиги учун курашчан хотин-қизларнинг типик вакили.

3. Нурхон Йўлдошхўжаева сахнада абадий яшайди.

4. Нурхоннинг озодлик учун кураши Гулсарага нисбатан анча кенг ва кескиндир.

5. Ойсара ва Кимё — ўтмишнинг оғир қисматини кечирган муштипар оналарнинг типик вакиллари.

III. Хулоса: Гулсара ва Нурхонлар авлоди ҳур ва бахтиёр хотин-қизлардир.

Келди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.

(Ҳамза)

Хотин-қизлар озодлиги учун кураш темасини ўзбек совет адабиётига биринчи марта Ҳамза Ҳакимзода олиб кирди. У «Ўжум» компаниясининг актив иштирокчиси эди. «Ўзбек хотин-қизларига», «Хотин-қизлар овози», «Муборак», «Турсуной марсияси» хотин-қизлар озодлиги темасида ёзилган энг яхши шеърлар бўлди. Ҳамзанинг драматургиясида ҳам ўз бахти, ҳуқуқи ва озодлиги учун курашга қобил жасур аёлларнинг ажойиб образлари яратилди (Жамила, Фотима, Майсара, Ойниса). Ҳамза томонидан бошланган хотин-қизлар озодлиги темаси қутлуг традиция бўлиб қолди. Ҳамзадан кейин бу темага қўл урган ёзувчилардан бири Комил Яшин бўлди. Яшин хотин-қизлар озодлиги темасида дастлаб «Тенг-тенги билан», «Лолахон» номли кичик пьесалар ёзди. Унинг 1934 йилда хотин-қизлар озодлиги темасида яратилган «Гулсара» музыкали драмаси ўзбек адабиётида энг машҳур асар бўлиб қолди. Кейинчалик у шу номли операга ҳам асос бўлди. Бу асар талабчан Москва томошабинларига ҳам манзур бўлди. «Гулсара» учун Комил Яшин СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлди.

Хотин-қизларнинг ўз озодлиги учун динга, хурофотга ва паранжига, реакцион урф-одатларга қарши кураши ҳаётда қандай оғир, кескин ва жиддий вазиятда ўтган бўлса, «Гулсара» да ҳам шундай тасвирланади. Гулсара образи ҳаётини бўлганлиги учун ҳам, унинг фаолияти, кураши ва тақдири минглаб ўзбек хотин-қизларнинг ўтмишини кўз олдимизга келтиради. Гулсара Қодирга турмушга чиққандан сўнг янгиллини кўпроқ кўра бошлайди. У дугоналарининг эркин, паранжисиз ҳаёт

кечириб, завод ва фабрикаларда хизмат қилаётганларига ҳаваси келади, ўзи ҳам шулар каби озод яшашни истайди. Аммо Гулсаранинг бу юксак орзулари реакцион дин ботқоғига ботган отасининг жиддий қаршилигига учрайди. Гулсара отасининг Қодирдаёв ажралиш ва озодликка чиқармаслик ҳақидаги қатъий фикрини рад этади ва ўз аҳдида қаттиқ туриб олади:

«Бас-бас, қора булут, тўсма, кет, дунёдан йўқол!
Бўл парча-парча, майдалан эй карқулоқ девор!
Бўлсин тамом озод нафас!
Бўлсин кушод! Озод нафас!

Яшин «Гулсара»да олдинга сурган хотин-қизлар озодлиги темасини кейинги «Нурхон» (1940) музыкали драмасида ҳам давом эттирди. Бу асар конкрет тарихий материалларни ўз ичига олган. Синфий душманлар томонидан фожиага ўлдирилган Нурхон Йўлдошхўжаеванинг фаолияти ва ҳаёти драматург учун асосий материал бўлиб хизмат қилган. Нурхоннинг фаолияти Гулсаранинг фаолиятига нисбатан кенг ва кучли кўрсатилган. Гулсара, асосан, паранжи ташлаш билангина чегараланса, Нурхон ўз озодлигини таъминлаш билан қониқмай, социалистик қурилишда ўзининг зўр ижодий меҳнати билан иштирок этишга интилади. Саҳнада бир қанча бош ролларни гавдалантира олган Нурхон тезда шухрат қозонади. Бу ҳол бахт ва озодликнинг ашаддий душманларини талвасга солади. Уни фожиага равишда ҳалок қиладилар. Лекин Нурхон келажакда ўз санъати билан абадий яшажагини фахр билан ҳақли равишда таъкидлайди.

«Сиз, э ўртоқларим, бу нурли йўлдан қайтмангиз асло!
Уларман, лекин ўлмас санъатим, бўлиб шараф-шоним!»

Ҳар иккала пьесада хотин-қизларнинг ўтмишдаги оғир қисмати уларнинг оналари Ойсара ва Кимё образларида ҳаққоний ва аниқ акс эттирилган. Ўз қизларининг бахти ва саодатини ўйлаган бу муштирапар оналарнинг ноласи томошабинга қаттиқ таъсир этади. Мен бу оналарнинг образини яратган СССР халқ артисти Лутфихон Саримсоқова ижросини кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушганим ҳамон эсимда. Энди Ойсара ва Кимё, Гулсара ва Нурхонларнинг авлоди озод, бахтсёр, уларнинг ҳуқуқини ҳеч ким поймол эта олмайди. «Гулсара» ва «Нурхон» хотин-қизлар озодлиги учун кураш тарихининг ёрқин саҳифаси бўлиб ҳамма вақт яшайди ва китобхонни ҳам, томошабинни ҳам чуқур ҳаяжонга солаверади.

«Йўлчи Юлдуз» драмасини ўрганишдан олдин уни диққат билан ўқиб чиқинг. Ҳар бир кўринишнинг мазмунини эсда тутиш. Ҳар бир кўринишда персонажлар характерининг намоён бўлишига диққат қилинг. Чунки қаҳрамон асарда у иштирок этган ҳамма кўринишлар бўйича ўрганилса ҳам, лекин унинг характерига ҳос асосий хусусиятлар кўпроқ намоён бўлган

кўриниш шу персонажнинг характеристикасини тузиш учун танлаб олинади. Масалан, Тўраҳонбой образи кўпроқ иккинчи кўринишда очилганидек, комиссар Павел Полторацкийнинг кучли иродаси, ватанпарварлиги, халқ ва партия садоқати унинг сўроқ қилиниши ва қатл этилиши эпизодиди намоён бўлади. Драманинг шу кўринишлари ва Туркистон делегациясининг В. И. Ленин билан учрашуви картинасини группадан роллар бўйича ўқишга тайёрлик кўринглар. Шуни эсда тутинг: ўқишга топширилган ролнинг нутқини ифодали ўқиш учун, шу персонажнинг характеристикаси билан яхши таниш бўлиш, унинг ҳаракати, қилиқлари, руҳий ҳолатини яхши билиш ва шу асосда унинг луқмаларига мос оҳанг ва интонация топишга эришиш керак. Ўқувчилар юқорида айтилганларга амал қилса, ўқиш жонли, руҳли ва ҳаяжонли ўтади.

«Йўлчи Юлдуз» драмасида 1918—1919 йиллардаги тарихий воқеалар кенг планда кўрсатилади. Воқеалар Тошкентда, Москвада, Закаспий фронтларида ва чет элда бўлиб ўтади. Шунинг учун ҳам драма персонажлари жуда кўп, ижтимоий табақаларнинг хилма-хил вакиллари қатнашади. Сиз драма персонажларини шундай группалаштиринг: 1) В. И. Ленин ва Ленинчи гвардиянинг вакиллари (Фрунзе, Дзержинский, Полторацкий, Вотинцев); 2) Туркистон меҳнаткашларининг вакиллари (Парпибоев, Темир, Жақип, Аваз, Шожалол, Ғани); 3) ички контрреволюционерлар (Осипов, Башкин, Сардор, Эшмат, Сандий, Ҳазрат); 4) бой ва савдогарлар (Тўраҳонбой, Ислон, Назаров, дўкондор); 5) аёллар (Гулалас, Зеби, Катя); 6) халқ ва қизил гвардиячилар (Артём, ишчилар ва бошқалар). Бу группалаштириш персонажлар характеристикаси устида ишлашни осонлаштиради. Масалан, Туркистон меҳнаткашларининг вакиллари образлари устида ишлаганда уларнинг бир умумий гоя ва мақсад йўлида курашганлари ҳақида тўхтаб, сўнгга ҳар бир персонажнинг ўзига хос индивидуал хусусиятларини кўрсатасиз. Ижобий қаҳрамонлардан (алоҳида ажралиб тургани ва воқеалар марказида бўлгани учун) Полторацкийга, салбий персонажлардан Тўраҳонбойга яқка характеристика тузишингиз мумкин. Драмада В. И. Ленин образини қуйидаги тартибда ўрганинг.

1. В. И. Ленин образини ўзбек драматургиясига олиб киришда Яшин қандай тарихий воқеалардан фойдаланди?

2. Совет адабиётида В. И. Ленин образининг яратилиши тажрибасидан ўрганиш.

3. Драма воқеаларида В. И. Лениннинг иштироки (VII кўринишда бевосита, бошқа кўринишларда билвосита) ва унинг Туркистондаги революцион воқеалар билан боғлиқ ҳолда кўрсатилиши.

4. Ленин — буюк дохий, совет давлатининг раҳбари.

5. В. И. Ленин Туркистон халқларининг ғамхўр раҳбари ва дўсти.

6. Ленин — самимий ва камтарин, нисонпарвар ва меҳрибон киши:

- а) Туркистон делегациясига ғамхўрлиги;
- б) уларни самимий кутиб олиши ва дилкаш суҳбати;
- в) Туркистоннинг истикболи ҳақидаги ўйлари.

7. В. И. Ленин халқлар дўстлигининг улуг илҳомчиси.

8. В. И. Лениннинг узоқни кўра билиши, халқлар ҳаётини яхши билиши.

9. Драма эпилоги (Ленин сўзи)нинг асарнинг ғоясини ёритишдаги роли.

10. В. И. Ленин образининг аҳамияти.

В. И. Ленин образи 7- кўринишни ўқиш жараёнида ўрганилади ва характеристика учун фактлар, кичик цитаталар танланади. Шу танланган цитаталарингизни ишлатиб «Яшиннинг «Йўлчи Юлдуз» драмасида В. И. Ленин образи» темасидаги иншога цитаталарни план тузинг.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Комил Яшиннинг қандай шеърини тўпламларини биласиз, уларда қандай ғоялар ифодаланган?

2. Яшиннинг дастлабки драматик асарлари ҳақида сўзланг.

3. «Гулсара» ва «Нурхон» ғоявий-тематик ва образлари жиҳатидан қандай яқинликка эга?

4. Гулсара ва Нурхон образларининг ўхшаш томонлари ва тафовутлари нимада?

5. Улуг Ватан уруши ва урушдан кейинги йилларда Яшин қандай драматик асарлар яратди?

6. Опера ва кино санъатининг ривожланишига Яшин қандай ҳисса қўшди?

7. «Йўлчи Юлдуз» драмасида акс этган тарихий давр ва асарнинг композицион қурилиши ҳақида сўзланг.

8. Яшин «Йўлчи Юлдуз» драмасида халқлар доҳийси — В. И. Ленин образини қандай тасвирлайди?

9. Бу драмадаги халқ вакиллариغا, Полторацкий ва буржуазия вакили Тўраҳонбой кабиларга оғзаки характеристика тузинг.

10. Яшин асарларидаги образларни сахнада яратган машҳур артистлардан кимларни биласиз? Ўзингиз драматургининг қайси асарларини томоша қилгансиз?

СОВЕТ АДАБИЁТИНИНГ ШУ КУНЛАРДАГИ КАМОЛИ

1956 йилда бўлиб ўтган КПСС нинг XX съезди бу давр бошидаги муҳим воқеадир. Бу янги даврда адабиётнинг мазмуни ва йўналишида янги хусусиятлар майдонга келди. Замоннинг кундалик талабларига ҳозиржавобликнинг ошганлиги, жанрларнинг гуркираб тараққий этиши, тематик доиранинг кенгайиб,

ғоявий-бадий савиянинг ошиши бу даврда ўзбек совет адабиётининг асосий хусусияти бўлиб қолди. КПСС Марказий Комитети адабиёт ва санъатнинг ривожланишига ғоятда эътибор қилиб келмоқда. КПСС Программаси ва партия XXIV съезди резолюцияларида буни яққол кўриш мумкин. КПССнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсатини ифодалаб Л. И. Брежнев шундай деган эди: «Жамиятимиз коммунистик қурилиш йўлида олға борган сари совет кишининг дунёқарашини, унинг ахлоқий эътиқодларини, маънавий маданиятини шакллантиришда адабиёт ва санъатнинг роли кучаймоқда. Шу сабабли адабиётимиз билан санъатимизнинг ғоявий мундарижасига, уларнинг жамиятда ўйнаётган ролига партия катта эътибор бериб келганлиги ва эътибор бераётганлиги табиий бир ҳолдир. Лениннинг партиявийлик принципига мувофиқ биз бадий ижодиётнинг ҳамма турларини коммунистик қурилишнинг буюк умумхалқ ишидаги иштирокини ривожлантиришга қаратишни ўз вазифамиз деб биламиз»¹. Дарсликда совет адабиётининг кейинги йиллардаги муваффақиятлари Ленин мукофотида сазовор бўлган асарлар мисолида кўрсатилган. Бу ёзувчилар ва асарлари номини эсда сақланг. Ўзбек адабиёти эришган муваффақиятларни проза, поэзия ва драматургия жанрлари бўйича кузатиб, улардан ўқиган асарларингиз ҳақидаги маълумотларни (номи, темаси, қаҳрамонлари) дафтарингизга қайд қилинг. Проза соҳасида Шароф Рашидов («Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин») романлари, поэзияда Зулфия (тинчлик ва замонамиз кишилари ҳақидаги) шеърлари ва драматургияда Мақсуд Шайхзода («Ўлуғбек» трагедияси) ижодига алоҳида эътибор беринг. Бу ёзувчиларнинг асарлари олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларида ҳисобга олинади.

Совет адабиётида сизнинг дидингиз ва қизиқишингизга муносиб асарлар жуда кўп. Программада алоҳида ўрганганингиздан ташқари, бир неча ўнлаб прозаникларнинг роман ва повестлари, шоирларнинг шеър, дostonлари, драматургларнинг сахна асарлари ва таржима асарлар ўз китобхонларига мунтазир. Сизнинг ёшингиздаги йнгит ва қизларнинг ўз севган ёзувчилари бўлиши қандай яхши! Ҳа, китобни севинг. Чунки: «Яхши, оқилона китоб катта ёшдаги кишиларнинг қалбида ҳам, таассуротга кўпроқ бериладиган ёшларнинг қалбида ҳам из қолдиради. Китоб одамнинг ёшлик чоғидан бошлаб йўлдоши бўлиб, унинг уфқини кенгайтира боради, ажойиб қаҳрамонлар билан улфат қилиб қўяди, шу қаҳрамонларга тақлид қилиш истагини туғдиради, гўзалликни севишни, ёт ёки номуносиб нарсаларнинг ҳаммасидан нафратланишни ўргатади»².

¹ Л. И. Б р е ж н е в. Ленин йўлидан. Нутқлар ва мақолалар. Учинчи том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1972. 327—328-бетлар.

² Л. И. Б р е ж н е в. Ўқитувчиларнинг Бутуниттифоқ съездидаги нутқи, «Совет мактаби» журнали, 1968 йил, 9-сон, 17-бет

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. КПСС XXIV съезди адабиёт ва санъатнинг ролини ва галдаги вазифаларини қандай белгилаб берди?
2. Ленин мукофотига сазовор бўлган ёзувчилардан кимларни биласиз ва уларнинг қандай асарларини ўқигансиз?
3. Мирзо Турсунзоданинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималар биласиз?
4. Мухтор Аvezовнинг «Абай» романида қozoқ халқининг ҳаёти, курашлари қандай тасвирланган? Абай Қўнанбоев образи ҳақида сўзланг.
5. Чингиз Айтметовнинг қайси повестларини ўқигансиз? Бу ёзувчининг қайси асари сизга кўпроқ ёқади ва нима учун?
6. Ўзбек прозаикларидан кимларни биласиз ва уларнинг қандай асарларини ўқигансиз?
7. Адабиёт ва санъат соҳасидаги Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреатларидан кимларни биласиз? Уларнинг асарларини эсланг-чи?
8. Қайси асарларга Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти берилган, санаб чиқинг-чи, уларнинг нечасини ўқигансиз?
9. Ўзбекистон адабиёти ва санъати вакилларида кимлар қайси мамлакатларнинг мукофотига сазовор бўлган?
10. Ўзбек болалар ёзувчиларидан кимларни биласиз, уларнинг қандай асарларини ўқигансиз?

Абдулла Қаҳҳор

(1907—1968)

«Адабиётимиз биографияси» китобидан А. Қаҳҳорнинг «Озгина ўзим ҳақимда» деган автобиографик мақоласини ўқинг (183—196-бетлар). Унда ёзувчининг ҳаёт йўли ҳақида жуда ихчам ва мароқли маълумот берилган. Ўқиганларингиздан ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақида дафтарингизга хронологик кўрсаткич тузинг.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек совет адабиётида ўзига хос ўрин тутди. У кичик ҳикоялар устасидир. Ёзувчининг 30-йиллардаги ижодини ўрганар экансиз, унинг ҳикояларини қуйидаги катта темаларга группалаштиринг:

1. Меҳнаткаш халқнинг ўтмишдаги фожиаи ҳаётини акс эттирувчи ҳикоялар («Ўғри», «Бемор», «Анор», «Томошабоғ» ва бошқалар).

2. Социализм душманларини фoш қилувчи ҳикоялар («Миллатчи», «Мунофиқ», «Майиз емаган хотин»).

3. Совет даврининг янги кишилари образини яратган ҳикоялар («Кўр кўзнинг очиянши», «Мастон» ва бошқалар.)

Замонамиз кишилари образини яратиш, уларнинг жасорати, меҳнати ва янгича ўй-фикрлари, коммунистик қурилишдаги фаоллиятларини тасвирлаш Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги даврда яратилган Абдулла Қаҳҳор новеллаларининг бош темаси бўлиб қолди («Асрорбобо», «Хотинлар», «Кампирлар сим қокди», «Йиллар» ва бошқалар).

«Асрорбобо» ҳикоясини ўқиб чиқинг. Ҳикояда уруш йилларидаги воқеалар ва кишилар қандай тасвирланганига диққат қилинг. «Асрорбобо» ҳикоясининг ёзилиш тарихи ҳақида А. Қаҳҳор шундай ёзади: «Гоголнинг сеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульбадир... 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёнидан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди. Ватан уруши йилларида чиққан «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда Тарас Бульба менга илҳом берди. Асрорбобо кампирига қалбини ўртаб юрган оғир мусибат—ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини айтмай, яшириб юради, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради. Бунда Асрорбобого Тарас Бульба чизиқларидан бирини беришга уринганлигини кўриш мумкин». Асрорбобо образига характеристика тузинг. Ёзувчи қаҳрамон қиёфасини, унинг кечинмаларини (ғазаб, ҳасрати, умиди ва орзуларини) қандай тасвирлаганига эътибор беринг. Асрорбобо образида Улуғ Ватан уруши йилларида совет қарияларига хос бўлган ватанпарварлик руҳи маҳорат билан кўрсатилади. Бу образнинг типиклигини белгиланг. Ҳайдар ота, Асрорқулнинг хотини образларининг ҳикоя ғоясини очишдаги ўрнини белгиланг. Портрет, диалог, психологик тасвирда ёзувчи маҳоратини кўрсатиш учун ҳикоядан мисоллар танланг.

Абдулла Қаҳҳор йирик прозаик асарлар яратишда ҳам танланган ёзувчидир. Унинг роман ва повестларининг номларини, темаларини ва асосий қаҳрамонларини эсда тутинг. Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофотида сазовор бўлган «Ўтмишдан эртаклар» повести ҳақидаги таассуротларингизни қисқача қилиб адабиёт дафтарингизга ёзинг. Повестда ёзувчининг болалик йилларида кўрган-кузатганлари, онла муҳити, қашшоқ ва ожиз меҳнаткашлар ҳаёти, зулм ва ҳақсизлик зўр муваффақият билан тасвирланган.

Абдулла Қаҳҳор драматург сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Айниқса у ўз маҳоратини комедия жанрида кўрсатди. Қўриқ ерларни ўзлаштиришда комсомолларнинг ватанпарварлик ҳаракатини акс эттирган «Шоҳи сўзана» комедиясини ўқинг, комедиянинг мазмуни ва қаҳрамонларининг характерли белгиларини эсда тутинг. Унинг бу асари СССР Давлат мукофотида сазовор бўлган.

«Синчалак» повести. Повестни илгари ўқиб чиққансиз. Эндиги ўқишда асарнинг ғояси ва қаҳрамонлар характерини очиш ва ёзувчининг тил, бадий тасвирдаги маҳоратини тушуниш учун зарур фактлар, цитаталар танлаб борасиз. Повесть 25 боб ва хотимадан иборат. Ҳар бир бобда асар қаҳрамонларининг характерига хос янги-янги томонлар очилиб боради. Асарнинг мазмунини эсда яхши қолдириш учун бобларга сарлавҳа топиб қўйинг. Сарлавҳа ўз гапингиз ва эпизодни ёрқин акс эттирадиган автор гапидан ҳам бўлиши мумкин. Повестнинг ғоявий мазмунини белгилашда воқеалар марказида турган икки образ — колхоз партия ташкилотининг секретари Саида Алиева ва колхоз раиси Арслонбек Қаландаров ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шунинг учун повестни ўрганишда асосий эътибор шу икки образнинг характеристикасини тузишга қаратилади. Саида характеристикасини қуйидаги планда ўрганинг:

1. Саиданинг портрети.
2. Саида камтар, оддий ўзбек қизи.
3. Саида — коммунист-ташкilotчи.
4. Саидага хос бўлган фазилатлар: а) ақлли, идрокли ва билимдон қиз;
- б) одобли, вазмин, мулоҳазали; в) инсонпарвар; г) жасоратли, иродали; д) тадбирли, ҳозиржавоб қиз.
5. Саида ҳаётда янгилик тарафдори.
6. Саида образининг типиклиги.
7. Саида замонамиз қаҳрамони.

Саида динамик образ. Унинг характеридаги олижаноб хислатлар Қаландаров билан ескин тўқнашувлар ва колхоздаги актив фаолиятида очилиб боради.

Саида билан Қаландаров образини қиёсий ўрганиш ҳам мумкин. Уларнинг характерини коллективга таянган, янгиликни тез илғаб, юксак коммунистик онглиликка эга бўлган Саида билан ютуқлар олдида эсанкираб, манманликка берилган, оммадан ажралиб қолаётган раиснинг нутқларидан, шунингдек, автор характеристикасидан келтирилган мисоллар орқали кўрсатиб борасиз. Масалан, қуйидаги схемада авторнинг қаҳрамонларга берган характеристикасидан бир намуна кўринг:

Саида Алиева	Қаландаров
«Булар Саиданинг олдида ҳар кун бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз билан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди».	«Қаландаров бақириб берди, шундай бақирдики, Саида ўнғайсизланиб кетди. Қизларнинг бири шумшайиб, бири зарда қилиб чиқиб кетди . . . ».

Бу мисолда икки персонажнинг бир масалага муносабатдаги характери очилипти. Саида омма билан мустақкам алоқада бўлиб, унинг қалбига йўл топишга интилади, Қаландаров эса колхозчиларни ўзидан бездиради ва ҳоказо.

Шу схемани дафтарингизда давом эттиринг. Персонажлар нутқидан ва автордан келтирган мисолларингиз кейинчалик ўз жавобингизда сизга қўл келади.

Қаландаров образини ўрганиш Саида образини ўрганишдан фарқ қилади. Қаландаров характерида зиддиятлар кучли, бир томондан унда юксак инсоний фазилатлар намоён бўлса, иккинчи томондан қуср ва камчиликлар ҳам кўпки, унга характеристика плани тузганда унинг ҳар икки томонини ҳам ҳисобга олиш керак. Шунинг учун қуйида Қаландаров характеристикасининг цитатали планини келтирамиз, сиз шу план асосида синф ёки уй иншоси ёзинг ва ишда шу цитаталардан ўринли фойдаланинг.

I. Кириш:

Қаландаров мураккаб образ, зиддиятли шахс. «Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин» (Носиров).

II. Асосий қисм.

1. Қаландаровнинг ижобий хислатлари:

а) Зийрак раҳбар ва тажрибали пахтакор.

«Қаландаров кечани кеча, кундузни кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди».

У «колхознинг дарди, қаерда, қитиғи қаерда эканини» яхши билади.

б) Ҳалол ва тўғри одам.

«Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука!

Тўкилгани киши дарров пайқайди, томчилангани узоқ пайқамаслик мумкин».

«Колхознинг пўлат сандиғига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

в) Инсонпарвар.

«Одамнинг чиқити бўлмайди».

«Одамнинг ёмони бўлмайди. Биров тош, биров гул, ўз жойида иккови ҳам яхши». «Бировга қаттиқ гапирадиган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапирадилар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдида беҳурмат қилмайдилар» (Умид).

2. Ютуқлар олдида эсанкираб, манманликка берилган раиснинг қусрлари:

а) шуҳратпараст, ўзини катта тутати.

«Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозик, илганда хурмача қилиб олар экан, райондан юборилса, сиздирмас, чўқиб ташлар экан».

«...бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар» (Козимбек);

б) чаласавод киши.

«Бу каллада илм йўқ! Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

«Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлини яхши танийсан... Ўзим мўрт бўлмасам синамас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди»;

в) хотин-қизларга паст назар билан қарайди, камситади.

Саидага: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикансиз?..»

«Гижинглаган йигитлар турганда шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди!..»

«Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман»;
г) танқидий ёқтирмайди.

«Танқид шунақа бўлар эмишми!..

Менга шунақа десин, кўкрагига тиззамни тираб, тишини суғуриб олай».

III. Хулоса: Партия ташкилоти ва коллектив таъсирида Қаландаровнинг қайта тарбияланиши.

«Мен Саидахонни ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носиров олдида тузатганман, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргулик қувватинг, ғайрнинг бор экан, деганман!»

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.
2. Абдулла Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги ҳикояларининг тематикаси («Ўғри»), («Бемор»), ғоявий мазмуни.
3. Абдулла Қаҳҳорнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги ижоди.
4. «Асрорбобо» ҳикоясининг ғоявий мазмуни. Асрорбобо образининг типиклиги.
5. «Қўшчинор чироқлари» романининг темаси ва унинг асосий ғояси нимадан иборат?
6. «Шоҳи сўзана» комедиясининг темаси, конфликти ва сюжети.
7. «Синчалак» повестининг темаси, ғояси, конфликти ҳақида сўзланг.
8. Саидани замонамиз қаҳрамони дея оламизми ва нима учун?
9. Қаландаров образини қандай баҳолайсиз?
10. Адабиёт дафтарингизга «Синчалак» повестида ёзувчи ишлатган оригинал тасвирий воситалар, мақол ва ҳикматли сўзлардан намуналар кўчиринг.

ЧЕТ ЭЛ АДАБИЁТИДАН НАМУНАЛАР

Совет адабиёти курсидан сўнг чет эл адабиёти намуналари ўрганилади. Сиз Шекспирнинг «Гамлет», Тагорнинг «Ҳалоқат», Ю. Фучикнинг «Дор остидаги сўз» асарларини мустақил ўқиб чиққан бўлишингиз керак. Чунки бу асарларни синфда батафсил ўқиш ва атрофлича таҳлил қилиш имконияти чеклангандир. Бинобарин, бу ёзувчилар ҳақида нималар билишингиз керак?

Вильям Шекспир (1564—1616). Қисқача биографик маълумот. Ижодининг уч даврга бўлиниши ва ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари, шу даврга мансуб асарларининг номлари. Дафтарингизга уларни қуйидагича кўчиришингиз мумкин:

Даврлар		Асарлар
Дастлабки даври 1590—1601 йиллар	I сонетлар II поэмалар III хроникалар IV комедиялар V трагедиялар	Ҳаммаси бўлиб 154 сонет ижод қилди «Венера ва Адонис», «Лукреция», «Ричард III», «Ричард II», «Қирол Иоан», «Генрих IV», «Генрих V» «Хатолар комедияси», «Ўжар қизнинг қуюлиши», «Икки вероналик», «Севгининг беҳуда зўрайиши», «Ёз кечасидаги туш», «Йўқ нарсадан бир талай ғавғо», «Сизга бу ёқадими», «Ўн иккинчи тун», «Виндзорлик масхарабоз аёллар», «Венеция савдогари» «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь» «Гамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Макбет», «Анатолий ва Клеопатра», «Афиналик Тимон»
Ижодининг гуллаган даври. 1601—1608 йиллар	Трагедиялар	
Сўнгги даври 1608—1612 йиллар	Трагедиялар	«Перикль», «Цимбелин», «Қишқи эртак», «Бўрон»

Шекспирнинг «Гамлет» трагедияси бўйича қуйидаги саволларга дарслик ва хрестоматия китобларини ўқиб жавоб тайёрланг:

1. Драматург Шекспир «Гамлет» трагедиясини қандай манбаларга асосланиб ёзди? Воқеалар қачон ва қаерда ўтади?

2. Трагедияда иштирок этувчиларни ижобий ва салбий персонажларга ажратинг. Лаэрт ва Гертрудани қайси гурппага қўшасиз ва нима учун?

3. Трагедияда воқеалар тугуни қаерда? Кульминация-чи? («Қопқон» томошасининг финалими ёки трагедиянинг сўнгги кўринишидаги фожиали олишув?)

4. «Қопқон» томошаси қотилни аниқлаб берса ҳам, нима учун Гамлет ўч олишни кечиктирди?

5. Уйғониш даврининг гуманисти сифатида Гамлетда қандай ижобий хислатлар мужассамлашган?

6. Гамлетнинг фожиаси нимада?

7. Офелия ва Лаэрт образларини қандай баҳолайсиз?

8. Қабоҳат ва разолат дунёсининг вакиллари Клавдий ва унга кўлаткор кишиларнинг образлари сизда қандай таассурот қолдирди?

«Гамлет» трагедияси жаҳон драматургиясининг нодир асарларидан биридир. Буюк рус танқидчиси В. Г. Белинский «Гамлет»ни «драматик шоирлар шоҳининг порлоқ тахтидаги ажойиб олмос» деб атади. 400 йилдан бери бу асар жаҳон саҳнасининг репертуаридан доимий ўрин олиб келмоқда. Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театри Октябрь революциясидан кейинги даврда «Гамлет»ни энг юксак савияда саҳналаштирган

театрлардан бири ҳисобланади. Бу театр саҳнасида ўйналган Шекспир асарларидан қайсиларини биласиз ва кўргансиз? Шекспир образларини саҳнада яратган машҳур ўзбек актёрлари кимлар? Шекспир туғилганига 400 йил тўлиши арафасида Совет Иттифоқида «Гамлет» трагедияси экранлаштирилди. Бу фильмни томошо қилинг. Бу фильм билан шуҳрат қозонган санъаткорлар кимлар? Фильм қандай мукофотларга сазовор бўлди?

«Шекспирнинг «Гамлет» трагедиясидаги Гамлет образига характеристика» темасида иншо тайёрланг.

Рабиндранат Тагор (1861—1941). Тагорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида дарсликда етарли маълумот берилган. Тагор Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларининг шафқатсиз зулмига қарши кураш анча кучайган, Ҳиндистоннинг озодлиги ва мустақиллиги масаласи кун тартибига қўйилган, эски феодал урф-одатлари ва анъаналари емирила бориб, ҳаётда янгича муносабатлар пайдо бўлаётган даврда яшади ва ижод этди. Унинг асарларида Ҳиндистоннинг Уйғониш давридаги катта ижтимоий масалалар ўз ифодасини топди. Рабиндранат Тагорнинг ҳаёти ва ижоди бўйича қуйидаги саволларга жавоб тайёрланг:

1. Тагорнинг болалик йиллари қандай ўтди?
2. Унинг ижоди қандай жанрлар бўйича ривожланди?
3. Нобел мукофотини қачон ва қайси асари учун олди?
4. Тагор ҳикояларида инглиз мустамлакачиларининг зулмини қандай фош қилади? («Нур ва соялар» ҳикоясининг мазмунини эсланг).
5. Ҳинд хотин-қизларининг оғир қисматини тасвирлаган қандай ҳикояларини биласиз?
6. Шантиникетон нима, у орқали Тагор қандай мақсадларни кўзлаган эди?
7. Тагор империализмга қандай муносабатда бўлди? Унинг Европа, Америка ва Осиё мамлакатларига қилган саёҳатлари ҳақида нималар биласиз?
8. Тагор Совет Иттифоқида қайси йиллари келди, социализм мамлакати унда қандай таассурот қолдирди?
9. Тагорнинг қандай романлари бор? Сиз улардан қайсиларини ўқигансиз?
10. Хрестоматия китобидаги «Ҳалокат» романида берилган парчани ўқинг ва Қамола образи характеристикаси учун цитаталар ажратинг.
11. Романининг асосий образларидан Нолинакха, Ромеш, Хемполини, Умеш ва Хемонкорига қисқача оғзаки характеристика беринг ва уларнинг бош қаҳрамон Қамолага муносабатларини белгиланг.
12. Роман нима учун «Ҳалокат» деб номланган, унинг символик маъноси нима?

Юлиус Фучик (1903—1943). Чехословакия миллий қаҳрамони Юлиус Фучикнинг жанговар ҳаёт йўли ёшлар учун зўр намунадир. Унинг ҳаёти Ўзбекистон билан ҳам боғланган. У республи-

ликаминда узоқ вақт журналист сифатида меҳмон бўлган. Ўзбек халқи ҳаётидаги ўзгаришлар, айниқса янги ҳаёт сари йўл олаётган хотин-қизлар турмуши унинг эътиборини тортди ва «Нуриниса Ғулом қизи эшакка минди», «Тожиҳон Шодиевнинг ҳаёт йўли», «Озод ўзбек аёли ҳақида» каби очерклар ёзди.

Фучикнинг номини дунёга танитган машҳур асари: «Дор остидаги сўз» асаридир. Панкрац турмасида беҳад азоб ва қийноқларга бардош бериб ёзилган бу асарнинг қаҳрамони Фучикнинг ўзидир. Асар унчалик катта эмас. Лекин унда яшашнинг маъноси, ватанга муҳаббат, фашизмга нафрат, коммунистик эътиқод ва гражданлик бурчига садоқат зўр ҳаяжон ва ишонч билан ифодаланган. «Дор остидаги сўз»ни ўқиб чиқинг, ундан дафтарингизга цитаталар олинг. Масалан:

«Агар мен ўлганимдан кейин бошқа ҳеч ким қурбон бўлмаслигини билсам, бир минут ҳам иккиланиб турмасдан, қувонч билан ўлимга тик қараб борардим».

«Сўнгги жангларнинг солдатларидан бири бўлиш нақадар соз».

«Содиқ киши охиригача курашади», ...«Қуёшсиз ҳаёт бўлмаганидек, қўшиқсиз ҳаёт ҳам йўқ».

«Одамлар, мен сизни севар эдим! Ҳушёр бўлинглар».

Юлиус Фучикнинг сўнгги жумладаги жанговар чақириғи империализмга қарши курашга миллионларни уюштиришда кучли чақириқ сифатида ҳамон янграмоқда.

Тахминий иншо темалари

Қуйидаги темалардан танлаб мустақил иншолар ёзинг ёки шу темалар бўйича кенг цитатали планлар тузинг.

АЛИШЕР НАВОЙ

1. Алишер Навоий ўзбек халқининг улугъ шоири ва мутафаккири.
2. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида илм, ҳунар ва меҳнатга муҳаббат ғоялари.
3. Фарҳод — Навоийнинг идеал қаҳрамони.
4. Ширин — «Фарҳод ва Ширин» достонининг бош қаҳрамонларидан бири.
5. «Фарҳод ва Ширин» достонида халқлар дўстлиги: инсонпарварлик, адолатпарварлик ғоялари.
6. Навоий ва замонамиз.

ГУЛХАНИЙ

1. Гулханийнинг ҳаёти ва ижоди.
2. Гулханий — ўзбек масалчиси.
3. «Маймун билан Нажжор», «Туя билан Бўталоқ», «Тошбақа билан Чаён» масалларининг ғоявий мазмуни.

МУҚИМИЙ

1. Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди.
2. Муқимий лирикасининг ғоявий мотивлари.
3. Муқимий сатирасида руҳонийларнинг фош қилиниши.
4. «Танобчилар» сатирасининг ғоявий мазмуни ва асосий образлари.
5. «Маскавчи бой» сатирасининг таҳлили.

ФУРҚАТ

1. Фурқатнинг ҳаёти ва ижоди.
2. Фурқатнинг «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърининг таҳлили.
3. Фурқат поэзиясида маърифатпарварлик ғоялари.
4. Фурқатнинг «Гимназия», «Илм хосияти» шеърларининг таҳлили.
5. Фурқатнинг «Суворов ҳақида» поэмасида Суворов образи.

ГОРЬКИЙ

1. Максим Горький улуғ халқнинг улуғ фарзанди.
2. Максим Горький ижодида революцион романтизм.
3. М. Горькийнинг «Она» романи социалистик реализм асари.
4. М. Горькийнинг «Она» романидаги Павел Власов образида ишчи-большевик ва революцион раҳбар характерининг кўрсатилиши.
5. М. Горькийнинг «Она» романида Пелагея Ниловна образи.
6. М. Горькийнинг «Она» романининг тарихий, бадий ва тарбиявий аҳамияти. Роман ҳақида В. И. Ленин.
7. М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очеркида Ленин образи.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

1. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг жанговар ҳаёт йўли.
2. Ҳамза Ҳақимзода социалистик революция куйчиси.
3. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий хотин-қизлар озодлиги куйчиси.
4. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий — биринчи ўзбек совет драматурги.
5. «Бой ила хизматчи» драмаси социалистик реализм асари.
6. «Бой ила хизматчи» драмасидаги Ғофир ва Жамила образларига характеристика.
7. «Бой ила хизматчи» драмасида ўзбек миллий буржуазиясининг йиртқичлиги ва бузуқлигининг фош қилиниши.
8. «Бой ила хизматчи» драмасида подшо амалдорлари образи.

ҲАМИД ОЛИМЖОН

1. Ҳамид Олимжон — бахт ва шодлик куйчиси.
2. Ҳамид Олимжон поэзиясида социалистик Ватан тасвири.
3. Ҳамид Олимжоннинг Улуғ Ватан уруши давридаги поэзиясида қаҳрамонлик, ваташпарварлик ва интернационализм ғояларининг ифодаланиши.
4. Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун» балладасининг таҳлили.
5. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида совет ёшлари образи.
6. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш ва янгилик ғалабасининг тасвирланиши.

ОЙБЕК

1. Ойбек — лирик шоир.
2. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида ўзбек меҳнаткашларининг Октябрь революциясидан илгариги машаққатли ҳаёти ва озодлик учун курашининг тасвирланиши.
3. «Қутлуг қон» романидаги Йўлчи образига характеристика.
4. «Қутлуг қон» романидаги Гулнор ва Нури образларига қиёсий характеристика.
5. «Қутлуг қон» романидаги Мирзакаримбой — ўзбек миллий буржуазиясининг типик вакили.
6. Ҳамза Ҳакимзоданин «Бой ила хизматчи» драмасидаги Жамила ва Ойбекнинг «Қутлуг қон» романидаги Гулнор образларига қиёсий характеристика.

ҒАҒУР ҒУЛОМ

1. Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеърининг таҳлили.
2. Ғафур Ғуломнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги поэзиясида ватанпарварлик, гуманизм ва интернационализм ғояларининг куйланиши.
3. Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» поэмасининг ғоявий мазмуни.
4. Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» поэмасида Кўкан образи.
5. Ғафур Ғуломнинг урушдан кейинги давр поэзиясида тинчлик, ижодий меҳнат ва коммунистик келажакнинг куйланиши.
6. Ғафур Ғуломнинг «Улуғ рус халқига» шеърининг анализи.

КОМИЛ ЯШИН

1. Яшин — драматург.
2. Ҳамза ва Яшин.
3. Яшин драматургиясида хотин-қизлар образи.
4. «Йўлчи Юлдуз» драмасида В. И. Ленин образи.
5. «Йўлчи Юлдуз» драмасида халқлар дўстлиги ғоясининг ифодаланиши.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

1. Абдулла Қаҳҳор — кичик ҳикоялар устаси.
 2. Абдулла Қаҳҳорнинг «Асрорбобо» ҳикоясининг ғоявий мазмуни ва Асрорбобо образи.
 3. Саида — замонамиз қаҳрамони («Синчалак»).
 4. Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестидаги Қаландаров образига характеристика.
- Юқорида кўрсатилган темалардан ташқари, эркин темаларда ҳам иншо ёзишни машқ қилиб боринг. Эркин темадаги иншолар учун бир неча темалар тавсия қиламиз:
1. Улуғ рус — ўзбекнинг катта оғаси.
 2. Партия бизни ғалаба сари етаклайди.
 3. Пахта — халқ бойлиги.
 4. Қаҳрамон ёшларни чўл чорлайди.
 5. Қардошлик оиласида дўстлигимиз барқ уриб яшнасин.
 6. Тинчлик урушни енгади.
 7. Менинг орзуларим.
 8. Менинг севган қаҳрамоним.
 9. Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат, чунки меҳнат берур бизга саодат.
 10. Коммунизм — бизнинг орзумиз ва мақсадимиз.

ЛУҒАТ

абадий	аёл	алаҳламақ	анод
абжир	ажабланмоқ	алгебра	аноним
абзац	ажабтовур	алгебраик	ансамбль
абитуриент	аждар	алдаб-сулдаб	антенна
аблаҳ	аждарҳо	алдебастр	антитеза
авантюра	ажн-бужн	алкоголь	антифашист
авария	ажнабий	аллавақт	антология
аввал	азим (катта)	алланарса	антракт
аввало	азм айламоқ	аллақандай	анча-мунча
авж	азоб-укубат	аллегория	анъанавий
авиоконструктор	азот	аллитерация	анҳор
авиамодель	айб	алмашмоқ	апелъсин
авиация	айём	алоқа	апоқ-чапоқ
авлод-аждод	айёр	алоҳида	аппарат
авра-астар	айёрма	алфавит	апрель
автобаза	айирбош	альбом	араз
автобиография	айлана	альманах	арафа
автограф	айрилиқ	амакивачча	арз-дод
автомат	айрон	амалий	ариза
автомобиль	айш-ишрат	амалпараст	аристократ
автор	айюҳаннос	амбулатория	арифметика
авторучка	ака-ука	амнистия	Арктика
агитатор	академик	амортизатор	артель
агитация	акварель	амортизация	артиллерия
агитпункт	аккордеон	амперметр	аруз
агрессив	аккумулятор	амри маҳол	археология
агроном	аксарият	амр-фармон	архитектура
агроучастка	аксилициклобий	анализ	асалари
адабий-бадиий	аксиома	анархия	асбест
адабий-таъқидий	акт	анатомия	асбоб
адиб	актёр	анвои	асир
адир	актив	андаза	аския
адл-инсоф	актуал	андаккина	асл
адоин тамом	акустика	андиша	аслаҳа
адолат	экиент	анекдот	аспирантура
адрес	аламзада	аниқ	аср (100 йил)
адыотант	алам-изтироб	анкета	ассалому алайкум
аёвсиз	аланга	аннотация	ассамблея

аста-секин
 астрономия
 асфальт
 атайын
 атеизм
 атир
 атиргул
 атмосфера
 аттестат
 афанди
 афв этмоқ
 афзал
 афиша
 афоризм
 афсона
 афсус
 афг
 афг-башара
 африке
 афион
 ахлоқ
 аччиқтош
 аччиқ-чучук
 аъзойи бадан
 аъло
 аэродинамика
 аэропорт
 ақалли
 ақл
 ақл-идрок
 ақллилик
 ақл-хуш
 ағёр
 аҳамият
 аҳвол
 аҳд
 аҳд-паймон
 аҳё
 аҳил
 аҳиллик
 аҳл (илм аҳли)
 аҳмоқ
 аҳоли
 аба-баравар
 бавосита
 баджаҳл
 бадний
 баднафе
 баёнот
 бажону дил
 базис
 базм
 байт
 бактериология
 балет
 балл
 баллада
 бандероль
 банд
 банк

бардам
 барельеф
 бармоқ
 барно
 баррикада
 бардам
 баскетбол
 батальон
 бафуржа
 бахил
 бахтиёр
 бахш
 баччагар
 башар
 батман
 баъзи
 бақбақа
 бақувват
 бағишламоқ
 баҳо
 баҳодир
 баҳона
 баҳор
 баҳраманд
 баҳр
 баҳс
 баҳузур
 бева-бечора
 бевафо
 беғуноҳлик
 бежиримлик
 безори
 беихтиёр
 белбоғ
 бемаъни
 бемехр
 бепоён
 берк
 бераҳм
 бесўнақай
 бефаҳм
 бехатар
 бешбаттар
 беш йиллик
 бешотар
 безътибор
 беҳад
 беҳуда
 билет
 билим
 биллур
 бинафша
 бином
 биография
 биофизика
 биохимия
 биратула
 бирваракай
 бир вақт

бирдан-бир
 бир ёқлама
 бприкма
 бир замон
 бир зум
 бирмунча
 бир нав
 бир нафас
 бир нима
 биродарона
 бир оз
 бирпас
 бир талай
 бир текис
 битта-ярымта
 блок
 блокнот
 бокс
 болт
 большевик
 борона
 бора-бора
 бор-йўғи
 боршч
 ботаника
 бошбошдоқлик
 бошдан-оёқ
 бошкесар
 бошланғич
 бошпана
 бош яланг
 боғ-бўстон
 боғ-роғ
 бракчи
 презент
 бригада
 брильянт
 броненосец
 бронь
 брошора
 будилиник
 бу ер
 бу ёқ
 бузуқи
 буйруқ
 будка
 бульдозер
 бункер
 буржуа
 бурунги
 бурч
 бутуниттифоқ
 бухгалтер
 буюк
 буюм
 бугдой
 бюлетень
 бюрократ
 бюро
 бюсти

бўй-баст
 бўйинча
 бўйинча
 бўйсундирмоқ
 бўм-бўш
 бўрттирмоқ
 бўхтон
 вази
 вазифа
 валентлик
 валинъмат
 валюта
 варақ
 вариант
 васл
 ватангадо
 ватанфуруш
 вафо
 ваъда
 вақт
 вақт-бевақт
 ваҳший
 ведомость
 вергул
 вертикал
 взвод
 взнос
 викторина
 выговор
 нимпел
 вино
 водий
 вожатий
 вокзал
 волейбол
 вольт
 воқеа
 воқелик
 вульгар
 гавда
 гавҳар
 газмол
 газчўп
 галерея
 галстук
 гамма
 гангир-гунгур
 гарантия
 гармсел
 гарнизон
 гарнитур
 гастроль
 геллий
 генералиссиму
 генератор
 геннал
 генний
 география
 геодезия
 геология

геометрия	дастёр	дунё	жаҳд
геохимия	дастурхон	дунёқараш	жаҳл
гигиена	дафн	дурадғор	жаҳолат
гидролог	дафъа	дурдона	жаҳон
гимн	дахлеиз	дупла-дуруст	жаҳоншумул
гидрометеоролог	даъват	духоба	жемпер
гидростанция	даъво	дуэль	жигарпора
гидроэлектростанция	даҳшат	дуэт	жигар ранг
гнёҳ	двигатель	дўлвар	жийда
гипотеза	дворян	дўмбира	жижитлик
глобус	девиз	дўппи	жиной
гонорар	дежур	дўппидўз	жипис
горизонт	дезиртир	дўст	жирканч
госпиталь	декорация	дўст-душман	жисм
гоҳ	делегат	дўст-ёр	жиян
гоҳ-гоҳ	демократ	дўқ-пўписа	жиққамушт
гоҳо-гоҳо	деталь	европалик	жихоз
градус	дефис	ейиш-ичиш	жодугар
грамм	деҳқон	елпиғич	жснажон
граммофон	диагноз	ем-хашак	жонивор
гранит	диалог	енгувчи	журъат
грипп	диаметр	ер ости	жуфт
гувилламоқ	дивизия	ерғула	жюри
гувоҳ	дид-фаросат	етмиш	жўхори
гувурламоқ	диёнат	етуклик	забардаст
гулдурламоқ	дизель	ефрейтор	забт
гулдурос	дилозор	еярмон-ичармон	загс
гулраёно	дилрабо	ёввойи	заиф
гуманист	дилабгор	ёдлаттирмоқ	зайл
гунг	диловар	ёзувчи	заковатли
гувоҳсиз	дилдозор	ёлвормоқ	замонавий
гулчамбар	дилрабо	ёлгон-яшиқ	зангори
гурилламоқ	дишлинкасталик	ёмғир	зарб
гуркирамоқ	димор	ён-атроф	зарбулмасал
гурсилламоқ	диний-мистик	ён бағир	зарпечак
гулаҳ	диний-хурсфий	ёни бери	зарурат
гушт-ёғ	диплом	ёни бери	зарурят
дабдурустан	директор	ёзма-ён	заряд
давлат	дирекция	ёноқ	зафар
давом	дирижёрлик	ёруғлик	зах
давр	дискуссия	ёстиқ	захм
дала-дашт	диспут	ётоқхона	заъфарон
дали-гули	диссертация	ёқавайрон	зачёт
далолат	диққат-эътибор	ёқут	заҳар
дангал	диққинафас	жабр	звено
дарахт	довон	жабр-жафо	зёб-зийнат
дарахтсимон	дов юрак	жабр-зулм	зеҳн
дарбадар	доктор	жавлон	зийнат
дарвоза	доривор	жавоб	зиён-заҳмат
дарвоқе	дорн-дармон	жавоҳир	зим-зиё
дари-алам	доцент	жадвал	зиён
дардманд	дохий	жайдари	зиёфат
дард-ҳасрат	дохияна	жайрон	зинҳор
даргоҳ	драма	жазм	значок
даррив	драматургия	жамарға	зоелик
дарҳақиқат	драмтруппа	жамулжам	зонтик
даставвал	дублёр	жанговар	зоотехник
дастарра	дубляж	жанр	зор-зор
дастгоҳ	дудуқланмоқ	жароҳат	зоҳир
	дук-дук	жасорат	зукко
	дум-думалоқ	жафо	

зулим
зулук
зурвон
зурга -
пбора
идеалист
идеология
идея
ижобий
ижодиёт
иззат-икром
изма-из
изоҳ
изчил
илдиз
илинж
илк
иллюзия
илм
илм-маърифат
иложсиз
илтифот
илҳом
илҳомбахш
имперализм
имтиҳон
инверсия
инглиз
индивидуал
индукция
индустрия
индустриалтир-
моқ
инерция
инженер-техник
инсоф
инспектор
институт
инсценировка
интеграл
интеллигент
интервенция
интервью
интернационал
интрига
информация
инъом-эхсон
ипподром
ирганч
иррационал
исён
исм
исроф
истар-истамас
истеъдод
истеъмол
истеъфо
истеҳзо
итбалик
итбоқар

итбурун
иттифоқ
ифлос
ифода
ифтиҳор
ихтиёр
ихтиро
ихтисос
ихчам
ичак
ишбила рмон
иш боши
иш бузуқи
иш ёқмас
ишлаб чиқариш
ишонч
иштаҳа
иштиёқ
иш ҳақи
йнгит
йнгит-яланг
йилма-йил
йилқи
йирик
йироқ
йўл-йўлакай
йўл-йўриқ
йўллапшиша
йўналиш
йўтал
йўқлама
йўгон
кабель
кабоб
кабобпаз
кавуш
кавушдўз
кадр
кайф
кайф-сафо
каклик
календарь
калий
калит
каллакесар
каллақанд
каллиграфия
калтабин
калтафаҳм
кальций
камғул
камнамо
камолот
камсуқум
камҳафсала
кандидат
каникул
канцелярия
капиталист
капитуляция

каравот
карахт
карвон боши
карвон сарой
карбид
картография
картотека
картошка
касб-кор
касб-хунар
касофат
касбдош
кассир
каталог
категория
кафедра
кафил
кафт
кашфиёт
квартал
квитанция
кворум
кенгаш
керсин
кечпишар
кечқурун
кибри
кибр-ҳаво
кило
киловатт
килограмм
километр
кинетика
кино
кинсочерк
кинсценария
кинофестиваль
кинофильм
кинохроника
киприк
кислород
кислота
кифоя
кифт
класс
классицизм
клуб
коалиция
ковак
ковламоқ
коллегия
колледж
коллонд
колония
командир
комбайн
комедия
комендант
комик
комиссар

коммунизм
коммунатор
компас
композиция
конгресс
конкурс
консилиум
конспект
конституция
консултация
контингент
контрол (сифат)
контролёр
контроль (от)
конус
конференция
конфликт
концерт
кооператив
корпус
косинус
кофе
крахмал
Кремль
кристалл
кресс
кроссворд
куёв
кулфат
кульминация
кумуш
кунботар
кунгабоқар
кун-тун
кун-уззукун
купе
курак тиш
курорт
кустарь
кутубхона
куч-қувват
куюнди
кўабўямачилик
кўзгу
кўзойнак
кўйлак
кўнгил
кўп болали
кўп бурчакли
кўп ҳадли
кўрик
кўрк
кўҳлик
кўҳна
лаборант
лавлагин
лавр
лавҳа
лагерь

лаёқатли	масштаб	меҳр-садоқат	муҳаррир
лакмус	маъсуд	миллион	муҳокама
лалмикор	маъсулият	минерал	муҳтож
лампа шиша	матбаа	министр	мўмин-қсбил
ландавур	матбуот	миннатдор	муъжаз
латин	математик	минус	муъжиза
латифа	материалист	минут	муътабар
латофат	материя	мислсиз	навбат
лауреат	матч	мисра	навбахор
лаъл	мафкура	митинг	нав-ниҳол
лаънат	махлуқ	мия	назм
лейтмотив	махраж	мода	найза
лекторий	махсус	модда	намоэшомгул
лекция	махфий	модель	намоён
либретто	машаққат	монолог	намоянда
лингвистика	машина	монтёр	насиҳат
лиризм	машъал	мотор	насл
лиро-эпик	машъум	мотоцикл	насл-насаб
литр	машхур	моҳидан	насл
лифт	маъдан	моҳият	натрий
мабодо	маъзур	муайян	нафас
мавж	маълум	муаммо	нафис
мавзолей	маълумот	муаттар	нашатирь
мавзу	маъмурият	муваффақият	нашъали
маврид	маънавий-сиёсий	муваққат	нақд
мавсум	маъно	мувофиқ	нақл
мавқе	маърифат	мудоффа	нақш
мавҳум	маърифатпарвар	мудҳиш	невара
магистрал	маъсум	муҳассам	нейтрал
магний	маъшуқа	музаффар	нефтепровод
мадҳ	маъослик	муз ёрар	нефть
мажоз	маъқул	мукофот	неъмат
мазах	мақсад	мулоҳаза	нигоҳ
маиший	мағлубият	мультипликацион	никель
майнз	мағрур	мунаввар	ниҳол
майл	маҳалла	мунгли	ниҳоят
майор	маҳв	муомала	новатор
макр-ҳийла	маҳорат	муомала	новот
макулатура	маҳси	мурувват	новелла
малоҳат	маҳсулот	мурғак	ногаҳон
малъун	мебель	мурч	ноёб
манба	медалъ	мусаддас	ноз-неъмат
манёвр	медицина	мусаффо	ноль
манифест	мемуар	мусбат	норма
манфаат	меньшевик	мусофир	нотариус
масриф	меню	мусулмон	нотекис
марксизм	меридиан	мутафаккир	ноҳақ
мармартош	металл	муте	нутқ
марсия	металлом	мутолаа	нуқтан назар
Марс (планета)	метафора	муттаҳам	обзор
Марсельеза	метр	муфассал	об-ҳаво
мартен	метрополитен	мухаммас	оби ҳаёт
маршрут	механик	муҳбир	область
марҳум	меъёр	мушарраф	образ
маслаҳатгўй	меъда	мушт	обрў
масофа	меъмор	мушук	объект
масса	меҳмон	муқим	овора
маст	меҳнат	муқова	овқат
мастер	меҳр	муҳаббат	огоҳлантирмоҳ
масхара	меҳр-муҳаббат	муҳайё	одил

озода
океан,
оксид
октябрий
олий
олимпиада
олифта
олғир
оммавий-сиёсий
омонат
операция
оппозиция
оппонент
орбита
орден
орзуманд
орзу-умид
орзу-ҳавас
оригинал
оркестр
оромбахш
осойишта
отпуска
отряд
отўйин
офат
офицер
официант
офтоб
очерк
очиқ
очко
ошиқ-маъшук
оқсоч
оқсоқол
сгзакн
оҳак
оҳу
оҳ-фигон
павильон
пайванд
паймона
пайт
пакт
палата
памфлет
панорама
параболик
парафин
парашют
паришон
паришонҳол
парҳез
паспорт
пассажири
пассив
патефон
патруль
пауза
пафос

пахмек
паҳлавон
пейзаж
перрон
персонаж
вессимизм
пианино
пиёзгул
пинҳон
пировардида
плагнат
плёнка
плюс
повесть
подшо
позиция
покиза
политехник
помешчик
порошок
портрет
портфель
поршень
посбон
почтальон
поэзия
поэма
поэтик
пойндоз
президент
премьера
призма
принцип
проблема
прогресс
проекция
пролог
протокол
профессор
процесс
публицистика
пулемёт
пункт
пунктуация
пушаймон
пьеса
равнақ
равшан
радий
радиопередатчик
радиопостановка
радиорепортаж
радиозузел
радиус
разм
разряд
разъезд
район
райҳон
ранг-баранг

ранг-руй
расм
рационализатор
рашк
рақс
раҳм
раҳмсиз
раҳм-шафқат
реактив
реакция
революция
редакция
режим
режиссёр
резолуция
резьба
реконструкция
рекорд
ректор
рельеф
рельс
рентген
репертуар
репетиция
репортаж
ретушь
реферат
рецензия
рия
ритм
ричаг
розетка
рост
рояль
роҳат
роҳатбахш
руль
рухсат
руҳий
рюкзак
руйн рост (руй-рост)
руйхат
рупара ва рӯбару
сабз
сабр
сабр-тоқат
савдо
савлат
савод
савол
савҳат
сазавор
сайд (ов)
сайёҳ
сайр
салбий
салют
самовар
самовий

самодержавие
самолёт
санитария
сантиметр
санг-аткор
саодат
саранжом
сарв
сарвқомат
саргузашт
сарнёр
сарф
сатира
сатр
сафар
саховат
саъва
саҳифа
саҳн
саҳна
семурғ
сварка
светофор
сводка
севич
сезон
сеанс
секция
селекция
сессия
сигир
сидқи дил
сиёсат
сиёҳ
сийқа
силос
символизм
симметрия
симфония
сигнал
синоним
синтез
синус
синф
синф боши
синька
сира
сирень
сиртки
система
сифон
сиҳат-саломат
сеҳрли
скульптура
елесарь
слёт
совуққонлик
соддадил
сонқон
состав

сохта
союз
соғлиқ
соҳа
спектакль
спектр
спираль
справка
станция
стенд
сенография
стиль
стипендия
стихия
стол
структура
субутли
субъектив
субҳидам
суверен
суверенитет
суд
судья
сунистеъмол
сунқасд
суллоҳ
сулҳ
сунбул
сунъий
суперфосфат
супуринди
бурат
сурма
сурп
суръат
суфлёр
суффико
суноқлик
суюнчи
суянч
суҳбат
схема
сценария
съезд
съёмка
сюжет
таажжуб
тааллуқ
таассурот
таассуф
табассум
табаррук
табель
табиёт
таблица
тавозе
тавсиф
тажовузкор
тайёр
тайин

таклиф
такси
талант
талаффуз
талафот
тамагир
тамаки
тамом
танаффуз
танбеҳ
тангенс
тандир
танк
танца
танҳо
таом
тап-тайёр
тараннум
тараф
тарелка
таржиман ҳол
тариқ
тасаввур
тасвир
тасодифий
тафаккур
тафовут
тахаллус
тахминий
ташаббус
ташаккур
таъбир
таъзим
таъкидламоқ
таълим
таъмин
таъна
таъриф
таъсир
таъқиб
тақриз
тақсим
таққосламоқ
таҳлика
таҳсин
таҳқир
театр
текис
текст
телевизор
телеграмма
телеграф
телемеханика
телескоп
телефон
темирийўлчи
температура
теорема
теория
теплотехника

территория
тимодинамика
термос
технология
тийин
тикан
тилеглама
тимсол
тимсоҳ
тинчликсевар
типик
типография
титул
тиф
тобе
тобламоқ
тобора
товуқ
токарь
толь
толе
томон
томоша
тонгги (сифат)
тонна
торттирмақ
торф
тошбақа
трагедия
традиция
траектория
трамвай
трамплин
трансформатор
траншея
трапеция
трасса
трафарет
тригонометрия
троллейбус
труппа
тужурка
тузилиш
тузум
тумбочка
тундра
туннель
тунока
тунука
тупурмоқ
турбина
туриник
турип
турфа
тутун
туттирмақ
тутуриқ
туфли
тушки
тушурмоқ
тушун

тушурмоқ
тушунча
тушь
туюлмоқ
туҳмат
туҳфа
тулқин
туй-томоша
тукин-сочин
тўполон
туртовлон
тўтиё
тўфон
туҳтам
туяна ва туёна
увертюра
увилламоқ
углерод
уддабурон
узлиш
узил-кесил
узлуксиз
узр
узук
узум
узн
уйқу
укол
улуғвор
ульфат
ультратовуш
умивальник
умрбод
умумдавлат
умумиттифоқ
умумхалқ
универсал
университет
уран
уришмоқ
уришиш
уруш (от)
урф-одат
услуб
устав
уфқ
ухламоқ
учёт
уюшиқ
уюшқоқлик
фавқуллода
файзли
факультет
фалсафа
фамилия
фантазия
фарёд
фарз
фаровсизлик
фаросат

фарқсиз	холос	шон-шухрат	энциклопедия
фасл	хом	шаҳар	эпиграмма
фасон	хореография	шаҳзода	эпиграф
фатво	хосият	шаҳло	эпизод
фахрланмоқ	хостира	шестерня	эпилон
фақир	хоҳиш	шеър	эпитет
фаҳм	хронометр	шикаст	эпопея
фельдшер	хрусталь	шина	эпос
фельетон	хулиган	шингил	эрк
феодализм	хуллас	шинель	эксевар
фидокор	хулқ	шифер	эртапишар
фикрламоқ	хунук	шифоньер	эрудияция
фил	хуржун	шкала	эскадрилья
филармония	хушвақт	шкаф	эстафета
филология	хушҳаво	шланг	эстетизм
фильм	хўрлик	шлюз	эстетика
фильтр	целлюлоид	шляпа	этнография
фирибгар	цемент	шовқин-сурон	эттимоқ
фитна-фасод	центнер	шогирд	эффект
флот	цех	шодияна	эшиттирмоқ
фожиа	цикл	шойн ва шоҳи	эълон
фойе	цилиндр	шоколад	эътибор
фойда	цирк	шон-шавкат	эътироз
фольклор	циркуля	шоссе	эътироф
фонометр	циферблат	шофёр	эътиқод
фортепьяно	чаён	шоҳид	эхсон
фотоальбом	чала савод	шпидель	эхтиёж
фотовитрина	чемпион	штамп	эхтиёт
фразеология	чехра	штанга	эхтимол
фусункор	чивин	штепсель	эхтиром
футбол	чирой	штраф	юбилей
хавотир	чиқим	шубҳа	юбилляр
хавф	човут волмоқ	шуруп	ювош
хаёл	чорвадор	шуъла	югурдак
хазон	чоргоҳ	шухрат	юз-хотир
хайр-маъзур	чоҳ	эвакуация	юксад
халал	чучмома	эволюция	юлдуз
халқаро	чўл-биёбон	эгоизм	юмаламоқ (дума-
ханжар	чўнтак	экватор	ламоқ)
харажат	шабада	эквивалент	юмилмоқ
характеристика	шаблон	экин-тикин	юммоқ
хароб	шавкат	экипаж	юмор
харсанг	шавқ	экскаватор	юмуш
хас	шавқ-завқ	экскурсия	юпун
хаста	шаддод	экспедиция	юриндик
хатар	шайба	эксплуататор	юрист
хато	шакарқамиш	экспозиция	ютуқ
хафа	шакл	экспресс	яёв
хашак	шанба	электр	яккам-дуккам
хнёбон	шараф	электродинамика	яланг оёқ
хнёнат	шарм-ҳаё	электромотор	яланғоч
хижолат	шаройт	электротехника	ям-яшил
хиргойи	шарофат	элементар	янги
хирмон	шарф	эллипс	ярмарка
хирс	шафтоли	эл-юрт	яроғ-аслаҳа
хислат	шаффоф	эмиграция	япалоққуш
хлор	шафқат	эмоционал	ясли
ходим	шаҳдам	эмуляция	яхмалақ
хонн	шахсий	энергетика	яче йка
холис	шахтёр	энергия	ягрин

яхудий	қовун қоқи	хайрон	хожат
ўзаро	қовурға	хайф	хокимият
ўзи юрар	қонда	хайъат	ҳолва
ўймакор	қойил	хайҳот	ҳомила
ўкинч	қонуний	ҳали-бери	ҳорғин
ўлжа	қоровул	ҳаловат	ҳосил
ўнгай	қоронғи	ҳалол	ҳосилот
ўрик	қофия	ҳалокат	ҳошия
ўспирин	қувват	ҳалқа	ҳужжат
ўткир	қувур	ҳалқум	ҳужум
ўтмиш	қувғин	ҳамдам	ҳукм
ўгтиз	қудуқ	ҳамён	ҳукмрон
ўхшатиш	қуён	ҳамиша	ҳукумат
ўювчи	қулф	ҳамиятли	ҳунар
ўқ-ёй	қундуз	ҳамкор	ҳурмат
ўқитувчи	қунт	ҳамкурс	ҳуррият
қабих	қурувчи	ҳамма	ҳусн
қабохат	қурултой	ҳаммол	хушёр
қават	қуруқ	ҳамон	хуқуқ
қавиқ	қутб	ҳамроз	
қавс	қутлур	ҳамсуҳбат	
қадам-бақадам	қўбиз	ҳандалак	
қадаҳ	қўйчивон	ҳануз	
қадди-қомат	қўмондон	ҳаракат	
қадр-қиммат	қўриқ	ҳарбий	
қайнана	қўрғошин	ҳаром	
қайғу	ғавго	ҳарорат	
қайғу-ҳасрат	ғайир	ҳасад	
қалам қош	ғам-алам	ҳасип	
қалб	ғамхўр	ҳасрат	
қалъа	ғафлат	ҳасса	
қанд	ғилоф	ҳассос	
қардошларча	ғишт	ҳатто	
қарз	гойибона	ҳафсала	
қариндош	ғоявий	ҳафта	
қарол	ғужум	ҳашамат	
қасамёд	ғувилламоқ	ҳашар	
қасд	ғулдурамоқ	ҳаяжон	
қаср	ғулғула	ҳаялламоқ	
қатъий	ғўзапоя	ҳақиқат	
қатъи назар	ҳавас	ҳақорат	
қафас	ҳаваскор	ҳаққоний	
қаҳрамонона	ҳаво	ҳеч	
қаҳр-ғазаб	ҳавола	ҳид	
қиёс	ҳад	ҳижрон	
қиёфа	ҳадя	ҳийла	
қизғанчиқ	ҳаё	ҳийла-найранг	
қийин	ҳаёт	ҳикоя	
қийма	ҳаёт-мамот	ҳиколнавис	
қиймат	ҳажвий	ҳилол	
қийноқ	ҳажм	ҳиммат	
қилич-қалқон	ҳазил	ҳимоя	
қимматбаҳо	ҳазил-мазаҳ	ҳинд	
қирқ	ҳазин	ҳис	
қисим (сиқим)	ҳазм	ҳисоб	
қисм (булим)	ҳайбат	ҳисса	
қитиқ	ҳайвон	ҳиссиёт	
қитъа	ҳайдамоқ	ҳовли	
қовун	ҳайкал	ҳовуз	
қовунполиз	ҳайрат	ҳодиса	

МУНДARIЖA

Авторлардан	1
-------------------	---

ФОНЕТИКА ВА ИМЛО

Ули товушларни ифода этган ҳарфлар имлоси	2
Ундош товушларнинг ёзувдаги ифодаси ва имлоси	3
Айриш ва юмшатиш белгиларининг ишлатилиши ва имлоси	4

ЛЕКСИКА

МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО

Сўзнинг таркиби	5
Сўзларнинг тузилишига кўра турлари	6
Сўз туркумлари	7
От	8
Сифат	9
Сон	10
Олмош	11
Феъл	12
Феъл замонлари	13
Феъл майллари	14
Равиш	15
Ердамчи сўзлар	16
Ундов сўзлар	17
Тақлид сўзлар	18

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

Сўз бирикмаси	19
Тенг ва эргаш боғланиш	20
Гап	21
Гапнинг мазмун жиҳатдан турлари	22
Гапнинг тузилишига кўра турлари	23
Гап бўлаклари	24
Бош бўлаклар	25
Иккинчи даражали бўлаклар	26
Гапнинг уюшиқ бўлаклари	27
Ажратилган бўлаклар	28
Соғда гапларнинг турлари	29
Ундалма	30
Кириш сўз, кириш бирикмалар	31
Кўшма гап	32
Боғланган кўшма гап	33
Эргашган кўшма гап	34
Боғловчисиз кўшма гап	35
Мураккаб кўшма гаплар	36
Кўчирма ва ўзлаштира гап	37

АДАБИЁТ

Ишони қандай ёзиш керак?	38
--------------------------------	----

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

Адабиёт курсига кириш	39
Адабий мерос ҳақида В. И. Ленин таълимоти	40
Қадимги адабий ёдгорликлар	41
XIV—XVI асрлар адабиёти	42
Алишер Навоий	43
Алишер Навоий лирикаси	44
XVII асрдан XIX асрнинг ўрталаригача бўлган адабиёт	45
Ғулханий	46
XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари адабиёти	47
Муқимий	48
Фурқат	49

СОВЕТ АДАБИЁТИ

Максим Горький	50
Совет адабиётининг бошланғич даври	51
Эргаш Жуманбулбул ўғли	52
Ҳамза Ҳакимзода Нисзий	53
Социализм ғалабаси даври адабиёти	54
Ҳамид Олимжон	55
Оббек	56
Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги йиллар адабиёти	57
Ғафур Ғулом	58
Комил Нуъмонов (Яшин)	59
Совет адабиётининг шу кунлардаги жамоли	60
Абдулла Қаҳҳор	61
Чет эл адабиётидан намуналар	62
Лугат	63